

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Володимир УСТИМЕНКО

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА
ЯК ФАКТОР ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
В УКРАЇНІ (1917-1920 рр.)**

Київ – 2010

Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.): Інститут історії України НАН України. — К., 2010. — 144 с.

ISBN 978-966-02-5543-2

У книзі зосереджена увага на аналізі динаміки етнодемографічних процесів, змінах у правовому становищі, участі представників національних меншин у громадсько-політичному та духовно-культурному житті України, можливостях задоволення їх прав та потреб. Особливо актуальним видається дослідження взаємозв'язку між державним устроєм і становищем етнічних груп, політичною системою і вирішенням етнонаціональних протиріч, дослідження пошуку оптимальної моделі існування поліетнічного суспільства. Всі поставлені завдання дослідження вирішуються на межі етнології, історії та права, що надає йому міждисциплінарного характеру.

Рекомендовано до друку
Ученою радою Інституту історії України
НАН України

Відповідальний редактор: д.і.н., проф. *Р. Я. Пиріг*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *О. П. Ресит*;
доктор історичних наук, професор *О. С. Рубльов*

ISBN 978-966-02-5543-2

© Інститут історії України
НАН України

Вступ

Проблеми міжетнічної взаємодії в сучасній Україні – державі з поліетнічним та полікультурним населенням – привертають нині пильну увагу дослідників. Від їх глибокого осмислення багато у чому залежить можливість вироблення оптимальної моделі державної етнополітики, спрямованої на досягнення нормалізації, стабілізації і в майбутньому – гармонізації міжетнічних відносин в Україні, забезпечення повнокровного соціального і культурного розвитку українського суспільства.

Міжнаціональні відносини продовжують залишатися одним з основних питань політичної діяльності сучасних країн. Україна в цьому відношенні не є винятком. Процес становлення новітньої Української держави потребує розробки і реалізації різних аспектів державного будівництва, в тому числі вироблення державної концепції етнонаціональної політики. Для стабільного та ефективного функціонування цієї концепції необхідно ґрунтовно вивчити особливості здійснення етнонаціональної політики різними українськими урядами та структурами українського визвольного руху.

На тлі українського національного відродження початку 90-х років і остаточного розпаду Радянського Союзу, в якому „національне питання” вважалось вирішеним „повністю і остаточно”, міжнаціональні відносини набули зрозумілої актуальності. Гострі, криваві конфлікти охопили різні регіони колишньої союзної країни, де десятками років пропагувалась як завершений факт споконвічна „ленінська дружба народів”.

Стоячи на боці української державності, політична еліта України приділяла чимало уваги вирішенню проблем національних меншин, які разом з українцями століттями знаходились у самодержавній „тюрмі народів”.

Розбудова України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави висуває на перший план завдання формування власної концепції державної етнонаціональної політики, яка передбачає визначення статусу та взаємовідносин титульної української нації з національними меншинами, з тим, щоб етнонаціональний фактор виступав важливою складовою у розвитку внутрішньодержавних процесів.

Тривалий час при розгляді державотворчих процесів, як у теорії, так і на практиці, відкидався національний фактор, оскільки він ототожнювався або пов’язувався з самостійною українською державою. Замовчування і ігнорування взаємозв’язку етнонаціональних і державницьких процесів завдало великої шкоди українському народу, всім націям і етнічним меншинам, які його наповнювали. Тільки з відродженням української держави з’явилися необхідні умови для повномасштабного вивчення політичних аспектів етнонаціональних і державотворчих процесів. Етнонаціональний фактор є визначальним, а не допоміжним чи проміжним, у відродженні і розвитку української незалежної демократичної держави.

Україна є державою з поліетнічною структурою населення, географічно розташованою на перехресті культур і релігій, зі складною, суперечливою

історією. Національний ренесанс, започаткований перебудовою, призвів як до політизації етнічних груп, так і до усвідомлення необхідності українізації державотворчих процесів з забезпеченням прав національних меншин. Становлення України як суверенної, європейської держави обумовлює використання світових технологій гарантування прав національних меншин, застосування міжнародних норм щодо визначення їх статусу, однак не менш важливим є аналіз і можливість творчого використання національного історичного досвіду в сучасних умовах. Історичний досвід, безумовно, сприймається неоднозначно – від бажання повністю відмовитись від спадщини минулого, будувати життя „з чистого аркуша” до прагнення повернутись у вчорашній день, що символізує для великої кількості представників старшого покоління „золотий вік”. Тому науковий виражений аналіз минулого надає можливість розставити акценти в позитивному і негативному досвіді історії.

Доказом цього є загострення останнім часом національних проблем у різних регіонах України, які мають бути вирішені саме законодавчим шляхом у контексті єдиної України. З урахуванням існуючого досвіду українського державотворення слід вказати, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки помітно посилилась увага вчених до проблематики відродження та становлення державотворчих ідей в Україні, серед яких особливе місце належить добі 1917-1920 років. І це цілком закономірно. Адже, саме порівняльний аналіз законодавчих актів, які регулювали етнонаціональні відносини у 1917-1920 рр., робить можливим виділення позитивних та негативних рис цих документів.

Процес етнодержавного розвитку України, визначення політико-правового статусу етнічних груп, обумовлено тенденціями і характером генези української державності періоду визвольних змагань 1917-1921 рр., розпорошеністю українських земель, значна частина яких довгий час перебувала в складі держав-сусідів: Росії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини.

Вивчення проблеми етнополітичного розвитку та історичної долі національних меншин на землях України на початку ХХ ст. представлено поряд із міждисциплінарними працями трьома досить великими групами досліджень: теоретико-етнополітичними, етнологічними й історичними. Усі вони тісно пов'язані між собою, а їхній аналіз може бути продуктивним та об'єктивним лише за умов системного, конкретно-історичного та хронологічного підходів, оскільки на переважній більшості з них відобразилися панівні на час їхнього створення політичні, ідеологічні, теоретичні та методологічні парадигми. В Україні, Польщі, Німеччині, Росії, інших країнах більш як за сто років оприлюднена численна наукова, науково-популярна, навчально-методична та публіцистична література, присвячена життєдіяльності польської, німецької, єврейської та інших етносів в Україні¹. Критично-порівняльний аналіз цих праць дає змогу простежити основні етапи дослідження проблеми, встановити стан і повноту її висвітлення, виявити вузькі місця і прогалини, окреслити

¹ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті.- К.,2006.- С.20-21.

перспективи подальшого вивчення. Особливістю історіографічного осмислення досліджуваної теми, яка поєднує, етнологічний та історичний аспекти, є те, що воно охоплює надбання декількох галузей знань, насамперед етнополітології, етнології, політології, історії, права. Наявні праці цікавлять нас не лише в контексті загальної теорії проблеми, але й з фактологічного боку тією мірою, якою вони розкривають суспільно-політичне, культурно-духовне, соціальне та господарське життя інонаціональних груп населення в Україні, їхнє розселення та динаміку демографічних змін на початку ХХ ст.

Завдання певною мірою полегшується тим, що вже побачив світ ряд історіографічних праць¹, автори яких торкнулися розвитку української та зарубіжної історичної етнологічної й етнополітологічної думки, намагалися підсумувати вивчення проблеми переважно в контексті своїх історичних та етнологічних досліджень, здебільшого щодо окремих аспектів або періодів. Окрім тематичних статей, тема вже знайшла висвітлення в історіографічних розділах низки монографій і дисертацій. З історіографічних праць найвагомішими є монографія О.О. Рафальського „Національні меншини України в ХХ столітті. Історіографічний нарис”, його докторська дисертація², в яких комплексно та системно досліджені провідні тенденції й основні етапи розвитку історико-етнологічних знань про національні меншини України. Автор, окрім розгляду загальнометодологічних і суто історіографічних питань, торкнувся аналізу багатьох праць, безпосередньо присвячених періоду Української революції 1917-1921 рр. Він справедливо вказав на згубний вплив політики імперських і тоталітарних режимів, а також політичної кон'юнктури на тематику, зміст, і науковий рівень публікацій, присвячених життєдіяльності етнічних груп, переконливо довів, що лише за умов відновлення державної незалежності України, демократизації суспільного життя, в тому числі й національно-культурного, завдяки державній підтримці науки стало можливим продуктивне, науково-об'єктивне і правдиве дослідження етнонаціональних процесів. Загалом прийнятною є для нас запропонована автором періодизація розвитку знань про національні меншини України ХХ ст., виділення головних історіографічних періодів, які збігаються, переважно, з періодизацією української історіографії.

Історія національних меншин в Україні 1917-1920-х років, тобто їх територіального розміщення, соціально-економічного та культурного розвитку, політичної та громадської організацій, судячи з науково-історичної та довідково-бібліографічних видань достатньо висвітлена. В Україні була підготовлена та опублікована серія бібліографічних покажчиків літератури про національні меншини. Так, зусиллями Н.А. Дехтярової та Є.Г. Кузнецової було упорядковано науково-допоміжний бібліографічний покажчик про етноси в Україні 1917-1941 рр.³ Цими ж авторами була підготовлена серія покажчиків

¹ Див.: Етнополітична ситуація в Україні: спроба наукової інтерпретації.- К.,1993; Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років.- К., 2002; Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій.- К.,2004; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми.- Львів, 2004; та ін.

² Див.: Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис.- К., 2000.

³ Етноси України.1917-1941 рр.: науково-допоміжний бібліографічний покажчик покажчик. Уклад. Н.А. Дехтярова, Є.Г. Кузнецова, Н.П. Македон.- К., 1997.

літератури про болгар в Україні¹, євреїв², кримських татар³, німців⁴. Серія „Етноси України” продемонструвала наявність колосальної кількості літератури з різних галузей діяльності іноетнічних груп: політичної, господарської, освіти, культури.

Цінні історіографічні і джерелознавчі спостереження й узагальнення щодо долі етнічних меншин у період 1920-першої половини 1930 рр. та національної політики радянської влади здійснила Л.Д. Якубова, критично розглянувши праці про польську, німецьку, єврейську людність та ін. Дискусійним є традиційне для радянських часів віднесення до історіографії публіцистичних творів чільних працівників Центральної комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК, а також партійних функціонерів. Автор солідаризується з оцінкою радянської історіографії проблеми, яка, на думку Л.Д. Якубової, була „методологічно, фактологічно і тематично скована принципом партійності”⁵.

Відновлення національної державності України у 1917-1921 рр., політичне й національно-культурне відродження були могутнім поштовхом для вивчення історії етносів. Важливе значення для розгортання наукових досліджень міжетнічних відносин мали праці М. Грушевського⁶, які орієнтували дослідників на вивчення означеної проблеми. Як слушно відмітив історик О. Рафальський, напередодні і в ході Української революції окреслились два протилежні політичні підходи до статусу етнічних меншин. Прихильники одного з них виступали за автономію національних меншин, недопущення будь-яких проявів національної дискримінації, інші підтримували ідеологію російського більшовизму, обстоювали підхід, який передбачав класовий розкол національно-визвольних рухів. Історики національно-демократичного спрямування сприяли міжнародному порозумінню, тоді як їх опоненти віддавали пріоритет ідеологічному, соціально-класовому підходу при аналізі національних відносин⁷.

Зі згасанням Української революції західноукраїнські землі окупувала Польща, Буковину та Бессарабію анексувала Румунія, Закарпаття опинилося у складі Чехословаччини, а на центральних, північно-східних і південних землях України за участю більшовицької Росії було встановлено радянську владу і проголошено Українську Соціалістичну Радянську Республіку, яка у 1922 р. була включена до складу СРСР. Радянська влада з конн'юктурних та ідеологічних мотивів упродовж 1920-х років під гаслом політики „коренізації”

¹ Болгари в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917-1941 рр. Уклад. Н.А. Дехтярова, Є.Г. Кузнецова, Н.П. Македон, В.В. Журавльова.- К., 2000.

² Євреї в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917-1941 рр. Уклад. Н.А. Дехтярова, Є.Г. Кузнецова, Н.П. Македон, В.В. Журавльова.- Ч.1.- К., 1999.

³ Кримські татари в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917-1941. Уклад. Н.А. Дехтярова, Є.Г. Кузнецова, Н.П. Македон.- К., 1999.

⁴ Німці в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917-1941. Уклад. Н.А. Дехтярова, Є.Г. Кузнецова, Н.П. Македон.- К., 1998.

⁵ Див.: Якубова Л. Етнічні меншини УРСР у 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. Історіографія та джерела дослідження.- К., 2006.- С. 8-11, 20-21, 83.

⁶ Грушевський М.С. Народностям України; Чи Україна тільки для українців? // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського.- К., 1992.

⁷ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис.- С. 19-20.

(„українізації”) заохочувала проведення історичних та етнологічних досліджень, у тому числі й національних меншин на „марксистській основі”.

Було створено Етнографічну комісію ВУАН на чолі з академіком А. Лободою, яка досліджувала розселення та побут національних меншин. При комісії працював Кабінет національних меншостей¹. Велику роботу розгорнув Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Однак з 1930-х років їхня діяльність почала згортатися, історико-етнологічні, етнографічні та інші дослідження в УСРР опинилися під партійним контролем і жорсткою цензурою, що призвело до перетворення суспільних наук на ідеологічну „служницю” тоталітарного режиму. Проте саме в ці роки було створено низку науково-популярних, здебільшого пропагандистського характеру праць, присвячених етнічним меншинам, авторами яких, зазвичай, були функціонери партійних і державних органів по роботі серед національних груп².

З точки зору історіографії значення цих публікацій в тому, що вони віддзеркалювали, з одного боку, спробу режиму підмінити наукові дослідження офіційними версіями публіцистів ідеологічного характеру, а з іншого боку – еволюцію в підходах і тактиці влади щодо різних етнічних груп. Процеси, явища і факти, які не вписувалися у наперед задану схему, не піддавалися аналізу, свідомо обминалися або й фальсифікувалися науковцями. З перших років радянської влади була закладена своєрідна традиція: історик в силу партійності науки, зобов'язаний був постійно вибирати між історичною та політичною доцільністю.

В УСРР історичні дослідження фактично втратили науковий характер, повністю припинилося вивчення проблем національних меншин. Праці, опубліковані здебільшого керівництвом вищих державних органів, мали, в основному, науково-популярний і пропагандистський характер, а проблеми національних меншин аналізувалися з кількісного боку. З середини 20-х років стали з'являтися науково-популярні праці авторів, які були причетні до роботи з національними меншинами, намагалися осмислити реальні процеси та підігнати їх під пануючі тоді ідеологічні схеми, принципи партійності та класовості в історичній науці. Але їх цінність у тому, що вони мають історіософське значення, оскільки в них відображені найпоширеніші погляди та оцінки щодо становища національних меншин³.

До середини 1930-х років діяльність науково-етнографічних товариств, що займалися історією та етнографією національних меншин була згорнута. Більшість професійних дослідників за звинуваченням у націоналізмі були позбавлені роботи. Курс на „коренізацію” оголошувався вичерпаним, а політика „українізації” оголошувалася помилковою і шкідливою. На проблему і на саме поняття „національні меншини” було накладено ідеологічне табу.

За таких умов національними острівцями українських етнологічних досліджень залишилися Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та центри

¹ Гуржій О., Пархіна М. Етнологічні осередки України.-К., 2004.

² Див.: Попов М.М. Національна політика Радянської влади.- Х., 1925; Затонський В. Національна проблема на Україні.- Х., 1926; Буценко А. Работа среди национальных меньшинств на Украине//Советское строительство.- 1927.- N1; Глинський А. Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей.- Х., 1931; та ін.

³ Глинський А. Национальные меньшинства на Украине.- Харьков, 1927.

українознавства на теренах Чехословаччини, Польщі, Австрії, Німеччини, Франції, Англії, Італії: Український вільний університет, Український соціологічний інститут, Високий педагогічний інститут, Український національний архів-музей, Український науковий інститут у Берліні та ін.. У працях О. Бочковського, В. Винниченка, М. Григорієва, Д. Дорошенка, В. Липинського, І. Мазепи, В. Старосольського та інших поряд із суто історичними досліджувалися актуальні етнополітологічні питання. Було закладено принципово новий напрям українознавства – націологію – спеціальну дисципліну, предметом якої виступали нації та міжнаціональні відносини. Його фундатор О. Бочковський одним із перших піддав гострій критиці антигуманну національну політику в СРСР та УСРР¹.

З середини 1930-х – першої половини 1950-х рр., коли в СРСР утвердився режим одноособової влади, було знищено історико-етнографічну науку, остаточно заборонено дослідження етнонаціональних груп. Поляки, німці, кримські татари та деякі інші етнічні групи були віднесені до „шкідницьких націй” і зазнали репресій, депортацій, політичних переслідувань, а разом з ними й науковці, котрі займалися цією проблематикою. Фактично цей період не позначено приростом нових знань щодо інонаціонального населення на землях України. Спостерігається зменшення публікацій з усіх проблем міжнаціональних відносин. З наукового обігу зникло саме поняття „національна меншина”. На думку багатьох істориків, тема вважалась вичерпаною, тому що не існувало культурного розвитку окремої національної спільноти.

В часи хрущовської „відлиги” було піддано критиці деякі негативні наслідки культу особи Й. Сталіна, започатковано реабілітацію частини жертв сталінських репресій, розширено доступ до архівів, активізувалася робота Інституту історії та Інституту етнографії, фольклору і мистецтвознавства АН УРСР, але проблеми національних меншин і далі залишалися поза увагою дослідників.

Своєрідним проривом у дусі шістдесятництва стали окремі праці з питань етногенезу, антропології й етнографії². Після відомої постанови ЦК КПРС 1967 р.³ у суспільних науках розгорнулася реанімація сталінізму, вони ще більшою мірою стали ідеологічним рупором партії у пропаганді теорії „злиття” націй формування „нової спільності людей – радянського народу”. Проблематика національних меншин, насущні питання їхньої життєдіяльності і далі залишалися під забороною. У тогочасних публікаціях насаджувалося вульгарне трактування марксистської парадигми національного питання та національної політики КПРС, що завдавало великої шкоди як теоретичним засадам, так і практиці міжетнічних відносин. Виявом громадянського протесту

¹ Бочковський О. Вступ до націології.- К.,1997; Старосольський В. Теорія нації.- К.,1999.

² Див.: Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу.- К., 1965; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР.- К., 1965; Його ж. Географічне розміщення народів в УРСР.- К.,1966.

³ Див.: О мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве. Постановление ЦК КПСС от 14 августа 19167 г. // Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник документов.- М., 1972.- С. 283-296.

проти імперської національної політики та насильницької русифікації стала праця І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?”¹.

З кінця 1980-х років відновилися дослідження історико-етнологічних проблем національних меншин в Україні. І хоч це відбувалося ще в контексті радянської історіографії і під знаком заповнення „білих плям”, тогочасні публікації стали відповіддю на виклики часу: дисидентський і правозахисний рух, відновлення реабілітації жертв сталінських репресій, національно-культурне пробудження як українців, так і етнічних груп, рух за суверенізацію та незалежність України. Велику роль відіграли оприлюднені в Москві та Києві праці з етнології, народознавства, історії традиційної народної культури². Їхні автори зачепили й деякі теоретичні і практичні проблеми національної політики. Були запропоновані нові підходи до вивчення етнонаціонального розвитку України, повернуто до вжитку термін „національні меншини”. Як альтернатива замовчуванню тематики національних меншин актуалізувалися дослідження політики „коренізації” 1920-х років. Торкаючись сталінських репресій, голоду 1932-1933 рр., деякі дослідники порушили питання деформації національної політики, обмеження прав українців і національних меншин. До цього їх спонукало наростання потужного протесаного й опозиційного руху нових громадських об’єднань, зокрема, Народного Руху України, який вже на першому з’їзді у вересні 1989 р. ухвалив резолюцію про захист національних меншин.

Вирішальний вплив на зміну ідейної та методологічної спрямованості досліджень, присвячених етнонаціональній проблемі, справили політичні події 1989-1991 рр.: повалення тоталітарних режимів у країнах Східної та Центральної Європи, скасування горезвісної 6-ї статті Конституції СРСР, демократизація виборчої системи, утворення альтернативних до КПРС політичних партій та об’єднань, суверенізація республік і, нарешті, проголошення державної незалежності України, заборона КПРС, розпад СРСР. На цій хвилі глибоких змін зазнала структура та тематика досліджень Інституту історії (з 1992 р. – історії України), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, розгорнули діяльність Інститут українознавства Київського університету ім. Т. Шевченка, Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології, кафедри етнології провідних університетів України, на базі Інституту історії партії при ЦК Компартії України було створено академічний Інститут національних відносин і політології з відділом національних меншин.

Демократичні перетворення в Україні сприяли поверненню із спецховищ досліджень Д. Багалія, Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Драгоманова, перевиданню та виданню праць істориків, етнологів, політологів західної української діаспори, зокрема, О. Бочковського, Л. Винара, Д. Дорошенка, Т. Гунчака, Б. Кравченка, Б. Крупницького, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Прицака,

¹ Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація?.- К.,1998.

² Див.: Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность.- М.,1987; Культура і побут населення України (Керівник авторського колективу В.І. Наулко).- К.,1991.

В. Старосольського, О. Субтельного, С. Томашівського, Д. Чижевського та ін. У багатьох публікаціях цих та інших авторів критично аналізувалася національна політика російського царизму та більшовиків, становище національних меншин.

Важливе значення для розуміння становища іонаціонального населення в Україні у радянську добу мали узагальнюючі праці з історії України, а також тематичні дослідження, присвячені викриттю злочинної суті сталінського режиму, голодомору та масових репресій проти українського народу та інших народів¹.

Благотворний вплив на дослідження участі іонаціонального населення в державотворчих процесах в Україні в тому числі і в період Української революції 1917-1921 рр. справляє загальне піднесення етнологічної й етнополітичної науки в Україні. Грунтовні наукові праці та навчальні посібники з етнології В. Борисенка, Т. Кожелянка, Ю. Левенця, С. Макарчука, В. Наулка, П. Надолішнього, О. Нельги, М. Обушного, І. Онищенко, А. Пономарьова, М. Степика та ін.² збагатили загальні знання про закономірності етногенезу, про етноси, нації, етнонаціональні групи, подали найважливіші відомості щодо етнічної структури України, стислу характеристику етнічних груп.

Рубіжною подією в українському суспільствознавстві 1990-х років стало виокремлення етнополітології як інтегральної галузі знань про етнічну політику

¹ Див.: Історія України. Нове бачення (Керівник авторського колективу В. Смолій). У 2-х кн.- К., 1995; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. 20-30-і роки.- К., 1991; Білас І.В. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. У 2-х кн.- К., 1994; Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби створення і причини поразки.- К., 2003; Його ж. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.) Інститут історії АН УРСР.- Препринт N1 (13).- К., 1990; Верстюк В.Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі.- Т.1: Українські проекти в Російській імперії.- К., 2004; Його ж. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник.- К., 1997; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис.- К., 1999; Бойко О.Д. Історія України. Посібник.- К., 2002 та ін.² Див.: Надолішний П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми, теорії, методології, практики.- К., 1988; Культура і побут населення України.- К., 1991; Етнографія України. Навчальний посібник (За ред. С. Макарчука).- Львів, 1994; Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій.- К., 1996; Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій.- К., 1997; Онищенко І. Етно-та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз).- К., 1997; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні.- К., 1998; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності.- К., 1998; Антонюк О.В. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади.- К., 1999; Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття).- К., 2001; Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років.- К., 2002; Вівчарик М., Карабанов М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави.- К., 2003

та політичне життя етносів. Праці О. Антонока, В. Котигоренка, О. Картунова¹ довели закономірність інституалізації етнополітології, окреслили її предмет, об'єкти, завдання та функції, визначили поле етнополітологічного дослідження етносів та етнічних груп, екстраполювали теоретичні засади етнополітології на міжетнічні відносини в Україні.

Етнополітологічний підхід відкриває ширші можливості для пізнання тих аспектів життєдіяльності етнічних груп, які, зазвичай залишалися за межею уваги істориків. Свідченням цього є вихід у світ колективної монографії „Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект”², у якій доля національних меншин розглядається у контексті національної політики Російської та Австро-Угорської імперій, Української Центральної Ради, Директорії і радянського тоталітаризму. Автори серед перших простежили формування правової бази та нової етнонаціональної політики в умовах незалежної України. Цей сюжет значно ширше представлений у ґрунтовній монографії Л. Лойко, присвяченій громадським організаціям етнічних меншин України³. Автор висвітлює деякі напрямки діяльності загальноукраїнських і регіональних національно-культурних товариств національних меншин, спрямованої на національне пробудження й етнічну консолідацію етносів, їхню участь у громадсько-політичному житті України.

З огляду на викладене слід зазначити, що характерною рисою сучасного історіографічного процесу є методологічний плюралізм, етноцентристська парадигма вивчення національного аспекту соціокультурних відносин та формаційний і тоталітарний підходи, тобто поєднання усталених пізнавальних методик. Національний аспект соціально-культурного розвитку суспільства 1917-1920-х рр., судячи з аналізу науково-історичної літератури, опублікованої в Україні та Росії протягом 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., залишається пріоритетним для істориків, соціологів та політологів. Його актуалізація зумовлена сучасними державотворчими процесами на теренах колишніх республік СРСР, суперечливими міжнаціональними відносинами, глобалізаційними тенденціями в країнах світу

¹ Див.: Картунов О. Этнонациональные отношения в политической жизни общества.- К., 1991; Його ж. Вступ до етнополітології.- К., 1999; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт.- К., 2004; Антонок О. Основи етнополітології.- К., 2005.

² Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект.- К., 2000.

³ Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність.- К., 2005.

Розділ I. Етнодемографічні процеси та політико-правове становище інонаціональних груп в Україні напередодні Лютневої революції.

1. Демографічне становище національних меншин.

Вирішення головної для українського народу проблеми, висунутої історією в ХХ ст. - здобуття власної державності, побудова в Україні справді демократичного суспільства і піднесення його на рівень сучасної цивілізації - вимагало подолання найтяжчих перешкод, врахування специфічних особливостей суспільних, зокрема національних, відносин, які склалися тут історично. Головною перешкодою на шляху вільного розвитку України було, безперечно, перебування її земель в складі різних держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини). Перебування України в складі Російської імперії, як однієї з її окраїн, супроводжувалося політикою агресивного російського етноцентризму, що видавалося за захист інтересів всіх народів імперії.

Будь-яке прагнення етносів до влаштування свого життя за власними традиціями, звичаями розглядалося як посягання на непорушний загально-імперський лад, його закони, правові норми, мову. Один із найвпливовіших у ХХ ст. войовничих захисників цього ладу П. Столипін, ніскільки не приховуючи намірів зросійщення „іногородців”, проголошував: „Передусім Росія має бути Російською державою, а потім будемо розмовляти про виділення й влаштування всередині неї різних народностей - фінів, естонців, поляків, хохлів, татар і т.д.”¹. Цілі нації, в тому числі й українська нація, зневажливо іменована „хохлами”, зводилися в Російській імперії до становища другорядних етнічних національних груп, змушених сприймати російську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою, не говорячи вже про можливість будь-якого державного самовлаштування чи самоідентифікації себе як нації. Ця політика подавалася у вигляді не лише піклування про збереження Російської імперії як могутньої світової держави, а й турбота про те, щоб росіяни не почувалися іноземцями на „окраїнах”, бо ці „окраїни” повинні були існувати лише як органічні частини єдиної і неділимої Росії.

Турбота ж про інтереси росіян не мала будь-яких реальних підстав, бо ніде на величезних просторах Російської імперії, в тому числі й в українських губерніях, ніякої загрози їхньому становищу, існуванню їх як нації не було. Так, в Україні росіяни були захищені правовими нормами імперії, були вільні у користуванні своєю мовою, здобутками культури (наскільки це взагалі було можливо для трудящої більшості), в пересуванні. Більше того, зближені з корінним населенням - українцями виробничими стосунками, побутом, релігією, спільними традиціями і рисами ментальності, росіяни в Україні не були національною меншиною, тобто спільністю, відірваною від своєї держави, або взагалі позбавленою всякої державності, вкрапленою в чуже національне середовище і історичною долею зобов'язаною відстоювати свою етнічну

¹ Цит. за: П.А. Столипін – Жизнь и смерть за царя.- М., 1991.- С. 28-29.

аутентичність. Як, безперечно, попри всі утиски з боку імперського уряду, попри економічний, воєнний, національний гніт не може бути віднесена до нацменшин і українська нація, автохтонне населення України, яке становило тут абсолютну більшість. Народ України віками жив на своїй землі, зберіг свою культуру, національну свідомість і волелюбні прагнення до власного національного розвитку.

Точні підрахунки питомої ваги українського населення в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, становлять певні труднощі. Базовим джерелом для таких підрахунків на рубежі XIX-XX ст. є дані загального перепису населення Росії 1897 р. Проте, як відомо, в переписі не було граfi „національність”, або „народність”. Через це історики змушені спиратися на опосередковані свідчення, користуватися відповідями на запитання про „рідну мову”, „релігію” і належність опитуваних до „місцевих уродженців” і „прийшлих”. Проте при певних, неминучих за такими підрахунками похибках, встановлюються результати відносної достовірності. Більш конкретні дані знаходимо щодо кількості українського населення в українських губерніях у щорічних „Статистических ежегодниках России”, які видавалися Центральним статистичним комітетом Росії. Згідно з даними „Ежегодника” на 1916 р. у Волинській губернії українці становили 70,1% населення, Катеринославській - 68,9%, Київській - 79,7%, Подільській - 80,9%, Полтавській - 92,9%, Харківській - 80,6%, Херсонській - 53,5%, Чернігівській - 85,7%, Таврійській, яка після 1917 р. не повністю увійшла до складу України, - 42,2%¹. Таким чином в українських губерніях Росії саме українці становили більшість населення. Загалом кількість населення в українських губерніях на 1916 рік дорівнювала 35,470 тис. чол., з яких 9,9 відсотків становили росіяни (біля 3,5 млн), 13 відсотків належали до нацменшин (близько 5 млн. чол.). До складу останніх зараховані представники національностей, які не належали, звісно, ні до українців, ні до росіян.

Склад нацменшинного населення в Україні в свою чергу має свої особливості. Передусім це його строкатість, поліетнічність. В цілому в Україні на 1 січня 1916 р. за даними „Статистического ежегодника (1918 р.)” мешкало: євреїв - 2,463 тис. чол., німців - 565 тис., поляків - 445 тис., тюрко-татар - 285 тис., молдаван та румун - 755 тис., чехів - 44 тис.² Крім того геополітичне становище України, її місце в міжнародних торговельних зв'язках сприяли осіданню тут вихідців з Кавказу, Балкан та інших країн. Це - болгари, білоруси, греки, вірмени, шведи та швейцарці, цигани, караїми, гагаузи, угорці, албанці, словаки, грузини, жителі інших національностей. Кількісно такі меншини могли бути нечисленними, порівнюючи з поляками, німцями, євреями, але в сукупності створювали особливий етнічний колорит в Україні.

Розміщувалися національні меншини в Україні дуже нерівномірно, що створювало специфіку у стосунках з ними на місцевих рівнях.

Найбільше нацменшинного населення проживало в Південно-Західному краї (Волинська, Київська, Подільська губернії).

¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.- К.,2000.- С. 11.

² Там само.- С. 12.

Тут їх нараховувалося понад 2,5 млн. чол. Серед них - біля 1,5 млн. євреїв, біля 445 тис. поляків, а також біля 850 тис. росіян. У Південно-Східному краї (Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях) нацменшинне населення становило 1,274 тис. чол. Серед них було євреїв - 553 тис., тюркотатар - 288 тис., німців - 278 тис., молдаван та румун - 155 тис. В Чернігівській, Харківській, Полтавській губерніях мешкала найменша кількість нацменшинного населення в Україні - приблизно 360 тис. чол. Серед них євреїв - 320 тис., німців - 26 тис., поляків - 13 тис. чол.¹

Заселення України представниками інших народів було зумовлене різними причинами. Це і історичні обставини, коли Україна входила до складу інших держав, і сприятливе геополітичне становище: родючі землі, що приваблювали селян-землеробів з інших країн, і політика уряду, спрямована на заселення України іноземцями. Іноземна імміграція в Україну почалась у давні часи. Скасування кріпацтва та проведення ряду економічних реформ сприяли бурхливому розвитку міст, промисловості, транспорту та товарного землеробства.

В свою чергу ця тенденція суттєво позначилася на міграційних процесах, які вплинули на кількісний склад і розміщення нацменшинного населення. Цікавий матеріал з приводу переселень в Україні в цей період міститься в рідкісному виданні - „Атласі України й сумежних країв” В. Кубійовича та „Енциклопедії українознавства”².

На карті В. Кубійовича, що має назву „Переселення на початок ХХ ст.”, відображено міграційні процеси серед трьох народів: українців, росіян, поляків. Аналізуючи карту, можна виокремити два основні райони імміграції в Україну. По-перше, це Донбас - район швидкого і активного промислового розвитку, куди мігрували переважно росіяни з Центрально-Промислового та інших районів Росії. У 1890-1900 рр. сюди переселилось приблизно 2 млн., здебільшого росіян, що оселилися по містах і промислових центрах. Це, звичайно, згодом призвело до змін в національному стані питомої ваги українців Донбасу в бік зменшення.

Другий район імміграції в Україну - це Волинська губернія, куди переважно іммігрували поляки. Вони переїжджали з районів міст Катовіци, Кракова, Радома.

Підтверджується передусім безперечний факт абсолютного переважання українського населення в губерніях, які історично склалися як саме українські. Порівнювана меншість українського населення в Таврійській губернії пояснюється тим, що за тодішнім адміністративним поділом до складу цієї губернії входив Крим, в якому масово проживали кримські татари, та й тут відносна кількість українців більш як удвоє переважала татарське населення. Відсоток вихідців з російських губерній значним був у Таврійській, Херсонській, Харківській та Катеринославській губерніях. Але й ці губернії за

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект.- С. 12.

² Кубійович В. Атлас України й сумежних країв.- Львів, 1937; Енциклопедія українознавства. Загальна частина.- Т.1.-К., 1994.- С. 148.

основним складом населення залишалися українськими, навіть тут кількість українського населення у три-п'ять разів переважала населення російське.

Нацменшинне населення перемішувалося з корінним, українським, і цей процес з роками посилювався. Проте зберігалися й райони компактного проживання нацменшинного населення. Крім найчисленніших нацменшин, які мешкали в українських губерніях - євреїв (проживали здебільшого на Правобережній Україні), поляків (Південно-Західний край) та німців (Волинська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), компактно мешкали в Україні татари (Таврія), греки (Північне Приазов'я), болгари, угорці, румуни, вірмени, шведи (всі переважно в південних губерніях)¹.

Велика частина російського населення мешкала в містах. З одного боку, це пояснюється впливом робітників з Росії у промислові міста (Київ, Катеринослав, Одеса, Харків та ін.). Але важливим тут було й те, що міста й містечка в Україні були центрами імперської адміністрації, і в них, як правило, переважали представники державної нації з своєю мовою і культурою.

Традиційно міськими жителями були євреї. Введення царським урядом дискримінаційної „смуги осілости” в 1796 р. призвело до того, що більшість євреїв оселилася в невеликих містах і містечках Правобережжя. До того ж, євреям заборонялося мати землю у власності, в селах могли проживати ремісники, торговці, а не землевласники. Тому не дивно, що 33% міського населення в Україні становили євреї, а в містечках Правобережної України їх частина доходила до 70-80%². Жили вони компактними громадами, які були особливим, відокремленим світом з містечковою ментальністю, хоча вже з кінця XIX ст. - початку XX ст. ця відокремленість у суспільних відносинах, у побуті ставала дедалі слабкішою, а потім викликала й протест, особливо серед молоді.

На розміщення і соціальний стан поляків значно вплинули заходи царського уряду в зв'язку з польським повстанням 1830-1831 рр. і 1863 р. Природно, найбільша кількість поляків проживала у Південно-Західному краї (Київська, Волинська і Подільська губернії), які безпосередньо межували з власне польськими губерніями. Значно менше поляків проживало на Лівобережжі. Царський уряд вживав заходів до послаблення можливостей польських урядовців і польських поміщиків чинити вплив на міське населення, і це супроводжувалося, зокрема, витісненням поляків з адміністрації і взагалі з міст. Відповідно зростала й кількість поляків, які безпосередньо займалися землеробством і працювали в переробних галузях. Їхня частка серед польського населення на Правобережжі на початку XX ст. зросла відповідно до 17 і 11 відсотків. Що ж до Лівобережжя, то кількість селян і міщан була тут майже однаковою³.

¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.-С. 16.

² Субтельний О. Україна. Історія.-К., 1991.- С. 244-245.

³ Палієнко В. І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні // Відродження.- 1994.- №12.- С.67. Його ж: Польська людність Лівобережної України // Відродження.- 1995.- №1.- С. 65.

Більше половини поляків було зайнято у сільському господарстві, що збігається з даними щодо цієї групи населення з даними стосовно інших національностей крім українців та євреїв (про яких йтиметься далі). У промисловості й на транспорті поляки - це передусім кваліфіковані залізничники, металісти, шевці. Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися, посідали значне місце в адміністративному апараті, медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями, служили в армії, зокрема, офіцерами.

2. Політичний та правовий статус інонаціонального населення.

В Російській імперії не всі піддані користувалися однаковими правами. Усе населення у правовому плані було поділено на: 1) „природних обывателей” які, у свою чергу, були поділені на чотири стани: дворянство, духівництво, міських та сільських мешканців та 2) „инородцев”. „Инородцы” - термін, який в Російській імперії вживався щодо більшості народів, які її населяли. Але з юридичного погляду до них належало вісім груп населення, які були виключені з загальнодержавної юрисдикції і для яких існували спеціальні правові норми. Це - сибірські народи, самоїди, калмики Астраханської та Ставропольської губерній, киргизи, кавказькі горці, тубільці Туркестану, ординці Закаспійської області та євреї. Включення останніх до цієї групи навряд чи мало під собою вагомі причини. С. Єфремов називав їх навіть „не сусідами, як здебільше інші народи, а однією з складових української людності”¹. Та згідно з Російським законодавством тоді як осілі „инородцы”-неєвреї зрівнювалися з росіянами в правах та обов'язках відповідно до тих станів, до яких вони вступали, євреї користувалися загальним законодавством лише тоді коли щодо них не існувало особливих правил². Треба зазначити, що на початку ХХ ст. термін „инородцы” з політичної точки зору став вживатися в імперії стосовно всіх народів, крім росіян.

Найбільша єврейська народність, найчисельніша в Україні серед нацменшинних груп, була найсильніше обмежена в правах. Зазначимо - основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на території України була державна політика Російської та Австро-Угорської імперій. Зокрема, для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни. Національна політика російського самодержавства, з часів правління Миколи I і до кінця правління Миколи II, практично залишалася незмінною: русифікація місцевого населення „національних окраїн”, повсюдне введення російської мови, верховенство православ'я над всіма іншими конфесіями.

Головним обмеженням єврейського народу була заборона свободи їх пересування. Це обмеження, яке звичайно стосувалося лише злочинців,

¹ Єфремов С. Єврейська справа на Україні.- К.,1909.- С. 46-47.

² Мыш М. Руководство к русским законам о евреях.- СПб., 1904.- С. 1.

Більше половини поляків було зайнято у сільському господарстві, що збігається з даними щодо цієї групи населення з даними стосовно інших національностей крім українців та євреїв (про яких йтиметься далі). У промисловості й на транспорті поляки - це передусім кваліфіковані залізничники, металісти, шевці. Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися, посідали значне місце в адміністративному апараті, медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями, служили в армії, зокрема, офіцерами.

2. Політичний та правовий статус інонаціонального населення.

В Російській імперії не всі піддані користувалися однаковими правами. Усе населення у правовому плані було поділено на: 1) „природних обывателей” які, у свою чергу, були поділені на чотири стани: дворянство, духівництво, міських та сільських мешканців та 2) „инородцев”. „Инородцы” - термін, який в Російській імперії вживався щодо більшості народів, які її населяли. Але з юридичного погляду до них належало вісім груп населення, які були виключені з загальнодержавної юрисдикції і для яких існували спеціальні правові норми. Це - сибірські народи, самоїди, калмики Астраханської та Ставропольської губерній, киргизи, кавказькі горці, тубільці Туркестану, ординці Закаспійської області та євреї. Включення останніх до цієї групи навряд чи мало під собою вагомі причини. С. Єфремов називав їх навіть „не сусідами, як здебільше інші народи, а однією з складових української людності”¹. Та згідно з Російським законодавством тоді як осілі „инородцы”-неєвреї зрівнювалися з росіянами в правах та обов'язках відповідно до тих станів, до яких вони вступали, євреї користувалися загальним законодавством лише тоді коли щодо них не існувало особливих правил². Треба зазначити, що на початку ХХ ст. термін „инородцы” з політичної точки зору став вживатися в імперії стосовно всіх народів, крім росіян.

Найбільша єврейська народність, найчисельніша в Україні серед нацменшинних груп, була найсильніше обмежена в правах. Зазначимо - основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на території України була державна політика Російської та Австро-Угорської імперій. Зокрема, для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни. Національна політика російського самодержавства, з часів правління Миколи I і до кінця правління Миколи II, практично залишалася незмінною: русифікація місцевого населення „національних окраїн”, повсюдне введення російської мови, верховенство православ'я над всіма іншими конфесіями.

Головним обмеженням єврейського народу була заборона свободи їх пересування. Це обмеження, яке звичайно стосувалося лише злочинців,

¹ Єфремов С. Єврейська справа на Україні.- К.,1909.- С. 46-47.

² Мыш М. Руководство к русским законам о евреях.- СПб., 1904.- С. 1.

застосовувалося чинним законодавством для більш ніж 5-мільйонної нації (в кордонах Росії). Євреям дозволялося жити, крім губерній Царства Польського, в губерніях Бессарабській, Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Катеринославській, Київській (крім Києва), Ковельській, Мінській, Могилівській, Подільській, Полтавській, Таврійській (крім Севастополя та Ялти), Херсонській, Чернігівській, які становили саме „смугу осілості”¹. Найсильніше „смуга осілості” позначилася в Україні, адже з 15 губерній, які її склали - 9 були українськими. На наш погляд, „смуга осілості” у тому вигляді, в якому вона існувала на початок ХХ ст., мала вигляд особливого гетто для євреїв, які були скупчені в містах та містечках.

Згодом до міркувань релігійних стосовно „смуги осілості” і взагалі єврейського питання приєднався мотив економічний – „експлуатація” євреями корінного населення, а з початку ХХ ст. - мотив політичний: активна участь євреїв у революційному русі.

Єврейське населення, окрім обмеження у території поселення, ще й у інших сферах життя користувалось, як уже зазначалось, „особливими правилами”, яких було дуже багато, вони вміщені майже в кожному томі „Свода Законів Российской Империи”. Ці правила постійно змінювались залежно від того чи іншого політичного курсу, особистого ставлення імператора.

На початку ХХ ст. відбувалась активізація єврейського руху і єврейських організацій. В основі цього лежить цілий комплекс причин, серед яких головна - політико-правове безправ'я євреїв. На початку ХХ ст. існувало декілька організаційних течій єврейства. Серед них: „прибічники сіонізму, національно-культурної автономії (Бунд) і соціалісти”. Поряд з Бундом на початку ХХ століття в імперії діяли Сіоністсько-соціалістична робітничка партія, Єврейська СДРП „Поалей-Ціон”, Єврейська соціалістична робітничка партія.

Євреї брали участь у роботі Державних Дум. В I Думу було обрано 12 депутатів-євреїв. Серед них - М. Вінавер (голова „Союзу рівноправ'я”), Ж. Левін, Л. Брамсон. Під час роботи I Думи єврейські депутати зробили запит стосовно участі уряду в погромах 1905 р. і вимагали обговорювання прецеденту закону про надання євреям громадянських прав. У зв'язку з цим чорносотенці розгорнули кампанію за їх еміграцію з країни. У II Думі було лише три єврейські депутати. Щодо роботи єврейських депутатів у III Думі, то вона відзначалася рішучістю і відвертістю у висновках. Депутат Фрідман зазначив, що „навіть у самий важкий час, при В. Плеве, не було таких знущань над народом, які практикуються зараз”².

У 1915 р. „смуга осілості” зазнала трансформації. Річ у тім, що у серпні 1915 р. міністр внутрішніх справ Н. Щербатов підписав циркуляр, у якому в зв'язку з військовим часом дозволялося право мешкання в міських поселеннях поза „межею”. Щоправда, це не стосувалося столиці і імперських резиденцій. З

¹ Гессен Ю. Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России.- СПб., 1911.- С. 153.

² Дубнов С. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции.- Кн.2.- М., Петроград, 1923.- С. 7.

серпня 1915 р. євреї могли селитися ще у 34 губерніях (в Україні - у Харківській), а також на Кавказі, Середній Азії, Сибіру, Сахаліні. Це розпорядження мало характер не тимчасовий, а постійний і воно мало силу до перегляду у законодавчому порядку загального єврейського законодавства¹.

Щодо політики уряду стосовно польської меншини та її становища у період Російської імперії - то вона змінювалася залежно від історичних умов та особистого ставлення вищих урядовців.

Але спочатку спробуємо відтворити політичне середовище поляків на початку ХХ ст. Політика поліцейських репресій і утисків знизил активність польської громади, зумовила відсутність легальних діяльних організацій і рухів. Результатом адаптації до нових умов було поширення в суспільстві ідей позитивізму і впровадження в життя гасел „органічної праці”. Вони передбачали копітку працю щодо створення матеріальних благ, боротьбу за виживання польської нації, за піднесення польської культури, розвиток всіх галузей господарства. Ці ідеї підхопили, в першу чергу, поміщики, буржуазія, інтелігенція. Так сформувався консервативний напрямок польського суспільно-політичного руху.

Наприкінці ХІХ ст. на противагу консервативному виникає радикальний напрямок польського суспільного руху, представлений народницькою, соціалістичною та соціал-демократичною течіями. Прихильниками цього напрямку були поляки, вихідці із середньої і дрібної шляхти, які мали вплив на робітників.

Зазначимо відразу, що воно не було однорідним. В ньому впродовж більш або менш тривалого часу діяли легальні, напівлегальні або нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій різного напрямку - від народових демократів (ендеків) до заснованої Ю. Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ), двох соціалістичних партій - ППС та СДПІЛ (остання стояла на більш радикальних позиціях)².

Іноді ці осередки з конспіративною метою фігурували як місцеві (тобто утворені і діючі в Україні політичні партії чи об'єднання), хоч були серед них і справді місцеві, які ставили собі за мету захищати інтереси польської національної меншини в Україні. Діяльність 37 польських депутатів, які були об'єднані у фракцію під назвою „Польське коло”, під час роботи І Державної Думи свідчить про інші їхні політичні наміри. Ця фракція увійшла в Спілку автономістів, яка займалася справами пригноблених народів Російської імперії. Очолив її поляк Р. Ледницький. „Польське коло” внесло в Державну Думу декларацію про автономію Польщі, до речі, складену в досить невизначених виразах.

У „Польське коло” ІІ Державної Думи увійшли 32 депутати. Створити Спілку автономістів у цій Думі не вдалося через позицію частини польських депутатів, які виступили за автономію Польщі не в етнографічних, а в історичних кордонах, тобто від Чорного до Балтійського моря. Після поразки революції, відмічають дослідники, коли 3 червня 1907 р. було видано новий

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. С.26.

² Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті.- С.32.

виборчий закон, який обмежував представництво „іногородців” у Думі, до III Державної Думи обиралось вже не 37 депутатів-поляків, а лише 14. До „Польського кола” на цей раз увійшло лише 11 депутатів, які майже завжди підтримували уряд, сподіваючись на одержання послаблень щодо поляків. Київський губернатор повідомляв: „Нині, як і раніше, пройняті ідеєю об’єднання Польщі і визволення з-під ненависного російського ярма, поляки вороже настроєні по відношенню до уряду і особливо до III Державної Думи, яка не виправдала їх надій на одержання різних пільг”¹.

У IV Думі до „Польського кола” увійшло дев’ять депутатів, але вже на другій сесії їх кількість зменшилась до шести. „Коло” підтримувало у Думі „октябристів”, які обіцяли прийняття закону про допущення польської мови в органах самоуправління. Але цей законопроект у грудні 1913 р. був провалений Державною Думою. Отже, підлеслива політика „Польського кола” у двох останніх Державних Думах ніяких послаблень полякам не принесла. Напередодні Першої світової війни царський уряд і далі вважав Польщу частиною Російської імперії².

Слід зазначити, що в національній політиці російського царизму на початку XX ст. досить рельєфно проглядався як антиукраїнський, так і антипольський вектор, що набув особливої виразності з початком Першої світової війни. Незважаючи на те, що значна частина військовозобов’язаних українців і поляків перебували в діючій російській армії, в тому числі на командирських посадах, влада з підозрою та недовірою ставилася до переважної більшості українського і польського населення, вдавалася до жорстких переслідувань і репресій, звинувачуючи його в антиросійських і сепаратистських настроях.

Помітними були й антивоєнні настрої, особливо тих українців і поляків, котрі розчарувалися у війні або перебували під впливом ліворадикальних партій, насамперед більшовиків. Саме цим пояснюється масове дезертирство поляків із російської армії, частина з них поповнювала створювані польські збройні формування.

У суспільній свідомості більшості українців і поляків перемагало розуміння того, що лише повалення самодержавства та демократизація Росії відкриє можливість розв’язати національне питання, здобути автономні права або й незалежність. При цьому, як показали подальші події, рівень національно-державницької свідомості поляків виявився помітно вищим, ніж зрусифікованих українців. Польський суспільно-політичний рух, попри наявність різноманітних течій і напрямів, мав цілісний характер, охоплював не лише польські етнічні землі, але й інші терени, на яких проживали представники польської людності, зокрема України.

Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями у

¹ Див.: Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті.- С. 109-108.

² Див.: Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.- С.27.

Волинській та найбільш компактно у Таврійській і Херсонській губерніях¹. Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні відзначалася широким демократизмом (обранням управителя, вчителя, а також священика).

Німецькі колоністи суттєво вплинули на господарське життя Південної України. Найбільше цей вплив був відчутний у Херсонській і Таврійській губерніях.

На початку ХХ ст. в деяких суспільно-політичних колах поширювалися настрої про шкідливість німецьких поселень в Росії, політичну небезпеку, яку вони становлять, і загалом про необхідність вжити заходів щодо звільнення Росії від впливу німців. До цього часу відноситься антинімецька пропагандистська кампанія у пресі, русифікація прибалтійських губерній, а також проведення століпінської земельної політики насадження хуторів, яка породила безземелля, зубожіння серед колоністів. Під впливом цих настроїв докорінним чином змінився погляд царського уряду на німецькі колонії, їх значення для розвитку сільського господарства імперії і увага була сконцентрована на політичному аспекті. На вищому урядовому рівні було зроблено висновок, що в разі зіткнення з Німеччиною колонії будуть становити небезпеку для Росії і треба вжити обмежувальних заходів. Війна, яка почалася у 1914 р., загострила ставлення частини російського суспільства до німців - підданих Росії.

Підозрюючи німців у шпигунстві, влада почала депортувати їх з районів бойових дій. У держави був свій аргумент – в Німеччині з січня 1914 р. діяв закон про подвійне громадянство, за яким німці, що проживали поза Німеччиною, могли отримати німецьке громадянство. Перші депортації німців почалися у вересні 1914 р. з Привісленського краю (так називалася етнічна Польща в межах Російської імперії – *авт.*), а з листопада розповсюдились на Фінляндію та Прибалтику. Справа, як це часто бувало в Росії, дійшла до крайнощів. У 1915 р. у Київському військовому окрузі в німецьких колоніях почали брати заручників в пропорції 1:1000². Це був безприцедентний випадок, коли держава брала в заручники власних громадян. У грудні 1915 р. було видано новий закон, за яким всім німцям і австрійцям, що проживали в прикордонній (прифронтовій – *авт.*) смугі пропонувалося позбавитися нерухомості і виїхати. А у червні 1916 р. було прийнято „Положення про Особливий Комітет по боротьбі з німецьким засиллям”. Комітет, як зазначалося в Положенні, був заснований для „звільнення країни від німецького впливу у всіх сферах народного життя Держави Російської”³.

Ще у 1910 році уряд вніс до Державної Думи законопроект, який передбачав позбавити усіх осіб іноземного походження у трьох губерніях (Київській, Волинській і Подільській) права придбання земельних ділянок поза містами і містечками, а також їх оренду і передачу у спадок. Це викликало значний негативний резонанс серед німецьких колоністів і законопроект не був

¹ Центральний державний історичний архів України (Далі - ЦДІА України).- Ф.- 442.- Оп.- 497.- Спр.642.- Арк.15-16.

² Денningхаус В. Немцы в общественной жизни Москвы: симбиоз и конфликт (1494-1941).- М., 2004.- С. 389.

³ История российских немцев в документах (1763-1992 гг.).- М.,1993.- С. 46.

ухвалений. Але через два роки уряд знову вніс цей законопроект на розгляд, який було прийнято. Згідно цього закону в цих губерніях заборонялася купля-продаж землі особам іноземного походження, які прийняли російське підданство після 1888 року. У лютому було прийнято ще три закони, які регламентували німецьке землекористування і землеволодіння в Росії¹. Фактично цими законами встановлювався пояс в межах 150-ти верстної смуги вздовж державного кордону. В цих межах нерухоме майно німецьких колоністів підлягало відчуженню. На практиці це означало виселення німців-колоністів з цих районів. Вже в середині 1915 р. з Південно-Західного краю Росії було виселено всіх німців до Середньої Азії та в Південно-Східну Росію.

З Волинської губернії за розпорядженням військової влади у липні 1915 року було виселено 70 тис. німців. Незабаром почалося виселення німців з Київської губернії (10 тис. чол.). З Чернігова до лютого 1916 р. було призначено до виселення 11,5 тис. чол. В кінці 1915 р. з Подільської губернії і північної частини Бессарабської було виселено 20 тис. німців. Виселенців перевозили як арештантів у супроводі конвою².

Закони 1915 року завдали тяжкого удару не тільки по землекористуванню і землеволодінню але й по соціально-політичному становищу німців в Російській імперії. В руслі загального гоніння на німців у вересні 1915 року вийшло розпорядження царського уряду, згідно з яким усі газети, які виходили німецькою мовою, були закриті.

Принагідно зауважимо на одну з особливостей відношення до німецького етносу царського уряду. Політика уряду щодо громадських об'єднань, союзів національних меншин залежала від їхньої національної приналежності і, особливо, від цілей таких об'єднань. Будь-які національні товариства, які ставили собі за мету національне, політичне виховання заборонялись. Німецькі ж товариства, на відміну від українських, єврейських, польських, ставили собі за мету громадську, просвітницьку, благодійну діяльність, тому вона не зазнала значних перешкод. На відміну від більшості польських та єврейських товариств, членами німецьких могли бути лише особи німецького походження.

Найбільш помітною була участь німців у місцевому самоуправлінні. Так, в Одеському повіті обиралося всього 36 земських гласних - з них 6 - німців. У Катеринославському губернському земстві з 60 осіб, усіх гласних, лише троє мали німецькі прізвища. З 82 гласних Херсонського губернського земського зібрання тільки 9 осіб були німцями. До Таврійського губернського зібрання у 1915 р. входило 49 гласних, з яких лише 6 мали німецьке походження, причому двоє з них були православними³.

Слід звернути увагу, коли розпочалася Перша світова війна, у лютеранських і католицьких церквах, молитовних будинках менонітів були відслужені молебні в ім'я перемоги російського війська. У своїх проповідях пастори закликали прихожан служити новій батьківщині. Заклики були

¹ Линденман Е. Законы 2-го февраля и 13 декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России и их влияние на экономическое состояние Южной России).- М.,1916.- С. 14-15.

² Линденман Е. Зазн.праця.- С. 17; Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ.-1993.-№1-2.-С. 28.

³ Кулинич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки.- К.,1969.- С. 61-66.

надруковані у всіх південноукраїнських газетах в Одесі, Бердянську, Олександрівську¹.

Характерною рисою духовного життя німців-колоністів усіх сповідань була релігійна терпимість. Вони з розумінням ставилися до існування в одній колонії своїх релігійних общин і православної церкви. Прикладом доброзичливості була допомога своїм російським сусідам у будівництві початкових шкіл, церков.²

До участі Росії у Першій світовій війні німці віднесли загалом толерантно. Коли у лютому 1915 р. Микола II відвідав Катеринослав, меноніти Катеринославської губернії передали йому 15 тис. крб., а меноніти Бердянського повіту - 20 тис. крб. для потреб поранених і хворих російських солдат³.

Отже, політико-правові засади, на яких відбувалося переселення німецького етносу в Україну, сприяли тому, що німецькі колоністи органічно вписалися в громадське життя місцевого населення, зберігаючи разом з тим особливості свого розвитку, свої традиції. Більше того, німецькі колоністи принесли в Україну нову організацію життя у різних сферах: перш за все, підняли на новий щабель сільськогосподарський процес (особливо на Півдні), удосконалили сільськогосподарську техніку, розвинули кооперативний рух тощо.

Щодо політико-правового становища інших етнічних груп - чехів, греків, болгар, - то окремої законодавчої регламентації їхнього політико-правового становища не було. Їх роль у політичному житті, виборчій діяльності, самоуправлінні була незначною, за виключенням циган.

Що ж до українців, то на початку Першої світової війни царський уряд посилив репресії. У перші дні війни було закрито не менше 15 часописів, що видавалися українською мовою в Києві, Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах України. Розпорядженням уряду від 9 січня 1915 р. заборонялася публікація всіх без винятку українських періодичних видань. Міністерством освіти у цей період фактично було організовано погром української культури. Так, скажімо, з 30 шкільних бібліотек Київського повіту були вилучені всі книги українською мовою. Така ж само картина спостерігалася і в інших регіонах України⁴.

Слід підкреслити, що за таких обставин об'єктивним джерелом інформування населення регіону залишався часопис „Украинская жизнь”, що виходив у світ російською мовою. Аналіз цього видання засвідчує, що „Украинская жизнь”, очолювана одним з керівників української соціал-демократії С.В. Петлюрою, відіграла велику роль в інформуванні населення. Матеріали, що розміщувалися на сторінках цього видання, стали своєрідними дороговказами для частини співробітників земської преси в Україні, які або передруковували їх, або готували власні інформації. Тим більше, що в ньому

¹ Див.:Макаренко Н. Передумови переселення та політико-правове поле розвитку німецької етнічної групи в Україні в кінці ХУІІІ-на початку ХХ ст. // Наукові записки.- Вип.14.- К.:ІПіЕНД,2000.- С. 63.

² Кулинич І.М. Зазн.праця.- С. 151.

³ Кулинич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки.- С. 148-152.

⁴ Див.: Ресент О.,Сердюк О. Перша світова війна і Україна.- К.,2004.- С. 448-449.

друкувалися статті та інформації відомих представників науки і культури різних національностей¹.

Міжнаціональні стосунки в царській імперії С.Петлюра розглядав у значно широкому контексті ніж, скажімо, В. Винниченко чи М. Грушевський. Він був переконаний в тому, що гострота міжнаціональних суперечностей у Росії визначалася не тільки урядовою політикою, а й була породженням синдрому імперськості етнічних росіян. Підставою для такої оцінки стало ігнорування ідентичності українського народу з боку представників широкого спектру політичних партій та громадських організацій імперії. Зокрема, керівництво опозиційних до влади в роки війни кадетів, котрі рекламували себе як партію народної свободи, не висловило жодних заперечень у зв'язку з репресіями. На що С.Петлюра у листі до лідера кадетів П. Мілюкова писав: „...Очевидно, національно убезпечені росіяни, хоча б вони теоретично відстоювали права пригноблених народів, у тяжкий для цих народів час не хочуть їм допомогти і не хочуть полегшити становище голодного, обірваного і національно приниженого народу”².

В зв'язку з цим, заслуговує на глибоке вивчення проблема, яку поставив в одній із своїх робіт дослідник О. Реєнт. На його погляд, ментальність панівного в імперії етносу полегшувала репресивні урядові заходи у національній політиці³.

Отже, політика царського уряду у національному питанні відрізнялась диференційованим підходом до різних народів (обмеження у виборі місць проживання та виборі професій, участі в суспільно-політичному житті тощо). Особливо це стосувалося єврейської меншини та поляків. Щодо інших етносів, то вони загалом користувались загальноросійським законодавством і теоретично могли брати участь у політичному житті країни. Але практично участь ця була дуже незначною. Багаторічна кампанія державного антисемітизму російських правлячих кіл, жорсткого обмеження в правах і свободах найбільш чисельних етнічних груп, соціально-економічна нестабільність, міжетнічні конфлікти стали могутнім фактором пробудження небаченої до цього часу політичної активності та революційної готовності мільйонних представників етнічних спільнот, які мешкали на українських територіях Російської імперії.

¹ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.).- К.,2003.- С. 302.

² Украинская жизнь.- 1915.- №1.- С. 84-85.

³ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.).- С. 304.

Розділ II. Етнополітичні процеси за часів Української Центральної Ради та Української Держави

1. Національні питання в програмах політичних партій і рухів національних меншин.

На початку Української революції найчисельніші національні меншини – росіяни, євреї, поляки відігравали помітну роль у поваленні царизму, розпаді Російської імперії, суттєво впливали на революційний та державотворчий процес в Україні. З перших днів існування Українська Центральна Рада проголосила гасло забезпечення прав національних меншин як пріоритетний напрямок своєї політики. Тому змістом національної політики були наступні вимоги: розвиток мови національних меншин, підтримка існуючих організацій та створення нових, державне фінансування інституцій національних меншин, національно-персональна автономія.

Революційні перетворення в Україні сприяли активізації діяльності громадсько-політичного життя національних меншин. Адже ще до революції вони утворювали національні політичні партії, громадські організації, просвітницькі осередки тощо. Проголошені революцією демократичні свободи надали цьому руху нових якісних і кількісних показників.

У ситуації, що склалася весною 1917 р. в Україні, ще раз знаходила підтвердження думка про те, що російський демократ закінчується там, де починається національне питання. Вітаючи Всеукраїнський національний конгрес, Д. Григорович-Барський висловився від імені партії конституційних демократів таким чином, що у його партії є ясне розуміння того, що російська держава чекає для себе такого перевлаштування, яке б відповідало всім політичним вимогам окремих національностей. Щоправда, ця думка, завершив автор, не є загальною ні в партії, ні в масах. Останнє зізнання з усією силою підтвердив VIII з'їзд партії кадетів на початку травня 1917 р. З'їзд обговорював зміни до партійної програми, поряд з аграрною частиною дискутувалися питання місцевого самоуправління та автономії. В день відкриття з'їзду 9 травня орган кадетської партії газета „Речь” вийшла з редакційною статтею „Автономія”. В статті відзначалося, що демократична республіканська реформа управління, яка формувалась в Росії, не може базуватися на тих формах місцевого життя, які склалися в Росії за останні десятиліття. Стаття передбачала два виходи з ситуації, що склалася, але обидва були для кадетів неприйнятними. Перший – шлях негайної федералізації – „вимагав такого напруження сил, якого вона (Росія – *авт.*) навряд чи зможе витримати в цей грізний час. Другий – повернення до старих форм державної влади – виглядав ще не менш можливим”. Про це говорив реальний перебіг життя. Через те газета інформувала, що з'їзду доведеться вирішувати одразу два питання: „з одного боку, зберегти єдність і сили Російської держави, з іншого – забезпечити національне вільне життя окремих народностей, що входять до нашої демократії, широкую самобутність її областей”¹.

¹ Український національно-визвольний рух і російська революційна демократія 1917 р. // Революція 1917-1920 рр. і українсько-російські відносини. - С. 426.

Кращим виходом із ситуації газета вважала запровадження Установчими зборами місцевої провінційної, тобто територіальної, автономії, розширення прав місцевого самоврядування. Власне, йшлося про те, щоб національну автономію підмінити місцевим самоврядуванням. У своєму заключному слові на з'їзді доповідач абсолютно відверто заявив, що не треба змішувати питання про федерацію з національним питанням. Розширення місцевого самоврядування – це вже величезна поступка національностям. Подібна постановка питання викликала на кадетському з'їзді дискусію. Зокрема, делегати, які приїхали з України, намагалися переконати з'їзд в недостатності пропонованих рішень. Так, М. Могілянський вважав, що права окремих національностей можуть бути достатньо забезпечені тільки федерацією Росії. Перейшовши до українського питання, він звернув увагу на те, що воно перетворюється російською демократичною пресою в своєрідний жупел. М. Могілянський вважав, що, коли партія народної свободи не внесе вимог національно-територіальної автономії до своєї програми, то „для українців стане неможливим підтримувати цю партію”. Співзвучними виступу М. Могілянського були промови київського делегата Бутенка та полтавського Г. Іншанецького. Проте вплинути на позицію з'їзду ці промовці не зуміли. Кадети так і не змогли відмовитися від улюбленого їх серцю образу „единой и неделимой”.

Дещо пізніше, з усією відвертістю, виступаючи на VIII з'їзді партії, це визнав її лідер П. Мілюков: „Збереження державної єдності Росії – це та межа, якою продиктоване крайнє рішення партії. Розклад держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим. Така постановка питання може не зовсім співпадати з прагненням деяких російських національностей. Ми добре знаємо, що деякі з російських національностей начебто йдуть далі, прагнучи до створення національно-територіального об'єднання, компетенції якого вони уявляють собі ширше, ніж уявляє їх собі Центральний комітет партії”¹.

У складній ситуації, яку вони створили самі собі, опинилися російські меншовики в Україні. Розуміючи розмах українського руху, з одного боку, з іншого – будучи марксистами, а з третього – російською політичною партією, вони заблукали між трьох дерев, виявилися нездатними йти прямим шляхом. Резолюція київського обласного з'їзду РСДРП(м) – квітень 1917 р. – визнала неможливим далі зберігати мертвлячий російський централізм і запропонувала демократичну республіку, але не федеративну, а з „визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і культурно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державногосподарського механізму”. Така державна система, де є і автономія, і залишається єдина Росія, вважали меншовики, „цілком забезпечить окремим областям пристосування державних форм до їх особливостей і

¹ Речь.- 1917.- 10 мая.

гарантує їх населенню можливість самого широкого культурно-національного розвитку”¹.

Отже, у меншовиків теж все зводилось до задоволення національно-культурних вимог. Але мало цього, в тій же резолюції знаходимо ще одне застереження проти буржуазно-націоналістичних прагнень, які ускладнюють завдання революції, затемнюють класову свідомість пролетаріату й загрожують його єдності. Тому ці прагнення „повинні зустрічати саму рішучу протидію з боку соціал-демократичної робітничої партії”. Тут же згадується пролетарський інтернаціоналізм і необхідність виявляти класові суперечності всередині кожної нації. Звичайно, ні про яке вирішення національного питання таким чином говорити не доводиться. Всяка ж національна автономія, не пов’язана з Росією, вважалась анархічними проявами. „Временное правительство, - зазначалось у передовій „Рабочей газеты”, - не сочло возможным согласиться на те меры, которые теперь осуществляет Рада, находя, что осуществит автономию Украины может только всероссийское Учредительное собрание. Рада не согласилась с мнением Временного правительства и свергла его власть на Украине, объявив себя правительством Украины. Итак, в эту анархию, которая уже царит в стране, вмешивается новый могучий фактор анархии – самовольное решение национальных вопросов, самочинная организация национальных автономий. Авторитетная организация самой большой народности России после великорусской начинает эту национальную анархию. России грозит опасность разбиться на кучки, на отдельные национальные части, самовольно организованные. Мы считаем этот путь чрезвычайно опасным, грозящим осложнить до последней степени и без того трудное положение России”².

Не багато принципово відмінного містилося у резолюції Київської обласної конференції партії російських есерів. Вона визнала, що інтереси нації найкращим чином забезпечуються федеративною республікою, але на цьому все й скінчилося, бо надалі починалися суцільні застереження: „національно-територіальна автономія доцільна лише при наявності достатньої внутрішньої організації даного народу і при докорінному задоволенні трудового народу (пролетаріату і трудового селянства). Ця остання обставина є вирішальною у питанні про федеративну республіку, так як партія бореться лише за демократичну федеративну республіку і показує на небезпеку народження дрібних буржуазних республік, що можливо внаслідок слабкої організації трудового класу і очікуваної підвищеної активності буржуазії”³.

Таким чином, жодна з російських демократичних партій не спромоглася відкрито визнати за українським народом право на самостійне життя бодай у формі національно-територіальної автономії у складі федеративно-демократичної Росії. Національне питання стало каменем, об який спіткнулася російська революція. Кожна з партій висувала свої причини, які, на їх думку, не

¹ Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.). Документи і матеріали.- К., 2003 - С. 197.

² Рабочая газета.- 1917.- 15 июня.

³ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке.- Т. III.- 1917 февраль-октябрь.- М., 1930.- С. 92.

дозволяли Україні самовизначитися: це і стан війни, в якому перебувала Росія, і необхідність рішення Установчих зборів, і побоювання затушувати національними проблемами класові. Думається, що за всією цією політичною еквілібристикою стояв цілком реальний інтерес – не випустити Україну з рук, ні за яких обставин не дозволити українцям стати повноправними господарями своєї землі.

Російські націоналісти, чорносотенці такими принципами пов'язані не були. В перші дні і тижні революції чорна сотня стихла. Її рупор – газета „Киевлянин” – протягом березня робив вигляд, що українського руху не існує. Газета не помітила ні української маніфестації у Києві, ні створення Центральної Ради. Але на момент Всеукраїнського національного конгресу нерви у головного редактора В. Шульгина не витримали.

Напередодні конгресу газета оголосила про створення союзу „югороссов”. 8 квітня з'явилася стаття „До питання про місцеві автономії” підписана „Ник.Я”. Автор починає з посилання на інтерв'ю голови Тимчасового уряду князя Г. Львова, в якому останній виявив свою прихильність до культурно-національного самовизначення народів, а щодо ширших форм автономії, то відніс їх до виключних прерогатив Установчих зборів. Такий підхід автор вважає аксіомою державного будівництва і на цій основі починає зводити звинувачення на керівників українського руху. Їх кримінал полягає в тому, що вони взялися не за працю над поглибленням культурно-національного самовизначення шляхом проповіді, переконання, а з рішучої дії – „прокладання рейок” до автономії. І найголовніший висновок, до якого приводить читачів автор, – це те, що культурно-національною діяльністю можна займатися і без автономії „за умови створення широкого самоуправління, яке відповідає місцевим крайовим особливостям”¹. Практично це той же кадетський варіант, про який мовилося вище.

Але чорносотенці не були б чорносотенцями, якби на цьому не спинилися. Після Всеукраїнського національного конгресу і враження, яке він справив на громадськість, „Киевлянин” переходить у відверту і цинічну за формою атаку. 11 квітня газета робить різкий випад проти українського руху: „Київ – мати міст руських. В тільки-но минулі дні ми були свідками найбільшої історичної підтасовки, яка була розіграна тут, у священних надрах цього міста. Ми говоримо, звичайно, про те, що робив і говорив тут „Український конгрес” від імені всього „українського народу”².

Те, що газета бере в лапки конгрес і говорить про його діяльність як підтасовку, можна пояснити грубим прийомом політичної боротьби з непримиренним ворогом. Врешті, для багатьох мета в політиці виправдовує засоби. Але те, що В. Шульгін бере в лапки український народ – це вже не політичний прийом, а ознака світогляду, не що інше, як брутальний прояв огидного націоналізму. Це те, в чому постійно звинувачували українців, хоча аналогічного і взагалі нетолерантного прояву ставлення до національних меншин у діячів Центральної Ради знайти не можливо.

¹ Киевлянин.- 1917.- 14 арпеля.

² Киевлянин.- 1917.- 11 арпеля.

Впродовж весни 1917 р. в Україні відбувся цілий ряд з'їздів політичних партій національних меншин з метою вироблення їхніх програм та визначення тактики в Українській революції.

Найбільш впливовою з усіх загальноросійських партій в Україні була Партія народної свободи, більш відома як партія кадетів. Головною базою кадетів в Україні були великі міста – Київ, Миколаїв, Харків. В її організаціях, що діяли на території України, було зосереджено 7,5-8 тис. чоловік¹.

Соціальну базу партії становили вищі кола ліберальної інтелігенції і чиновництва, середня буржуазія, земці. Національний склад партії: росіяни, українці, євреї².

Партія народної свободи відновила свою діяльність після початку революційних заворушень. Кадети стали на захист інтересів імперії. У 1917 р. партія „зайняла відверто ворожу позицію щодо визвольних змагань українського народу і почала прямувати до відбудови централістичної єдиної неділимої Російської імперії”³.

Програма партії, прийнята на Установчому з'їзді 18 жовтня 1905 р., і до якої внесені зміни на II з'їзді у січні 1906 р. і на VI з'їзді у травні 1917 р. проголошувала: „Збереження державної єдності Росії – це та межа, яку партія не переступить. Розклад держави на суверенні, хоч би й частково, одиниці для партії цілком неможливий...”⁴.

Пункт 1 Програми партії закріплював рівність перед законом всіх російських громадян, незалежно від національності, ліквідацію станових привілеїв: „...всі обмеження особистих і майнових прав поляків, євреїв і всіх без винятку інших окремих груп населення повинні бути скасовані”⁵.

Пункт 11 Програми передбачав гарантію права на культурне самовизначення, тобто повну свободу вживання мов національних меншин, свободу створення і утримання навчальних закладів, збереження та розвиток мови і культури кожної народності. Дещо пізніше було внесено зміни до пунктів 11, 12, 24, 25 програми партії. Суть змін полягала в тому, що російська мова як „загальнодержавна” повинна була й надалі залишатися мовою державних установ та збройних сил. Використання „місцевих” говірок в органах державної влади нижчих рівнів лише „допускалося” за умов законодавчого захисту російської мови. Навчання „національними” мовами дозволялося лише на рівні початкової школи. Крім того, внесені до кадетської програми зміни передбачали можливість надання органам місцевого самоврядування права так званої „провінціальної автономії”, тобто можливості подання спільних клопотань з тих чи інших питань їх компетенції до центральних установ та видання актів нормативного характеру в деяких сферах

¹ Старух О. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917-поч.1918. Проблеми, пошуки, узагальнення. Збірник наукових статей.- Запоріжжя, 1998.- С.66.

² Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 рр.)// Історичні зошити.-К.,1993.- С.47.

³ Куртяк В. Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917-1921 років.- К.,2006.- С.58.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі - ЦДАГО України).- Ф.1.- Оп.20.- Спр.15.- Арк.1.

⁵ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.15.- Арк.1.

господарської та культурологічної діяльності. При цьому конституційно-демократична партія вважала за необхідне надати центральній владі право скасування зазначених нормативних актів у випадках, якщо вони „порушують встановлені загальнодержавною конституцією межі автономії”¹.

Партія не визнала Універсали Центральної Ради. Так у відозві Полтавського комітету партії кадетів з приводу I Універсалу Раду названо „самозваним” та шовіністичним керівництвом, яка намагається посварити росіян та українців. А питання щодо долі України повинні, на думку авторів відозви, вирішити виключно Всеросійські Установчі збори².

Після прийняття III Універсалу послідувала відозва Київського комітету партії кадетів, в якій було визначено позицію щодо УНР: кагети виступали проти цієї держави, „за вільну автономну Україну в тісному єднанні зі всією Росією”³.

Партія кадетів мала своє представництво в Центральній Раді. Із 202 дійсних членів і 51 кандидатів кагети отримали 10 місць дійсних членів і 2 місця кандидатів⁴.

З питанням автономії було тісно пов'язане національне питання в Україні, взаємини між українцями та національними меншинами. Партія кадетів засуджувала імперський централізм в управлінні і гоніння на національну культуру, разом з тим зазначалось, якої шкоди може нанести суверенізація окремих одиниць імперії. Тому автономія, за переконанням кадетів, не тільки не розв'яже національне питання в імперії, а, навпаки, ускладнить його. Цікаво, що і національне питання кагети тлумачили як культурно-побутове.

Говорячи про автономію всередині імперії, кагети були готові її виділити „вищим територіальним союзом, об'єднаним за ознакою національних чи економічних особливостей...”⁵.

Таким чином, відповідно до вищезазначеного положення, на автономію Україні могли претендувати як Полісся чи Слобожанщина за своїми культурно-побутовими особливостями, так і Донбас за своїми економічними особливостями. Причому на теренах України автономні права мали бути збережені і за національними меншинами. А українці за цією схемою мали прав стільки ж, як і інші народи, що проживали на території України.

Природно, що більшість кадетів не підтримала IV Універсал Центральної Ради. Їхня політична платформа узагальнена в спеціальному документі – „Положенні”, основні пункти якого рекомендували співпрацю з українськими демократичними партіями, які не визнали самостійності України. У цій співпраці необхідно враховувати „волю населення”, яка повинна бути визначальною як в місцевому самоврядуванні, так і в питаннях національностей⁶.

¹ Див.: Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки.-С. 89-90.

² ЦДА України.- Ф.832.- Оп.2.- Спр.1092.- Арк.1.

³ Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р. Документи і матеріали.- С. 827-828.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- Т.1.- К.: 1996.- С 208.

⁵ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.-Спр.6.- Арк.4-5.

⁶ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.6.- Арк.73-75.

Підтримували ідею унітарної держави і російські меншовики. У 1917 р. в Україні діяло 50 місцевих осередків РСДРП (м), чисельність їх членів сягала 40 тис.¹. Партія мала представників у Центральній Раді та Малій раді. Відповідно до „Постанови комісії в справах проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Україні в меншості” від 28 червня 1917 р., меншовики отримали 2 місця². Фракція меншовиків у Центральній Раді підтримувала вимогу української автономії у складі Російської федеративної держави.

Резолюція Київського обласного з'їзду РСДРП (м) – квітень 1917 р. – запропонувала демократичну республіку „з визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і культурно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державно-господарського організму”³.

Меншовики стояли на позиції, що нації, які відроджуються, мають право на самовизначення, на заснування шкіл з національною мовою викладання. При обговоренні III Універсалу російські меншовики вимагали національно-персональної автономії для всіх національних меншин і в першу чергу для „великоросів”, поляків та євреїв.

Про ставлення до національного питання зі сторони російських меншовиків говорять і рішення партійних форумів. Так, наприклад, 30 листопада – 7 грудня 1917 року в Петрограді відбувся надзвичайний з'їзд партії меншовиків, де були представлені меншовицькі організації від всіх українських губерній. 4 грудня 1917 р. з'їзд прийняв резолюцію „Про автономію областей”, в якій говорилося, що тільки загальноросійські Установчі збори повинні вирішувати суперечливі національні питання про автономію, кордони автономних національних областей, про взаємовідносини окремих національностей між собою в державі. Взагалі ж меншовики продовжували свою політичну лінію на збереження „єдиної і неподільної Росії”.

3-5 грудня 1917 р. у Києві відбулася крайова нарада меншовиків України, на якій були присутні посланці з Київської, Катеринославської, Чернігівської, Волинської, Полтавської, Харківської, Херсонської губернських організацій. Нарада розглянула питання про відношення до українського руху і прийняла постанову, в якій зазначалося, що „необхідна енергійна й активна підтримка Центральної Ради, активне співробітництво з українською демократією в справі державного будівництва України, участь представників партії у Генеральному секретаріаті”⁴.

Програма більшовиків -РСДРП(б)- містила тезу про визнання права нації на самовизначення „аж до відокремлення”, але висувалась вимога – не змішувати це право з питанням необхідності відокремлення тієї чи іншої нації в той або інший час.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.-С. 537.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 139.

³ Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.).Документи і матеріали.- С. 241.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі - ЦДАВО України).- Ф.4656.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.78.

Факти свідчать, що більшовики підтримували українські вимоги лише в цілях підриву влади Тимчасового уряду. Так, наприклад, київський комітет РСДРП(б) після проголошення I Універсалу прийняв резолюцію, в якій зазначалось, що він „підтримує гасло широкої обласної автономії”¹.

Досить впливовою в Україні була партія російських есерів. Її осередки діяли в усіх губерніях. Загальна чисельність сягала 69 тис. чоловік².

Російські есери входили до Центральної Ради (мали 2 місця) і Малої ради. Лідер партії О. Зарубін входив до складу Генерального секретаріату.

Партія, згідно з програмою виступала за перетворення Росії на федерацію. Слід зауважити, що перевага російських політичних партій в Україні створювала великі труднощі для проведення в життя навіть найменших українських вимог, і без згоди російських меншовиків, есерів, кадетів українські визвольні сили не могли б вирішувати головні питання української революції. Тому і Центральна Рада і українські соціалісти змушені були постійно звертатися до російських соціалістів, прислуховуючись до них.

Таким чином, діяльність всіх загальноросійських партій в Україні була спрямована на збереження цілісності та неподільності Російської держави. Не дивлячись на розбіжності з багатьох питань у розв'язанні українського питання ці сили або відкидали і не визнали сам факт існування українського народу, як окремої етнічної спільноти, або ігнорували його, висуваючи пріоритетним класовий принцип поділу суспільства, а не національний.

Свою специфіку щодо національного питання мали і інші політичні партії національних меншин. Так, наприклад, єврейські партії мали досить широке представництво у Центральній Раді – 6% місць депутатів Ради. У Малій раді з 65 її членів 16 були представниками єврейських партій та об'єднань³.

Однією з найвпливовіших єврейських партій в Україні був Бунд, чисельність якої весною 1917 р. значно зросла. Найчисленнішими організаціями Бунду в Україні були Катеринославська (800 членів), Одеська (780), Київська (760), Харківська (582), Прилуцька (435), Білоцерківська (350), Слісаветградська (300), Вінницька (250)⁴.

Програма Бунду з національного питання закріплювала такі вимоги: єдина і неподільна Росія, для кожної національності право на вільний розвиток, тобто рівноправність мов національних меншин, автономія територій, які відрізняються своїми економічними, національними і побутовими особливостями⁵.

Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів у березні 1917 р. провела партійну конференцію на якій були сформульовані основні поточні завдання. До таких конференція віднесла: гарантію прав національних меншин, визнання за меншинами права на національно-персональну автономію, яку, між

¹ Старух О. Зазн.праця.- С 71.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 532.

³ Солдатенко В. Єврейське представництво в Центральній Раді // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 19-20 листопада 1992 р.- Запоріжжя, 1992.-С. 55.

⁴ Найман О. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925 рр.)- К.,1998.- С. 46.

⁵ ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.4.- Арк.17-17 зв.

іншим, партія визнавала як одну із необхідних умов успішної класової боротьби єврейського пролетаріату¹.

У червні 1917 р. соціалісти-територіалісти об'єдналися з єврейською соціалістичною партією. Нова партія отримала назву Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП).

Програма ОЄСРП декларувала „єдність російського робітничого класу як органічної частини „екстериторіальної” єврейської нації та міжнародного пролетаріату”. Центральним пунктом партійної програми стала „національно-персональна автономія”, яка передбачала єврейське самоврядування не тільки у питаннях культури („культурно-національна автономія”), а й охоплювала вирішення соціальних та інших питань².

ОЄСРП мала в Центральній Раді представництво – 13 місць³. Позицію ОЄСРП щодо ставлення до українського національного руху виголосив представник партії М. Шац-Анін у виступі на 3'їзді народів у вересні 1917 р. Предбачався захист в законодавчому порядку прав національних меншин. Національні меншини повинні були б мати право на створення національних спілок, право на публічне використання рідної мови. Таким чином, партія вважала необхідним розбудову в Україні екстериторіальної національно-персональної автономії⁴.

Перша конференція ОЄСРП у жовтні 1917 р. прийняла резолюцію, якою підтримала українську демократію в її домаганнях автономії України. Щодо подальшої розбудови національного життя конференція закликала всі партійні організації підтримати діяльність секретарства з єврейських справ, а також проводити роботу по поширенню серед єврейських мас політики Центральної Ради, особливо по відношенню до національних меншин.

Єврейська соціал-демократична робітнича партія „Поалей-Ціон” в Центральній Раді мала 9 представників. У серпні 1917 р. вона налічувала 16 тис. членів. „Поалей-Ціон” визнавала незаперечну єдність Російської імперії та створення національно-персональної автономії окремих націй з відповідними місцевими органами. Таким чином, основна вимога зводилася до здобуття рівних прав і можливостей усіх народів на всій території Росії. Право національно-персональної автономії повинно виражатися: „1. В декларуванні рівноправності всіх мов; 2. В наданні права всім націям організовуватися автономно для вирішення в межах єдиної Російської держави своїх культурних та інших справ...”⁵.

В цілому, між єврейськими та українськими соціал-демократами майже не виникало розбіжностей з національного питання. Як перші, так і другі визнавали автономію України „в рамках єдності загальноросійського демократичного фронту”, а всередині цієї автономії ще ширшу єврейську

¹ ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.47.- Арк. 4 зв.

² ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.56.- Арк.19.

³ Українська Центральна Рада.Документи і матеріали.- Т.1.- С. 12.

⁴ Українська Центральна Рада.Документи і матеріали.- Т.1.- С. 300.

⁵ Див.:ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.127.- Арк.1;Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- С. 540.

автономію. Зауважимо, що „Поалей-Ціон” підтримувала політику Центральної Ради до самого її розпуску.

Сіоністські партії в ході Української революції мали найменший вплив у Центральній Раді з усіх єврейських партій. Найактивніше про себе заявило київське бюро сіоністських організацій. Архівні документи свідчать про те, що місцеві сіоністські організації підтримували Центральну Раду і вимагали свого широкого представництва в ній¹.

Основна мета діяльності сіоністських партій зводилась до національного відродження єврейського народу на його історичній землі. Основними методами діяльності сіоністів були: збір пожертвувань для Палестини і проведення так званої еміграційної роботи, організація єврейських шкіл, культурницьких заходів, пропагування єврейського традиціоналізму, староеврейської мови, сприяння діяльності Єврейського національного фонду².

В цілому єврейські партії визнавали Центральну Раду вищим органом влади в Україні, виявляли бажання з нею співпрацювати, висувати своїх представників до її складу. Незважаючи на міжпартійні протиріччя, позиції цих партій щодо влади в Україні були майже тотожні. В. Винниченко, аналізуючи позиції партій національних меншин, писав: „Особливо євреї, чисто єврейські політичні партії, поставились розсудливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державності. Вони прийняли в свою свідомість ідею української державності, як факт, як щось природне і неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до неї свої власні прагнення і цілком свідомо рішуче й послідовно визнали себе громадянами Української держави”³.

Позиції українських та єврейських партій з основних державотворчих питань, як правило, співпадали. Так було і в серпні 1917 р. на сесії Центральної Ради при обговоренні „Тимчасової інструкції”, де єврейські партії разом з українськими пішли на компроміс при голосуванні за прийняття до відома інструкції Тимчасового уряду⁴.

Усі єврейські партії голосували за III Універсал і особливо в тій частині, яка проголошувала національно-персональну автономію російському, єврейському, польському та іншим народам. Бунд та інші єврейські соціалісти виявили неабияку зацікавленість при обговоренні закону про національно-персональну автономію і вітали такий крок Центральної Ради⁵.

Коли Центральна Рада прийняла IV Універсал, згідно з яким народам України гарантувалось право „національно-персональної автономії”, більшість представників єврейських партій, виходячи з власного розуміння інтересів держави взагалі і єврейської людності, зокрема, як і депутати від інших національних меншин утримались від голосування за Універсал. Сіоністи на засідання не з’явилися, а представники Бунду голосували проти⁶.

¹ Див.: ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.238.- Арк.1-16.

² ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.43.- Арк.38.

³ Винниченко В. Відродження нації.- Київ-Відень, 1920.- Ч.1.- С. 287-288.

⁴ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 229-230; 243-244; 241-251.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.2.- С. 98-99.

⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.2.- С. 105-106.

Отже, отримання євреями України громадянських та національних прав обумовило відповідну соціальну стратифікацію єврейських партій, пристосовану до політичних реалій в Україні. Метою цієї системи була організація участі єврейського населення в розбудові країни та національного життя на засадах національно-персональної автономії.

Мала своє представництво в Центральній Раді (20 місць-2,5%) й інша чисельна національна меншина – поляки. В Україні інтереси цієї групи (четвертої за чисельністю після російської, єврейської та німецької) також були представлені політичними партіями та організаціями.

Вже 2 березня 1917 року відбулося зібрання польських кіл – Київська окружна рада, яка виділила зі свого складу „комітет дев'яти”, що взяв на себе ініціативу створити більш широке політичне об'єднання. Через кілька днів, 6 березня 1917 р. у Києві відбулося засідання „Об'єднаних польських організацій”, де 552 делегати репрезентували інтереси 233 об'єднань поляків, які зосереджувалися, головним чином, на Поділлі, Волині та Київщині і були виразниками інтересів переважно поміщиків, буржуазії, інтелігенції та духівництва¹.

На цьому засіданні було обрано Польський Виконавчий Комітет (ПВК), до складу якого входили як представники консервативних кіл, так і ліберали і соціалісти. Такий склад комітету дозволяв його лідерам стверджувати, що „представником величезної більшості польського громадянства в цьому краю не суть поодинокі партії, а ПВК”².

На засіданні виконавчого комітету 8 березня 1917 р. ухвалено постанову, в якій відзначалося, що поляки стоять на ґрунті самовизначення народів. 18 березня було відправлено листа з вітанням до Української Центральної Ради, в якому українці були закликані до взаємопорозуміння та співпраці з поляками як рівноправний братній народ.

18 червня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд польських офіцерів України, який вітав прагнення українського народу до політичного визволення і заявляв, що поляки готові підтримувати ці прагнення. Дане зібрання виробило проект „Статуту прав польської людності на Україні”, в якому зазначалось, що поляки як меншина мають право „робити заходи, щоб заховати, підтримувати і розвивати народність польську (мову, культуру та економічно-господарські інтереси)”³.

4 липня 1917 р. після домовленості Центральної Ради з Тимчасовим урядом знову до неї була відряджена делегація польського виконкому „щоби порозумітись щодо уділу поляків в державно-творчій роботі на Україні”. Серед висунутих комітетом вимог були наступні: 1) надати представництво польській меншині на рівні 5-6% від кількості членів Центральної Ради; 2) в Генеральному секретаріаті створити посаду Генерального секретаря з польських

¹ Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної Ради // Міжнародний науковий конгрес „Українська історична наука на порозі XXI ст.- Чернівці, 16-18 травня 2000 р.-Чернівці, 2001.- С. 238.

² ЦДАВО України.- Ф.1115.- Оп.1.- Спр.2.- Арк.10.

³ Нова Рада.- 1917.- 21 червня.

справ, а при інших секретарствах – референтів-поляків; 3) призначити на ці місця кандидатів, обраних польськими організаціями¹.

Відповіді на цей лист від Центральної Ради польський комітет не отримав. Місця ж для репрезентації польської меншини було віддано Демократичному Централові, від якого до складу Ради й увійшли на початку липня 1917 р. М. Міцкевич та В. Рудницький.

У липні 1917 р. у Києві відбувся III з'їзд поляків на Русі, на якому серед інших було прийнято резолюцію, де визначалося ставлення поляків до українського визвольного руху. В ній, зокрема, зазначалося: „З'їзд вітає гаряче прямування українського народу до політичного визволення і заявляє, що поляки, як одвічні мешканці цього краю, готові до співпраці у творенні підстав власного життя народу українського у забезпеченні прав меншості народу польського на Україні”².

Окремо у виступі керівника комісії підкреслювалася необхідність будівництва справжньої демократії, а також забезпечення рівних прав поляків у господарських справах. У цьому напрямі на з'їзді було відзначено, що „поляки будуть прагнути до такого розв'язання аграрного питання, яке неодмінно збереже для суспільного розвитку принцип недоторканості особистої власності й не буде, таким чином, загрожувати інтересам польської людності на Русі”³.

Зауважимо, що Центральна Рада репрезентувала всі політичні течії відповідно до їх впливу у суспільстві, а за партійним складом мала здебільшого соціалістичний характер. На VI сесії Центральної Ради у серпні 1917 р. польську меншину представляли 11 делегатів, серед яких не було жодного представника від ППС, а від соціал-демократів Королівства Польського лише один з чотирьох.

З принципових питань, які розглядалися у Центральній Раді та Генеральному секретаріаті представники польської меншини досить часто були в опозиції. Так було при обговоренні організації польської армії, тимчасових правил допомоги виселенцям, земельного закону тощо. Однак сама участь представників польських організацій в діяльності Центральної Ради, інших органах, підтримка українського руху в головному – державотворчому процесі - відіграла позитивну роль.

Проаналізувавши викладене, можна зробити висновок, що національні партії, які представляли етнічні меншини у Центральній Раді, хоча й приділяли велике значення національному питанню, передусім відстоювали власні національні інтереси.

Зокрема, жодна із загальноросійських партій, що діяли в Україні, відкрито не визнала за українським народом право на національно-територіальну автономію, а проблема національних меншин зводилася до задоволення національно-культурних вимог.

¹ ЦДАВО України.- Ф.1115.- Оп.1.- Спр.3.- Арк.10 зв.

² Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної Ради.- С. 239.

³ Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної Ради.- С. 239.

Єврейські партії, які в своїх програмах поставили за ціль вирішити національне питання для єврейського народу, підтримували і український визвольний рух, яку б форму державного устрою він не поставив на порядок денний. Окрім того, єврейськими політичними силами був обґрунтований пріоритетний принцип національних вимог – право на національно-персональну автономію для єврейського народу.

Позиція польських партій була нейтральною, але не нейтрально-позитивною у відношенні до Української революції, тобто поляки підтримували визвольний рух до тієї межі, за якою він розходився з інтересами польського державницького руху.

Загалом можна констатувати, що в програмах та діяльності всіх політичних партій національний фактор посідав провідне місце. Важливо зазначити, що всі програми проголошували повну рівність всіх громадян незалежно від національності, законодавчу охорону прав національних меншин, надання національним мовам державного характеру в місцях компактного проживання меншин. Практично всі партії, які відстоювали автономію України, включали до своїх програм положення про право національно-персональної автономії для неукраїнського населення.

2. Ідеї державотворення Української Центральної Ради і національні меншини.

Вирішення головної для українського народу проблеми, висунутої історією на початку ХХ ст. - здобуття власної державності, побудова в Україні справді демократичного суспільства і піднесення його на рівень сучасної цивілізації - вимагало подолання найтяжчих перешкод, врахування специфічних особливостей, зокрема, національних відносин, які склалися тут історично. Головною перешкодою на шляху вільного розвитку України було, безперечно, перебування її земель в складі різних держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, а згодом - Румунії та Чехословаччини). Перебування України в складі Російської імперії, як однієї з її окраїн, супроводжувалося політикою агресивного етноцентризму, що видавалося за захист інтересів всіх народів імперії.

Як зазначалося вище, у попередній період етнічні українці становили в цілому абсолютну більшість національного складу населення України. Таке твердження важко підкріпити точними статистичними даними періоду 1917-1920 рр. – за двадцять років, що минули після перепису 1897 р., у соціально-демографічній та національній структурі населення відбулися істотні зміни. Чималий вплив сільського населення в роки столипінських аграрних реформ, надзвичайно бурхливе промислове будівництво, в центральних та південно-східних районах, військово-мобілізаційні процеси доби Першої світової війни, переміщення на територію „внутрішніх” губерній та повітів сотень тисяч людей, які змушені були покинути прифронтову смугу, розміщення в населених пунктах численних військових частин та установ тощо – все це справило істотний вплив на етнополітичні процеси 1917-1920 рр.

Єврейські партії, які в своїх програмах поставили за ціль вирішити національне питання для єврейського народу, підтримували і український визвольний рух, яку б форму державного устрою він не поставив на порядок денний. Окрім того, єврейськими політичними силами був обґрунтований пріоритетний принцип національних вимог – право на національно-персональну автономію для єврейського народу.

Позиція польських партій була нейтральною, але не нейтрально-позитивною у відношенні до Української революції, тобто поляки підтримували визвольний рух до тієї межі, за якою він розходився з інтересами польського державницького руху.

Загалом можна констатувати, що в програмах та діяльності всіх політичних партій національний фактор посідав провідне місце. Важливо зазначити, що всі програми проголошували повну рівність всіх громадян незалежно від національності, законодавчу охорону прав національних меншин, надання національним мовам державного характеру в місцях компактного проживання меншин. Практично всі партії, які відстоювали автономію України, включали до своїх програм положення про право національно-персональної автономії для неукраїнського населення.

2. Ідеї державотворення Української Центральної Ради і національні меншини.

Вирішення головної для українського народу проблеми, висунутої історією на початку ХХ ст. - здобуття власної державності, побудова в Україні справді демократичного суспільства і піднесення його на рівень сучасної цивілізації - вимагало подолання найтяжчих перешкод, врахування специфічних особливостей, зокрема, національних відносин, які склалися тут історично. Головною перешкодою на шляху вільного розвитку України було, безперечно, перебування її земель в складі різних держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, а згодом - Румунії та Чехословаччини). Перебування України в складі Російської імперії, як однієї з її окраїн, супроводжувалося політикою агресивного етноцентризму, що видавалося за захист інтересів всіх народів імперії.

Як зазначалося вище, у попередній період етнічні українці становили в цілому абсолютну більшість національного складу населення України. Таке твердження важко підкріпити точними статистичними даними періоду 1917-1920 рр. – за двадцять років, що минули після перепису 1897 р., у соціально-демографічній та національній структурі населення відбулися істотні зміни. Чималий вплив сільського населення в роки столипінських аграрних реформ, надзвичайно бурхливе промислове будівництво, в центральних та південно-східних районах, військово-мобілізаційні процеси доби Першої світової війни, переміщення на територію „внутрішніх” губерній та повітів сотень тисяч людей, які змушені були покинути прифронтову смугу, розміщення в населених пунктах численних військових частин та установ тощо – все це справило істотний вплив на етнополітичні процеси 1917-1920 рр.

Як загальна чисельність, так і розміщення нацменшин в Україні визначалося передусім історичними умовами їх формуванням. Неукраїнське етнічне населення перемішувалося з корінним українським, і цей процес з роками посилювався. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в період кінця 1917 - середини 1920 років. Проте в роки визвольних змагань зберігалися і райони компактного проживання національних меншин. Крім найчисельніших з них, які мешкали в українських губерніях, - євреїв (Київська, Подільська, Волинська губернії), поляків (Південно-Західна Україна), та німців (Волинська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), компактно мешкали в Україні татари (Крим, частина Таврійської губернії), греки (Північне Приазов'я), болгар, угорці, румуни, вірмени, шведи (всі переважно в південних губерніях.)¹.

Підкреслюючи значення національного чинника в революційно-визвольному русі, дослідники цього періоду історії України розглядають як один з визначальних векторів етнонаціональних відносин на українських землях на початку ХХ ст. багатонаціональний склад їх населення. Найбільш повні відомості про нього станом на 1914 р. подані у книзі М. Шаповала „Велика революція і українська визвольна програма”. З 46,01 млн. жителів українців було 32,66 млн. (71%), росіян - 5,37 млн. (11,7%), поляків - 2,08 млн. (4,5%), євреїв - 3,8 млн. (8,2%), німців - 871 тис. (1,9%), волохів - 435 тис. (0,9%), греків - 104,7 тис. (0,2%), вірмен - 39,4 тис. (0,1%). Представники інших національностей склали разом трохи більше одного процента². Особливо великою була питома вага росіян у Південно-Східному регіоні України, зокрема, в Таврійській, Херсонській і Катеринославській губерніях, де вони склали від 17,9% до 27,9%³. Серед інших меншин найчисельнішими тут були євреї, татари, німці, молдавани та румуни. Не менш цікаві відомості про етнонаціональний склад населення міст та сіл України містить таблиця, складена М. Шаповалом станом на 1920-1921 рр. Вона засвідчує, що переважна більшість українців та поляків у Східній Україні і Галичині проживали у сільській місцевості, натомість росіяни і євреї були здебільшого жителями міст. На цій підставі були зроблені висновки про те, що хліборобство ведуть українці, а промисли, торгівля, наука і культура, а також публічна адміністрація знаходились у руках неукраїнців⁴. Цей соціальний фактор етнонаціонального складу населення України мав істотний вплив на політичні процеси, характер визвольних змагань і тих національно-державних утворень, які виникли на українських землях у ході революційних подій 1917-1920 рр.

Радянська історіографія обстоювала думку, ніби революційні події в Україні були складовою частиною загальноросійського революційного процесу, а тому на їх вивчення механічно накладалася схема російської революції, її причини і характер. Пріоритет віддавався соціально-класовим чинникам, а національно-визвольні фактори революції відсувалися на задній план.

¹ Кубійович В. Атлас. - Карта, „Народи України”.

² Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма.- Прага, 1928.- С. 15.

³ Макаренко Н. Структура населення південно-східного регіону України на початку ХХ ст. (Історико-демографічний аспект) // Україна. Ретроспектива і перспектива.- К., 1999. С. 52-54.

⁴ Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма.- С. 17.

Ще один спадок залишила радянська історіографія у вигляді міфу про те, що тільки „завдяки Великій Жовтневій соціалістичній революції було вирішене національне питання”, а український народ „вперше в історії здобув свою державність”. Реальні факти, чисельні джерела переконливо розвінчують ці і подібні їм міфи, доводять, що саме Українська революція започаткувала як відновлення національної державності, так і демократичне розв’язання національних проблем.

У працях М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, І. Мазепи, ряду сучасних істориків обґрунтовується висновок про те, що головною причиною Української революції був національний гніт, невирішеність українського питання, великодержавна, шовіністична політика царського уряду і австрійського двору¹. Революції передувало наростаюче піднесення не тільки українського національно-визвольного руху, але й польського, єврейського та ін.

Перемога революції у лютому 1917 року в Петрограді відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Природно, що предметом особливої уваги в програмі державного переустрою Росії мав стати національний момент, справедливе розв’язання питання про поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами всіх народів, що населяли країну.

Доба Української Центральної Ради була яскравим етапом періоду відродження української державності початку ХХ ст. Саме Центральна Рада зробила перші кроки щодо відродження державності України, стала на чолі державотворчих процесів, які розпочалися в Україні після Лютневої революції в Росії.

Демократизація суспільства, що відбулася завдяки революційним змінам, не могла не позначитися на українському русі. 3 березня 1917 р. у клубі „Родина”, який був осередком Товариства українських поступовців (ТУП), зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Саме на цих зборах і народилася ідея створення Української Центральної Ради (УЦР).

Саме Центральна Рада і її голова вперше в українському суспільно-політичному русі виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин, заклали правові основи демократичної етнополітики.

Слід зазначити, що національне питання займало значне місце в суспільному житті Росії та її окраїн. Як зазначалося вище, ні одна політична партія, складаючи свою програму, не могла обминути його. Крім того, більшість партій створювалися як національні, оголошуючи своєю головною метою захист інтересів своєї нації. Але кожна партія пропонувала свій шлях вирішення національного питання, який найбільш відповідав інтересам того класу чи соціального прошарку, які вона представляла.

¹ Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція і етнічнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки ІПіЕНД.- Вип.8.- К., 1999.- С. 3-20.

На весні 1917 р. відбулися партійні з'їзди ТУПу (25-26 березня), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (4-6 квітня - Установчий з'їзд), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), 4-6 квітня - відновлювальна конференція), Української радикально-демократичної партії (УРДП) (6-7 квітня). Ці провідні українські політичні сили продемонстрували єдність програмної вимоги в національному питанні - національно-територіальній автономії України. Всі зазначені з'їзди мали безпосередній зв'язок з підготовкою і проведенням Всеукраїнського національного конгресу. Так, в резолюції конференції УСДРП зазначалось:

„УСДРП признає необхідним негайно розпочати саму енергійну всесторонню роботу для скликання всеукраїнських територіальних зборів, на яких воля української демократії і демократії інших націй, які населяють територію України, виявиться у всій широті і закінченості”¹.

Установчий з'їзд (4-5 квітня 1917 р.) українських есерів також у резолюції з національного питання наголосив: „Для здійснення Російської федеративної республіки, до якої партія буде всіляко прагнути, є необхідним вільне виявлення волі українського народу на Українському установчому з'їзді, який повинен накреслити основи майбутнього політичного ладу; крім того з'їзд висловився за можливість скорішого здійснення національно-територіальній автономії України з забезпеченням прав національних меншостей”².

На установчому з'їзді УПСР в процесі обговорення національного питання виникли палкі дебати. Як свідчать джерела, серед учасників з'їзду були прихильники самостійності. Однак, сили їх були незначні і вплинути на ухвалення резолюції в національному питанні вони не змогли. Прийнята резолюція зазначала: „В час, коли відбувається велика творча робота серед народів Росії, установчий з'їзд УПСР визнає найбільшою потребою українського народу негайне переведення в життя широкої національно-територіальній автономії України, з забезпеченням прав національних меншостей і негайне скликання територіальній Української Установчої Ради, для вироблення основ і форми автономії і для підготовки виборів до загально-російських Установчих зборів від народу України й інших народів Росії”³. Найкращою формою устрою російської держави з'їзд визнавав федеративну демократичну республіку, встановлення якої і буде домагатись УПСР на Всеросійських Установчих зборах. Слід зазначити, що федеративну республіку українські партії розуміли як союз рівноправних націй.

Окремою резолюцією з'їзд УПСР підкреслював, що на будь-які перешкоди скликати Українську Установчу Раду з боку російського уряду, на всякі спроби зробити натиск за допомогою сили партія есерів буде реагувати як на продовження імперіалістичної політики захвату і гніту. В резолюції звучала також вимога до Тимчасового уряду, щоб він офіційним документом визначив своє відношення до автономії України. Важливим аспектом національного

¹ Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.- Мюнхен, 1983.- Т.1.- С. 332; Робітнича газета.-1917.- 9 квітня.

² Робітнича газета.-1917.- 11 квітня.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Відень, 1921.- Т.1.- С. 36.

питання, зазначеного в резолюціях з'їзду, було домагатися партією „зосередження українських солдатів в окремих полках”¹. Серед усіх партійних програм того часу програма УПСР в національному питанні була найрадикальнішою.

Це засвідчили також і перші дні роботи 3-6 червня всеукраїнської конференції українських соціалістів-революціонерів. У резолюціях „Про національну справу”, „Про відношення до Тимчасового Російського уряду”, „Про відношення до війни”, „Про відношення до війська”, „Про земельну справу” партія визначила стратегічні й тактичні політичні вимоги та цілі, зокрема, і в національному питанні. До перших належали – „персонально-національна автономія” як найкращий спосіб полагодження національних стосунків. Після завершення світової війни пропонувалося проведення плебісциту серед українців „по обох боках кордону” з питання про їх подальше „політичне становище, тобто подальше існування в об'єднаній українській державі. Ще три принципові вимоги – перетворення Росії на федерацію „територіально-національних автономних одиниць з забезпеченням в їх межах прав національних меншостей”, скликання „в порозумінні з іншими народами України” територіальних зборів для затвердження Статуту України та скликання загальноросійського конгресу „в справі утворення федерації”².

Уже на порозі нової України М. Грушевський достатньо прозоро виклав програму суспільних перетворень. Зокрема, стоячи на сторожі прав української титульної нації, Михайло Сергійович проголошував широкі гарантії національних меншин України. Так, у статті „Народностям України” (червень 1917 р.) він наголошував, що „повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культури і національної стихії”³. Важливим кроком назустріч національним меншинам голова Центральної Ради вважав надання росіянам, білорусам, євреям, чехам, молдаванам, мусульманам та ін. пропорційного представництва в органах влади, можливості використання ними рідної мови, у тому числі у школах, вільного утворення культурних і релігійних товариств, виділення коштів для їхньої діяльності з державного бюджету тощо.

Досить цікавим, на наш погляд, є спроба М. Грушевського опонувати націонал-радикальним гаслам М. Міхновського. На відміну від Міхновського, Грушевський переконливо відстоював право неукраїнських народностей „працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі”.

Голова Центральної Ради знав, яким полінаціональним в силу багатьох причин виявився склад населення України і відразу застерігав, що українці з величезною повагою будуть завжди ставитись до представників будь-якої національності. „З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.-Т.1.-С. 531.

² Див.: Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки.- С. 90-91.

³ Грушевський М. Народностям України // На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали.- Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992.- С. 135.

життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями”¹.

В цей період М. Грушевський запропонував визнати „всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочинством”. Він щиро прагнув національного миру й злагоди. Це проявилось вже на виборах до Всеукраїнського національного конгресу, коли він запропонував власну й нерівну систему представництва, тільки не за соціальною, як потім майже до свого кінця робили більшовики, а за національною ознакою: один представник від „кожних десяти організованих в якійсь організації українців” або ж один представник від кожної сільської громади, фабрики чи заводу, а також військової частини. В статті „На всеукраїнський з’їзд” М. Грушевський, заклопотаний тим, щоб представництво на конгресі охопило всі національності, які проживали на території України, закликав українців і неукраїнців „всіх областей, країв..., що стоять на українській політичній платформі”² взяти активну участь в його роботі, яка сприятиме успішному виконанню покладених на нього сподівань.

Звертаючись до українського народу, М. Грушевський в статті „Народам України” зазначив: „Ми хочемо вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище і підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим самим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Право національних меншостей буде забезпечено. Білорусам, великоросам, полякам, євреям, молдаванам, чехам та іншим народностям України буде надано пропорційне представництво в наших автономних органах, а їх мова буде допущена в зносинах з урядами і органами самоуправління в тих округах, де ці народності становлять повний національний мінімум. Шкільна рада, певно, подбає про те, щоб у місцевостях, де буде відповідне число учнів тієї чи іншої народності, вони мали змогу вчитися на своїй рідній мові. Всі ці національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні й релігійні товариства і установи й одержувати для них підмогу з автономного скарбу України. Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей, не симпатичні і не бажані взагалі, коли б то не було, тепер, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння й солідарності для досягнення великої мети, недопустимі зовсім”³.

Остаточно завершити організацію Центральної Ради і викристалізувати її політичну програму мав Всеукраїнський національний конгрес, про скликання якого Рада оголосила у кінці березня. Конгрес відкрився 6 квітня 1917 р. у Києві в присутності делегатів від українських і неукраїнських політичних, громадських, культурно-освітніх, професійних організацій. Були на ньому представники Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограду.

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець.- К.,1992.- С. 69.

² Нова Рада.-1917.- 29 березня.

³ Нова Рада.- 1917.- 1 квітня.

Практично робота конгресу звелася до двох речей: обговорення різноманітних аспектів національного питання і виборів нового складу УЦР. Ще першого дня роботи делегати одностайно оголосили, що „тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі”. В контексті цього принагідно зупинитися на деяких виступах, що прозвучали на конгресі.

Ф. Матушевський у рефераті „Автономія широка і обмежена, національно-територіальна й національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України і права національних меншостей та їх забезпечення” головну увагу зосередив на висвітленні питання про права національних меншин, які проживають в Україні. Відзначаючи, що питома вага українського населення значно вища від інших народностей, він наголосив, що вільна автономна Україна має стати повним гарантом забезпечення всіх прав національних меншин, їх самоуправління у волостях і селах, рівноправності усіх громадян краю перед законом з „найбільшим наближенням” адміністративних і судових установ до потреб народів, які становлять одне ціле краю. Наприкінці доповідач запевнив, що Україна не допустить проявів шовінізму і ненависті, ніколи не була і не буде гнобителькою тих народів, які проживали і тепер проживають на її території в її етнографічних межах¹.

З привітаннями до конгресу і підтримкою національної політики Центральної Ради виступили представники грузинських організацій Києва, Одеси та Харкова, білоруського національного комітету, Ради об'єднаних організацій Києва, Київського латиського товариства, Київського виконавчого комітету польських організацій².

Після виступу ще цілого ряду депутатів з'їзд перейшов до заслуховування реферату П. Понятенка „Про забезпечення прав національних меншин”. Коротко проаналізувавши склад національностей, котрі проживають в Україні, доповідач зупинився на питанні надання основних прав національним меншинам у майбутній українській національно-територіальній автономії. Серед них: право на проведення регулярних національних з'їздів для обрання постійних рад, які представлятимуть національні меншини в Краєвій Раді; поділ на адміністративно-судові округи областей, що населені національними меншинами, для забезпечення їх прав у суді і адміністрації; організація шкіл з рідною мовою навчання, шкіл зі змішаною мовою і паралельних класів - у залежності від кількості представників національних меншин, в даній місцевості; забезпечення свободи релігійного культу і вільного розвитку мистецтва шляхом асигнувань коштів із краєвих фінансових органів³.

В перший день роботи Всеукраїнського національного конгресу було підкреслено, що одним з головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншин, які проживають в Україні. З цього

¹ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 53,530.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 57.

³ Див.: Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес – з'їзд 6-8 квітня 1917 р.) // Історичні зошити. - К.,1994.- С. 15.

приводу звертають на себе увагу резолюції другого дня роботи національного конгресу:

„1. Український Національний з'їзд, визнаючи за Російськими Установчими зборами право санкції нового державного ладу в Росії, в тім і автономії України... вважає..., що до скликання Російських Установчих зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть залишатися пасивними, але в порозумінні з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя...

З...З'їзд визнає необхідним, щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців”¹.

Резолюції Всеукраїнського національного конгресу, ухвалені через місяць після падіння царського режиму, свідчили про те, що процес, самоорганізації українських національних сил виразно викристалізувався і йшов у напрямі оформлення в межах Російської держави України як окремої територіально-політичної одиниці.

Але не менше значення мала також і реорганізація самої Центральної Ради. Остання реорганізувалась з ініціативного, опертого на коаліційних засадах органу певного політичного руху або певного політичного табору, ставала інституцією загальнонаціонального характеру. Згідно з прийнятою резолюцією, на пропозицію М. Грушевського, до Центральної Ради мали увійти представники від українських губерній, а також від українського населення змішаних територій, представники центральних органів українських політичних партій та громадських організацій. В подальшому передбачалось також перетворення УЦР на єдиний представничий орган у краю.²

На конгресі було обрано також новий склад Ради - 118 осіб. Делегати зійшлись на тому, що до Ради повинні увійти представники всіх національностей, які проживали в Україні. До речі, на цьому аспекті М. Грушевський акцентував свою увагу і вважав його ключовим для вирішення проблеми національно-державного будівництва в Україні. У статті „По з'їзді”, опублікованій через три дні після завершення роботи конгресу, він наголошував на необхідності виконання двох основних задань: це, по-перше, організацію густої мережі українських національних комітетів, які охоплювали б своїм впливом все населення України, по-друге, паралельно з організацією українських національних комітетів і з їх ініціативи потрібно негайно братися за створення територіальних комітетів, об'єднуючих українське населення і національні меншини, що в кінцевому результаті буде сприяти успішній розбудові широкої національно-територіальної автономії України³.

Підводячи підсумки трьохденним засіданням Всеукраїнського національного конгресу, необхідно зазначити, що він фактично вперше став

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 58-59; Див.: Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.)- С. 25.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 59-60.

³ Нова Рада.- 1917.-13 квітня.

місцем єднання усіх народів, котрі населяли Україну, представники яких засвідчили своє довір'я до української державотворчості. На конгресі були вироблені чотири основні пункти подальшого національно-політичного руху в тому числі і надання гарантій з боку держави щодо забезпечення прав національних меншин в Україні. Що стосується цього, то в статті „Чи Україна тільки для українців? ”, звернувшись ще раз до питання про долю неукраїнських народностей в Україні, М. Грушевський категорично заявив, що він і його товариші притримуються тієї думки, що Україна не тільки для українців, а і для всіх, хто в ній проживає.

На цю обставину звернули увагу також делегати I Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся на початку травня. В резолюції „Про адміністрацію на Україні” представники майже мільйона українців-військових вказали: вся адміністрація, тобто, насамперед центральні і місцеві органи законодавчої й виконавчої влади, повинні бути сформовані „по принципу пропорції між всіма націями, котрі проживають на Україні”¹. На пропозицію В. Винниченка в ній також зазначалось: „В інтересах припинення національних конфліктів на Україні і на фронті, які можуть принести велику шкоду загальній справі революції, в інтересах як найбільшого поєднання і згоди всіх демократичних мас на Україні... вимагати від тимчасового уряду і ради робітничих і солдатських депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України, як найкращого забезпечення всіх національно-політичних прав українського народу і всього краю”². Щодо цього слухним є зауваження історика Д. Яневського, який звернув увагу на той факт, що за два тижні перед з'їздом В. Винниченко вказував на небезпеку, пов'язану із створенням української армії, застерігав проти її формування тощо³.

Не в останню чергу така резолюція була проведена на з'їзді у відповідь на закиди опонентів мовляв, ні Рада, ні, тим більше, її виконавчий комітет не можуть вважатися урядом України вже тому, що представляють інтереси лише української громади. Справді, цю обставину заперечувати неможливо: навесні 1917 р. зазначені органи об'єктивно виступали представницьким органом лише для тих політичних та соціальних сил, які підтримували програмні настанови Центральної Ради організаційно, тобто входили до її складу.

По суті Всеукраїнський національний конгрес закріпив національні вимоги всіх політичних партій і українського народу в цілому і визнав, „що тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на Українській Землі”⁴. З цього приводу П. Христюк зазначав: „Національним Конгресом закінчився перший період української революції - національне культурницький і підготовчий і почався другий період - національно-політичної боротьби”⁵.

¹ Нова Рада.- 1917.- 10 травня.

² Нова рада – 1917 – 10 травня.

³ Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки.- С. 82.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції.– Т.1.– С. 39.

⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції.– Т.1.- С. 41.

Центральна Рада на цьому етапі свого розвитку не справляла впливу ні на промислову, ні на фінансову сфери, не мала, власне кажучи, адміністративного апарату ні в Києві, ні в провінції. Реальна влада в цей час залишалася в руках, Тимчасового уряду та його місцевих органів.

Тому вже на конгресі звучали вимоги розширити склад Ради, збільшити представництво окремих її комітетів. Конгрес дав право кооптувати нових членів. На конгресі була визначена схема виборів до Центральної Ради, до складу якої мали право посилати своїх представників і національні меншини України. Вона передбачала від Київської, Волинської, Подільської, Херсонської, Катеринославської, Харківської і Полтавської губерній, де була більшість українців, обирати по 4 представника. Від Чернігівської губернії, Кубанської, Таврії та Холмщини - по 3. Від губерній, де українці займають меншу частину губернії - Бессарабської, Чорноморської, Воронізької, Облaсті Війська Донського - по 2. Ставропольська, Курська, Мінська, Городенська повинні були делегувати по 1 представнику. Великі міста (Одеса, Харків, Катеринослав), а також Петербург і Москва - по 2. „Менші українські колонії” - по 1. Крім територіального, передбачалось представництво від різних верств і партій. Планувалося також делегувати 15% від представників інших національностей, загальною кількістю 100-150 чол. На підставі такої схеми можна зробити висновок, що таке утворення мало носити національний характер. Змінити таку схему міг лише наступний конгрес¹.

В подальшому УЦР цим правом широко користувалася. Ввела спочатку до свого складу представників від делегатів Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, потім великий загін представників національних меншин. Повний склад УЦР повинен був збиратись лише на загальні збори Ради. Між загальними зборами діяв спочатку Комітет Центральної Ради. На початку липня він був реорганізований у Малу раду. Вона і відіграла ключову роль у діяльності УЦР, формувала її політику, виступала з законодавчими ініціативами.

Таким чином, в проблемі національно-державного будівництва вирішення національного питання стало основною стратегічною метою Центральної Ради. Як вже зазначалось, її лідери розуміли, що для цього перш за все потрібно було порозумітись з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилось справою неважкою. Принципові положення були вироблені на Всеукраїнському національному конгресі. Дещо пізніше вони були конкретизовані у I Універсалі Центральної Ради. „В городах і тих місцях, - зазначалось в ньому, - де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 59-60.

організації автономії України”¹. Також в Універсалі констатовалося, що Тимчасовий уряд не може дати ладу в Україні, і на цій підставі формулювався заклик – „однині самі будемо творити наше життя”. Зачитаний на II Всеукраїнському військовому з’їзді, Універсал знайшов підтримку 2500 делегатів, які представляли близько 2 млн. українців-військовослужбовців фронтових та тилових частин армії. З’їзд у своїй резолюції висловив недовіру Тимчасовому урядові, зазначив, що він „цілковито не розуміє національних відносин на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу”. Зважаючи на це, з’їзд вимагав негайно приступити „до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу”².

Непоступливість Тимчасового уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Центральної Ради викликали бурю захоплення. На адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм, які підтримували ідеї I Універсалу. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою і перетворилося в свого роду плебісцит українців, у ході якого визначилася недовіра до Тимчасового уряду і підтримка Центральної Ради.

Абсолютно протилежним виявилися настрої в середовищі російських політичних партій. І праве і ліве крило (за винятком більшовиків) російської революційної демократії кинулися таврувати дії українців. Кадетська „Речь”, меншовицька „Рабочая газета”, есерівське „Дело народа” відкрито критикували I Універсал, звинувачували Центральну Раду за „ленінство у національному питанні”. Ухвалення I Універсалу газета „Речь” кваліфікувала як ще одну ланку німецького плану розкладу Росії, а дії Центральної Ради – як відмову підкорятися Тимчасовому уряду. Кадети вважали, що „вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань”³.

На черговій сесії Центральної Ради 20 червня 1917 р. було прийняте рішення про створення комісії по підготовці „Статуту автономної України”⁴. А 23 червня М. Шраг виступив із доповіддю від імені комісії. Цього ж дня було ухвалено принцип організації та інструкцію про порядок зборів комісії. Передбачалось, що до неї має входити 100 осіб „з представників українських і інших, що живуть на Україні, національностей”⁵. Формування комісії повинно було приводитися за принципом „національно-пропорціонального представництва” націй, які становили в Україні не менше одного відсотка населення; якщо відсоток менший, то така національна група надсилала делегата „лише по заявленню самої комісії”. Таким чином, до складу комісії по підготовці „Статуту автономної України” мали увійти 11 росіян, 8 євреїв, 2 німці, 2 поляки, по 1 білорусу, татарину, молдовану, чеху, греку, болгарину і 71

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 104-105.

² Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 536.

³ Революція 1917-1920 рр.і українсько-російські відносини // Українсько-національний рух і російська революційна демократія 1917 р.- С. 439.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 107.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 120.

українець. Встановлювалось також бажане представництво від комітетів російських політичних партій і громадських організацій¹.

За висловом голови УЦР, в Раді розуміли, що і діяльність її виконавчого органу - Генерального секретаріату - може бути плідною лише за умови, коли Центральна Рада перестане бути виключно українським національним органом, а тому її виконавчий орган стане авторитетною владою не тільки для тих, хто добровільно його признаватимуть як свою національну владу, а і для всього населення України.

Тому цілком природним стало те, що в Декларації Генерального секретаріату, опублікованій 27 червня 1917 р., етносоціальна проблема займала одне з центральних місць. „Секретаріат в справах міжнаціональних, - підкреслювалось в документі, - має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії, для боротьби за автономно-федеративний лад Російської республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями... Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні”².

Реалізацію цих завдань покладали на секретарства з єврейських, польських і російських справ (у подальшому міністерства), які сформувалися в цей період відповідно до § 4 Статуту Генерального секретаріату. Правда, цей документ не був схвалений Тимчасовим урядом, однак затверджена замість нього Тимчасова Інструкція Генерального секретаріату підтвердила необхідність функціонування в цьому виконавчому органі влади названих вище державних органів. У їхній структурі діяли департаменти (відділи) з питань освіти, національного самоврядування, права, допомоги росіянам.

Суттєвим досягненням у забезпеченні прав національних меншин стало врегульоване на державному рівні використання їхніх мов. Зокрема, Статут Генерального секретаріату передбачав публікацію правових актів російською, єврейською, польською мовами, що практично й виконувалося в подальшому. Слід зазначити, що ця лінія проводилась досить послідовно. Так, скажімо, згідно статті 52 закону „Про вибори до Установчих Зборів УНР” кандидатські списки склалися українською мовою, проте могли доводитися до відома громадян й „місцевими мовами”³.

Генеральний секретаріат 18 вересня 1917 р. ухвалив постанову, якою вводив українсько-російську двомовність для забезпечення прав національних меншин. Крім того, заступникам секретаря з національних справ надавалось право спілкуватися і вести діловодство мовою конкретної національної меншини. 7 грудня 1917 р. УЦР ухвалила форму державних кредитових білетів, на яких були надписи крім української російською, єврейською і польською мовами. Теж саме передбачав і „Проект доповнення до закону про українську грошову одиницю”, поданий на розгляд Центральній Раді 18 березня 1918 р. Не обмежував можливості використання мов національних

¹ Див.: Вісті з Української Центральної Ради.-1917.- №14.-серпень;Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 120.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 159.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 419.

меншин і опублікований 24 березня 1918 р. закон „Про запровадження української мови у банківській і торговій сферах”.

Була тут і ще не менш важлива причина. 29-30 червня під час свого візиту до Києва міністри О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі від імені Тимчасового уряду дали офіційну згоду на утворення українського уряду. Малось на увазі - передати йому якнайскоріше права крайової влади та представництво центрального уряду в Україні. На заваді була, власне кажучи, тільки одна обставина: і юридично, і фактично Рада репрезентувала на той момент інтереси виключно української громади і не виступала від імені інших націй, які проживали в Україні „ Без них (національних меншин - *авт.*) ми, - наголошував голова Генерального секретаріату В. Винниченко, - не могли вважатися владою всієї людности України; без них ми не могли мати відповідного довір'я й авторитету серед населення городів; без них ми не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим Правительством; а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування не могло проводитись успішно”¹.

Відповідні переговори представників Ради та неукраїнської революційної демократії що гуртувалася навколо Київського виконавчого комітету, з цього питання почалися, вірогідно, ще до 26 червня. В переговорах брали участь представники національних меншин не тільки Києва і губернії, а із інших регіонів. Всі вони дійшли згоди щодо підтримки домагань національно-територіальної автономії. На переговорах також було досягнуто згоди про кооптацію представників національних меншин до Української Центральної Ради. „Враження від наради таке, - зазначав на одному з засідань Ради О. Шульгін, - що порозуміння близьке і наш план буде прийнято. Правда, дехто вимагав більшого % представництва”². З цього приводу, як повідомлялось у „Новій Раді” від 1 липня 1917 р., „представники Центральної Ради виставляли з свого боку таку пропорцію, щоб у склад усього органу входило не більше чверті неукраїнців, в той час як представники київських комітетів та неукраїнських партій домагалися для себе цілої половини місць”.

Учасники переговорів утворили спеціальну комісію, яка зробила висновок про необхідність негайного поповнення складу Ради представниками національних меншин. 28 червня 1917 р. була прийнята спеціальна постанова комісії „Про поповнення національного складу УЦР представниками народів, що живуть на Україні в меншості”. В ній, зокрема, зазначалось: „...Найбільше відповідаючим інтересам діла засобом поповнення національного складу УЦР комісія пропонує визнати пропорціональне представництво. На підставі цього принципу національним меншостям дається число депутатських місць в складі УЦР згідно з чисельністю населення сих національних меншостей на Україні...”³.

ІІ Універсал вніс певне пом'якшення міжетнічних стосунків, його вітали не лише українці, а й росіяни, поляки, євреї. Громадські організації північних

¹ Винниченко В.К. Відродження нації.- Ч.1.- К.,- Відень.- 1990.- С. 295.

² Вісти з Української Центральної Ради.- 1917.- №15/16.- Вересень.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 139.

повітів Чернігівської губернії, які відзначалися поліетнічним складом населення, зібравшись на нараду 9 липня у Новозибкові, вирішили, що „північні повіти губернії (Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький та Новгород-Сіверський) не відділяються від південних, а залишаються на території автономної України з зобов'язком забезпечення прав меншин”¹.

Провідники українського руху, реалізуючи ідею національного самовизначення, розуміли вплив неукраїнського населення на розвиток української революції, тому усіяко прагнули до максимального порозуміння з національними меншинами. Особливо велику увагу в цьому контексті вони приділяли містам. Адже останні були важливими осередками промислового та інтелектуального потенціалу. Причому більшість населення в них становили неукраїнці. Зрозуміло, питома вага представників національних меншин у всіх сферах життя міст мала таку значимість, що ігнорувати їхні інтереси було б великою помилкою.

Оскільки міські представницькі органи - думи, обрані ще за часів царського режиму на куріальній основі, боронили інтереси верхівки міст, а решта прошарків міського населення не була представлена зовсім, загальна хвиля демократизації вимагала їхньої реорганізації. Тому вже наприкінці березня - у квітні 1917 р. ценові думи стали поповнюватися депутатами від Рад, виконкомів, громадських організацій, а також від окремих національних груп. Саме в такому вигляді проіснували думи до прийняття Тимчасовим урядом 15 квітня 1917 р. нового закону про вибори.

Закон був побудований на засадах прямого, рівного, таємного і загального голосування. Але основним принципом, що визначав характер і результати виборів, став принцип пропорційності. Згідно з пропорційною системою передбачалося голосування не за окремих осіб, а за списки, складені партійними комітетами, без права вносити будь-які зміни щодо прізвищ кандидатів або хоча б їхнього порядку. Партії складали вже готові листи і виборцю залишалось тільки зробити свій вибір між листами різних партій або блоків.

Тактика блокування та пошуку союзників серед ідеологічно споріднених партій була широко поширена у передвиборчій кампанії 1917 року, оскільки від неї фактично залежав успіх чи неуспіх партій на майбутніх виборах. А внаслідок того, що складність соціально-економічних та національних відносин в Україні зумовила появу на арені політичного життя, крім української, значної кількості російських, польських, єврейських партій, організацій і громад, комбінації передвиборчих блоків були найрізноманітнішими. Так, російські більшовики у своїй переважній більшості йшли на вибори, не вступаючи в блоки з іншими партіями (в Одесі, Вінниці, Маріуполі, Олександрівську, Макіївці тощо). В тих же містах, де не існувало самостійних організацій РСДРП(б), вони прагнули об'єднати навколо себе інтернаціоналістські елементи. Наприклад, член партії більшовиків І. Дробніс, говорячи про вибори в органи міського самоврядування Полтави, наголосив на необхідності

¹ Українська революція 1917-1920 рр. і українсько-російські відносини // Український національно-визвольний рух і російська революційна демократія. 1917 р.- С. 441.

підтримати кандидатів соціалістичних партій, оскільки, начебто, тільки вони могли поєднати діяльність міської самоуправи з потребами демократії та найбідніших верств населення. Полтавська Рада в своїй резолюції також відзначила, що вважає за можливе включити в список осіб із соціалістичних партій, але блокуватися потрібно з тими, що стоять на виключно інтернаціональній платформі. Полтавська організація РСДРП(б) навіть прийняла звернення у зв'язку з майбутніми виборами, у якому, зокрема, говорилося: „Украинец, русский, поляк, еврей - все, кто трудился и страдает, к какой бы нации он не принадлежал, шли в ее ряды, чтобы вместе бороться за социализм”¹. Внаслідок подібної тактики харківські, катеринославські, київські більшовики змогли залучити до співпраці місцеві групи соціал-демократії Польщі й Литви, соціал-демократії Латиського краю, у Луганську і Кам'янському - польське соціалістичне об'єднання, в Кременчуці - польську групу „Єднання” та місцеву організацію Єврейського робітничого союзу.

Інтереси російськомовних мешканців українських міст відстоювали також російські соціал-революціонери і меншовики, з якими РСДРП(б) відмовилась укладати блоки. Ці партії зазвичай єдналися у передвибірчій кампанії з Бундом (як, наприклад, у Черкасах). І такий вибір політичних партнерів приносив бажані результати: у Слов'янську на Харківщині есери, меншовики і бундівці вибороли 28 місць з 36, у Василькові на Київщині - 12 з 31, у Харкові блок есерів та Об'єднаної єврейської робітничої партії провів 59 чоловік із 120².

Окрім загальноросійських національних партій, єврейське населення на виборах було представлено іншими партіями, громадськими організаціями, окремими групами, частина яких прагнула відстоювати національні вимоги і заради цієї мети намагалася об'єднатися. Так, партія сіоністів твердила, що муніципальні вибори повинні відбутися тільки під знаком національних завдань та інтересів. Катеринославська сіоністська організація виступила з заявою, в якій закликала створити „єдиний національний єврейський блок з єдиною муніципальною програмою”. У Херсоні передбачалось об'єднати всі єврейські організації та партії, що стояли на точці зору захисту загальноєврейських інтересів, і виставити один загальноєврейський список. Подібні блоки єврейських об'єднаних організацій було створено в Таращі й Радомишлі на Київщині, Харкові та інших містах.

У багатьох містах вагомий вплив мали польські партії та організації, які виставили на виборах окремі списки (Харків, Кам'янець-Подільський, Вінниця). В інших вони йшли разом з російськими та українськими партіями та громадами (в Городні на Чернігівщині - з „Просвітою”).

Також представники національних меншин проходили за списками окремих груп виборців, від єврейських общин, за професійною ознакою - у списках домовласників, ремісників, квартиронаймачів тощо.

¹ Цит. за: Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках // Наукові записки.- К.: ППІЕНД.- Збірник.- 1999.- Вип. 8.- С. 47.

² Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках.- С. 48.

Щодо персонального підбору кандидатів, то необхідно зазначити, що висувались, як правило, відомі й досить впливові діячі, які належали до політичної та громадської еліти національних меншин, мали високий рівень довіри серед представників окремих національних груп.

Хід передвиборчої кампанії та результати муніципальних виборів, що відбулися в липні-серпні 1917 р., значною мірою відбивали розстановку і співвідношення політичних сил: переважну більшість думських місць посіли представники неукраїнських партій (у Києві вони мали 80 відсотків від загальної кількості мандатів). Т. Гунчак дає таку оцінку цьому фактові: „Яка іронія: у той саме час, коли у Києві засідала Українська Центральна Рада, містом керували люди, які вкрай вороже ставилися до боротьби українського народу за самостійне існування”¹.

Подібна картина склалася й в інших містах України: в Катеринославі з 110 місць неукраїнці отримали 99, в Одесі з 120 - сто п'ятнадцять, у Житомирі з 98 - вісімдесят дев'ять, у Херсоні з 101 - вісімдесят шість, у Кременчуці з 101-вісімдесят чотири².

Найповніше простежується участь представників національних меншин в органах міського самоврядування на матеріалах діяльності Київської думи. На виборах 23 липня 1917 року до її складу пройшли кандидати за одинадцятьма списками з вісімнадцяти. Дев'ять з них представляли партії або блоки (один складався з російських соціал-демократів (меншовиків), бундівців, російських есерів і кандидатів від Польської соціалістичної партії (лівіця). За результатами виборів з 120 місць найбільшу кількість набрали: меншовики - 19 місць (15,83%), позапартійний російський блок і російські есери - по 18 (15%), більшовики - 7 (5,83%), Бунд і Польське Коло - по 6 (5%), єврейський соціалістичний блок - 3 (2,5%), по одному місцю вибороли ППС (лівіця) і ППС (правиця) - по 0,83 відсотка³.

За професійним складом більшовики були представлені військовим, науковцем, юристом, робітником, студентом, літератором. Подібна строкагість спостерігалась і в складі фракції РСДРП (меншовиків), але тут перевагу мали робітники (8 чоловік у 1917 р. і 10 - у 1918 р.). Серед російських есерів виділялася значна група представників інтелігенції. Це ж стосувалось єврейських партій та організацій, Польського Кола, позапартійного блоку (останні провели також домовласників і торговців). Взагалі, на відміну від інших міст, Київська дума відзначалася високим професійним рівнем гласних, але, на жаль, цей потенціал не був реалізований все з тих же мотивів: депутати займалися обговоренням політичних проблем, виносили резолюції, влаштовуючи своєрідні революційні мітинги і забуваючи про суто господарські справи. Та й низька відвідуваність гласними засідань не сприяла вирішенню господарських проблем. Найдисциплінованішою виявилися фракція Польського Кола, представники якої відвідали за період з початку діяльності

¹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. - К., 1993. - С. 98.

² Харченко Т. . До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках. - С. 49.

³ Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках. - С. 50.

думи до жовтня 1918 р. 73% засідань, та єврейські демократи - 70%. Інші ж партії, що представляли в думі національні меншини, значно поступались їм: Бунд - 58%, російські есери - 50%, позапартійний російський блок, єврейські соціалісти і польська правниця - по 38%, а єдиний депутат від польської лівіци був присутній лише на 20% думських засідань (до січня 1918 року включно). І, нарешті, „рекорд” встановили більшовики, відвідавши за три місяці 1917 р. лише 7% засідань¹. З грудня 1917 р. вони взагалі не брали участі в роботі думи.

Представники неукраїнських партій та організацій були широко представлені в міській управі, що логічно відбивало розстановку політичних сил в думі: з 14 членів управи п'ять обрано від меншовиків, три (в тому числі й міський голова С. Рябцов) - від російських есерів, по одному - від Бунду, Польського Кола і єврейського демократичного блоку. Українці мали всього два місця.

Потрібно зазначити, що подібне представництво національних меншин в управах було характерним майже для всіх міст України. Результати виборів, які відбулися в основному в липні-вересні, показали не тільки співвідношення політичних сил в містах України, а і значущість в політичній боротьбі російського фактору. З іншого боку, маючи майже однакову соціальну програму, російські та українські партії кардинально розходилися у національному питанні. Для центрального проводу есерів та меншовиків його взагалі не існувало. Чисельність членів всеросійських партій, які в Україні опиралися насамперед на російське та зрусифіковане робітництво, набагато перевищувала кількісний склад відповідних українських. Українські соціал-демократи майже вдвітьєро раз поступалися місцевим меншовикам, а російські есери тільки на Катеринославщині мали партійний загін чисельністю близько 100 тис.

У 67 містах України проголосувало 1 050 077 виборців, з них за український соціалістичний блок 58 279, або 5,5%; за УСДРП - 9 401, або 0,9%; за УПСР - 1 055, або 0,1%; УПСФ - 11 379, або 1,1%. Найбільше голосів отримали російські есери - 221 301 (21,1%); соціалістичний блок - 179 209 (17,1%); кадети - 83 289 (7,9%); більшовики - 62 229 (6%); меншовики - 56 167 (5,3%); монархісти - 31 301 (3%). По губернським містам українські партії мали такі результати: український соціалістичний блок - 37 574 (8,6%), УПСФ - 10 848 (2,5%), УСДРП - 4 828 (1,1%), УПСР - 756 (0,2%)².

Таким чином, УПСР, УСДРП, УПСФ, виступаючи окремими списками набрали 7,6% голосів, російські соціалістичні партії (без більшовиків) - 43%, російські буржуазні партії близько 11%, більшовики - 6%³

Більшість неукраїнських партій, організацій, об'єднань, груп, представлених в думах, проявляли стриманість і поміркованість, відстоюючи власні національні, соціальні та економічні прагнення, а після більшовицького перевороту деякі з них (особливо єврейські) почали навіть підтримувати Центральну Раду, розуміючи, що вирішення їхніх проблем органічно пов'язане з успішним втіленням ідеї української самостійності.

¹ Харченко Т. Зазн. праця.- С. 51.

² Див.: Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських Дум України в період підготовки Жовтневої революції.- К.,1974.- С. 90-117.

³ Мельник О. Тактика українських партій у виборчих кампаніях 1917-1918 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття.- К.,2007.- С. 150.

11 липня 1917 р. представники національних меншин вперше взяли участь у роботі Малої ради. М. Грушевський висловив сподівання, що спільна праця українців з представниками національних меншин виведе Україну на шлях розквіту і національної злагоди. Позитивну оцінку дав і В. Винниченко: „Це був один із кращих моментів у співжитті різних національностей на Україні. Була до певної міри щирість у примиренні, було бажання дружнього співробітництва й творіння спільного діла...”¹.

Складалося враження, що неукраїнська сторона у своєму ставленні до українського руху, визнала його провідну роль. Навіть меншовик Таск, який напередодні конгресу погрожував розігнати Раду багнетами, самокритично оголосив, що останній вдалося попри сподівання багатьох повернути на свою сторону представників національних меншин. „Треба було бути сліпим, - говорив він, - щоби не побачити того могутнього національного руху, що охопив всю Україну. Разом з цим зникло й те недовір'я у меншостей, яке було в початках революції”². Однак наступні події показали, що бажане не стало дійсним. Національні представництва поводитися стосовно УЦР нетолерантно.

Певну проблему при поповненні Ради становило визначення пропорцій українського і неукраїнського представництва. Не пройшло багато часу, як В. Винниченко вже висловлює протилежне: „...меньшості... старались... виторгувати собі більше місць у Раді, в Секретаріаті, ставили різні принципи програмні вимоги...”³. Так, однією з них була вимога щодо розширення території України за рахунок областей з переважаючою більшістю неукраїнського населення (Бессарабія, окремі повіти Курської, Воронежської та Гродненської губерній). В цьому разі Центральна Рада повинна була б збільшити відсоток представників національних меншин. Звичайно, на такі умови Рада не могла піти. Після бурхливих обговорень УЦР зупинилась на 30% неукраїнської демократії від загальної кількості Центральної Ради. Варто відзначити, що поповнення Ради відбувалось не безпосередніми представниками росіян, євреїв чи поляків, а через представництво окремих національних партій чи громадських організацій. Так, в постанові комісії в справі поповнення Центральної Ради від 29 липня 1917 р. зазначалося: „...зафіксувати число членів Центральної Ради й розподілити місця національних меншостей, не усуваючи представників тих народів, які, хоча в малому числі, постійно мешкають на території України, положивши в основу поповнення представниками революційних організацій меншостей, а в разі відсутності їх - громадськими чи культурно-просвітніми”⁴.

Згідно з цією постановою остаточно було вироблено механізм кооптації представників національних меншин до Центральної Ради. Ради робітничих і солдатських депутатів, які визначалися як російські організації, мали 50 дійсних членів та 14 кандидатів, російські соціал-демократи та есери - по 20 дійсних членів та по 6 кандидатів, єврейські партії - по 50 дійсних членів та 13

¹ Винниченко В.К. Відродження нації.- Ч.1.- С. 297.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.-Т.1.- С. 175.

³ Винниченко В.К. Відродження нації.- Ч.1.- С. 296.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 207.

кандидатів, польські - по 20 членів і 5 кандидатів, 4 - від молдавських організацій, по 3 - від татарських і німецьких, по 1 - від чехів, греків, болгар. До складу Малої ради увійшли 18 представників неукраїнських політичних та громадських об'єднань¹.

Що ж стосується поповнення і реорганізації українського уряду, то ще 15 липня 1917 р. на засіданні Малої ради було заслухано доповідь комісії в справі реорганізації Генерального секретаріату. Згідно з її проектом постанови секретарство міжнаціональних справ перейменовувалося на "Секретаріат охорони прав національних меншостей". Генеральним секретарем його пропонувалась кандидатура О. Шульгіна, а його заступниками - М. Міцкевича та М. Зільберфарба. Проте в прийнятому наступного дня Малою радою „Статуті Генерального секретаріату” це секретарство визначалось, як „секретарство національних справ”².

Від початку створення Генерального секретаріату наприкінці червня 1917 р. генеральне секретарство з національних справ очолив С. Єфремов (УПСФ). В другому складі Генерального секретаріату (15 липня 1917 р.) його заступив однопартієць О. Шульгін. Останній залишався на цій посаді і в наступному складі секретаріату. Його товаришами (заступниками) було призначено М. Міцкевича, М. Зільберфарба та Д. Одинця. Після жовтневого перевороту в Петрограді VII сесією УЦР (1 листопада) було затверджено новий склад Генерального секретаріату. „Товариші генерального секретаря національних справ,- зазначалось у повідомленні В. Винниченка,- Міцкевич, Зільберфарб та Одинець матимуть в Раді генеральних секретарів право рішачого голосу і будуть вважатись комісарами по справах польської, єврейської та російської національностей на правах генеральних секретарів”³.

Було вироблено положення про Генеральне секретарство з національних справ. До головних пунктів увійшло цілий ряд підпунктів, що більш детально окреслювали головні завдання, структуру та порядок роботи секретарства. Документом, визначалося, що вказане секретарство створене з метою представництва „національних інтересів та охорони прав українського народу”⁴, а також інших народів, що мешкали в Україні, та для узгодження національних інтересів населення України. Обов'язками секретарства було: розробка відповідних законопроектів та переведення їх в життя; проведення заходів спільно із місцевими урядовими інституціями для підтримки належних взаємин між національностями; розробка матеріалів щодо вирішення національного питання в Україні. Генеральне секретарство з національних справ мало складатися з генерального секретаря, трьох його заступників (товаришів.- *авт.*) – з великоруських, єврейських та польських справ та загальної канцелярії. Канцелярія мала поділятись на два відділи – інформаційного та загальних справ. Кожний заступник секретаря мав у свою чергу власну канцелярію. Передбачалась також діяльність трьох національних

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 207.

² Вісти з Української Центральної Ради.- 1917.- №18.- Листопад.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 381.

⁴ Див.: Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.).- К., 2008.- С. 10-11.

рад при заступниках генерального секретаря. Останні мали право участі в засіданнях Генерального секретаріату з дорадчим голосом. Вирішальний голос вони мали у вирішенні питань, що входили до сфери їх компетенції. Окремим пунктом обумовлювалося, що всі розпорядження Генерального секретаріату та його органів, що стосувалися внутрішнього життя та прав національних меншин мали видаватися тільки після візування їх відповідними заступниками генерального секретаря з національних справ. Важливим, на наш погляд, було включення положення, яким передбачалось, що мовою внутрішнього вжитку мала бути мова конкретної національної меншини.

З документів про внутрішню організацію секретарства видно, що на той час (грудень 1917 р.) секретарство складалося з канцелярії, яка в свою чергу поділялась на відділи: загальний, федеративний, консульський, внутрішній та літературний. У січні 1918 р. він поділявся також на п'ять відділів, але замість консульського вказується відділ „чужоземних справ”. В листі до канцелярії УЦР від 8 січня 1918 року є уточнення, що відділ загальних справ поділявся на канцелярію, господарчу частину та бухгалтерію. Пізніше секретарство мало наступну структуру: департамент, що складався з загального відділу, бухгалтерсько-господарчого, консульського, юридичного та архівно-літературного і політична секція. В секретаріаті також була посада управляючого¹.

Нарада при генеральному секретарстві створювалась з метою вирішення спірних питань та справ неукраїнських національностей. До наради мали входити генеральний секретар та його заступники. У випадку, коли питання неможливо було вирішити всередині секретарства, воно виносилося на розгляд Генерального секретаріату. Національна рада при секретарі з національних справ мала обговорювати найбільш важливі заходи секретарства за участю представників відповідних національностей від політичних груп і партій, які входили до Центральної Ради. Для здійснення загального керівництва на місцях мали бути створені місцеві комісари з національних справ, а також відповідно повітові та місцеві комітети, що мали узгоджувати свою діяльність та обговорювати питання місцевого життя.

Наказом генерального секретаря з національних справ від 27 липня 1917 р. більш конкретно окреслювалося коло обов'язків товаришів секретаря, головним завданням яких був захист прав національних меншин в Україні та охорона вільного розвитку їх внутрішнього національного життя. Малося на увазі забезпечення захисту від юридичного обмеження у громадянських та політичних правах, забезпечення відповідних умов діяльності національних організацій та створення нових для потреб національного життя. Передбачалось також щотижневне звітування про роботу заступників перед генеральним секретарем².

¹ Див.: Кудлай О.Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). – С. 18.

² Див.: Кудлай О.Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). – С. 16-17.

Політика Генерального секретаріату щодо національних меншин була чітко вказана у його Декларації від 29 вересня. В ній, зокрема, зазначалось: „Генеральний Секретаріат, обстоюючи права українського народу через Секретарство національних справ, оборонятиме, забезпечуватиме національні меншості від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприятиме реорганізації на основах свободи і демократизму існуючих національних організацій і утворенню нових установ для вдоволення потреб їх національного життя... Секретарство національних справ слідкуватиме за національним життям народів України і сприятиме встановленню добрих між ними відносин”¹.

21 грудня 1917 р. Генеральне секретарство національних справ підготувало та відправило до канцелярії Генерального секретаріату лист, яким пропонувало розглянути проект постанови Секретаріату про перейменування секретарства національних справ на Генеральне секретарство справ міжнародних².

22 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат затвердив проект такої реорганізації і передав його на розгляд УЦР. Це було пов'язано зі зміною напрямку діяльності секретарства після проголошення УНР. Якщо генеральне секретарство національних справ створювалося виключно для вирішення національних проблем в межах України і в ньому діяли окремі відділи у справах польських, російських та єврейських, то на грудень 1917 р. вказані відділи виділилися в окремі секретарства, а до завдань самого секретарства увійшли зносини із представниками іноземних держав; зв'язки з окремими частинами колишньої Російської імперії (Дон, Кубань) та захист прав українських підданих за кордоном.

Проект значно розширював функції цього відомства. Тепер на новий орган, який очолив О. Шульгін, було покладено завдання „міжнародних зносин”, „охорони інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки”, „тимчасового загального улаштування і міжнаціональних непорозумінь в межах Української Народної Республіки”. На основі ж колишнього генерального секретарства міжнаціональних справ було сформовано три нових - у справах великоруських (Д. Одинець), єврейських (М. Зільберфарб) та польських (М. Міцкевич).

Взагалі ж, переглядаючи протоколи засідань Генерального секретаріату, дозволимо собі одне зауваження щодо його особового складу. Серед його членів і службовців досить часто трапляються носії польських, російських та єврейських прізвищ, за якими певною мірою простежується національний склад цього виконавчого органу.

В цілому демократичні підходи Центральної Ради до вирішення прав національних меншин викликали адекватну реакцію народів, що проживали в Україні і, в першу чергу, євреїв, які найбільше зазнавали утисків (політичних, економічних, національних) за часів царату.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 326.

² Див.: Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.).- С. 11-12.

В резолюції з національного питання десятої конференції Бунду (квітень 1917 року) підкреслювалося : „...Конференция, в полном согласии установленной VI съездом Бунда программой по национальному вопросу, выдвигает немедленное осуществление национально-культурной автономии для еврейского народа, как актуальный политический лозунг дня”¹. Сфера діяльності партії мала охоплювати всі сторони культурного життя євреїв: школа і просвіта, література і мистецтво. Бундівці обстоювали секулярний характер усіх культурних закладів, зазначаючи, що релігійні організації мають бути незалежними і захищеними законами держави. Виступаючи за розвиток культури на їдиш, Бунд вважав необхідним надання права місцевим організаціям мати школи з навчанням не тільки єврейською, а й іншими мовами. Програма Бунду також містила вимогу щодо фінансування установ національно-культурної автономії з державного бюджету та надання цим установам права, зокрема, примусового оподаткування євреїв.

Бундівці схилились до мирних методів врегулювання стосунків між працею і капіталом. Усі види страйків вони визнавали лише як крайній засіб, коли всі інші вже вичерпані. На підкріплення цієї позиції наводився приклад західних країн, де, чим краще організований пролетаріат, тим менше страйків.

Керівники Бунду пропонували розвивати систему позапартійних профспілок, інших організацій взаємодопомоги та комісій для врегулювання конфліктних ситуацій. Віддаючи пріоритет економічним засобам вирішення соціальних проблем, бундівці не відкидали політичних форм діяльності, але вважали необхідним ставити їх у залежність від соціально-економічних.

Південна окружна конференція Бунду у серпні 1917 року підтримала революційні зміни в Україні, боротьбу широких верств українського народу за демократизацію державного ладу. У рішенні конференції наголошувалось на необхідності правильного вирішення національного і, зокрема, єврейського питання в Україні. Бунд виступав за забезпечення права на вільне вживання мов національних меншин в усіх галузях громадсько-політичного життя, а також права на вільний культурний розвиток у формі національно-культурної автономії. Основні засади Бунду щодо розбудови соціального ладу в Україні були викладені на засіданні Київської Ради робітничих і солдатських депутатів у вересні 1917 року. Представник Бунду констатував неможливість в той час розбудови соціалістичного ладу. Оскільки революція носить буржуазно-демократичний характер, він вважав неможливим ігнорувати несоціалістичні групи населення” і виступив за коаліцію з буржуазними партіями, крім кадетів і прихильників Л. Корнілова.

Досить близькі до Бунду позиції займала ССРП, яка на конференції у квітні 1917 р. ухвалила резолюцію, де були сформульовані основні поточні завдання партії. Вони включали організацію єврейського робітничого класу та керівництво боротьбою за його економічні, соціально-політичні та національно-культурні інтереси згідно з основними принципами соціалізму. Зокрема, в постанові „Про національну автономію” зазначалося:

¹ Наше слово.- 1917.- №1.- 8 июня.

„1. Российский пролетариат заинтересован в такой форме демократизации государственного строя России, при которой были бы сведены к минимуму межнациональные трения, стоящие на пути классовой солидарности пролетариата всех народностей России и тормозящие их свободное развитие.

2. Таким государственным устройством является Федеративная республика, состоящая из областей, разграниченных по этническому принципу с гарантией прав национальных меньшинств.

3. Гарантией прав национальных меньшинств является признание за народностями России права национально-персональной автономии.

4. Компетенции органов еврейской национальной автономии подлежат: национальная культура и народное образование, профессиональное и техническое образование, эмиграция и колонизация, общественное призрение, статистика и т.д.

5. Органы национальной автономии имеют право представительства, равно и права принудительного обложения”¹.

Обстоюючи необхідність національно-політичної автономії, ССРП вважала, що її компетенція повинна охоплювати:

а) обслуговування культурних потреб, а саме: єврейська школа, єврейські театри, музеї і т.і.;

б) громадська благодійність (лікарні, богодільні і т.і.);

в) завдання соціальної допомоги (професійна і технічна освіта, регулювання єврейської еміграції та колонізації і т.і.);

г) національний бюджет;

д) представництво в органах державної влади.

Ці завдання були покладені в основу програми нової Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП), яка утворилась у червні 1917 року в результаті об'єднання ССРП та СЕРП. Її часто називали за першим словом Фарейнігте. Частина членів ССРП та СЕРП, які не увійшли до об'єднання, приєднались до Фольксспартай. Програма ОЄСРП декларувала „єдність єврейського робітничого класу як органічної частини „екстериторіальної” єврейської нації та міжнародного пролетаріату”. Центральним пунктом партійної програми стала „національно-персональна автономія”, яка передбачала єврейське самоврядування не тільки у питаннях культури („культурно-національна автономія”), а й охоплювала вирішення соціальних та інших питань. ОЄСРП почала видавати газету „Єврейский пролетарий”².

Позицію ОЄСРП щодо післяреволюційних змін у країні виклав її представник М. Шац-Анін. Він наполягав на децентралізації імперії і перебудові її за принципом національно-обласної автономії. Права національних меншин мусять бути захищені законом. Ці права повинні забезпечувати можливість створення національних спілок. Обстоюючи радикальне вирішення єврейської проблеми у світовому масштабі лише через

¹ ЦДАГО України.- Ф.41. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.3-8.

² Див: Найман О. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925 рр.). – С.43.

концентрацію єврейських мас на певній території, партія вважала необхідним розбудову в Україні екстериторіальної національно-персональної автономії. Вона обумовлювала право на публічне використання рідної мови національної меншини, якщо її чисельність не менша встановленого законом мінімуму¹.

Перша конференція ОЕСРП у жовтні 1917 року ухвалила резолюцію, якою підтримала „українську демократію в її домаганнях автономії України на основі інструкції, затвердженої Тимчасовим урядом”. Щодо подальшої розбудови національного життя конференція закликала всі партійні організації підтримати діяльність віце-секретаря з єврейських справ. Її учасники повністю підтримали виступи представників партії у Центральній Раді і запропонували усім партійним організаціям „кликати збори та організовувати лекції про український національний рух, щоб поширити серед єврейських мас гасла і домагання українського руху, а також його принципову позицію у відношенні до національних меншостей”².

Рішення конференції були підтримані організаціями на місцях. Полтавський комітет ОЕСРП прийняв заяву, зазначивши, що не визнає жодної влади в Україні, крім „Центральної Ради та її Генерального секретаріату, котрим всі свої сили віддаємо для боротьби проти всяких зазіхань на цю владу, укріплену довір'ям революційного народу”³. Білоцерківська організація ОЕСРП, обговоривши результати VI сесії Центральної Ради, схвалила тактику своїх партійців на цьому форумі і вітала Раду, „як міжнародний парламент України” та висловила „тверду віру, що революційна українська демократія підтримає справедливе домагання єврейського народу, домагання національно-персональної автономії”⁴. Подібні резолюції прийняли Житомирська і Барська організації цієї партії. Вітаючи утворення Генерального секретаріату, Н. Сиркін від фракції сіоністів в Центральній Раді застерігав, що „гідність націй, які живуть в Україні, і моральний авторитет українського Генерального секретаріату будуть повністю захищені тоді, коли до будівництва нового вільного життя на демократичних засадах будуть закликані представники усіх націй, які спільними зусиллями створять міцну основу для співжиття рівноправних і повноцінних народностей в Україні”⁵.

Єврейські партії визнали Центральну Раду вищим органом влади в Україні, виявили бажання з нею співробітничати, висувати своїх представників до її складу. Незважаючи на міжпартійні протиріччя, позиції цих партій щодо влади в Україні були майже тотожні. З цього приводу В. Винниченко писав: „Особливо євреї, чисто єврейські політичні партії, поставились розсудливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державності. Не маючи самі претензій на національне панування на Україні, розуміючи, що при демократичному ладі пануюче становище повинна зайняти та нація, яка складає більшість населення. Вони прийняли в свою свідомість ідею української державності як факт, як щось природне і неминуче, вклали її в свій світогляд,

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 300.

² Народня воля.- 1917.- 5 жовтня.

³ ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.63.- Арк.167,168.

⁴ Киевская мысль.- 1917.- 6 сентября.

⁵ Киевская мысль.- 1917.- 6 сентября.

пристосували до неї свої власні прагнення і цілком свідомо рішуче й послідовно визнали себе громадянами Української Держави”¹.

До Центральної Ради було кооптовано представників провідних єврейських партій - Бунду, „Поалей-Ціону”, Об’єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, Єврейської народної партії. На кінець 1917 р. у Центральній Раді з 822 членів єврейським партіям та організаціям відводилось 50 місць, але представництво євреїв в Раді було значно більшим, оскільки члени єврейських організацій і представники єврейських партій обиралися до Ради від інших організацій (Рад робітничих і селянських депутатів, представництв міст і губерній, професійних і просвітніх організацій).

Представники єврейських партій і організацій в основному підтримували національну політику Центральної Ради. На певному етапі підтримували також і основні положення національно-державного будівництва. Єврейська національна спільнота віднеслась з виразною прихильністю до гасла автономії України, а її політики поставилися з симпатією до вимог автономії. Так, представник „Поалей-Ціону” в Центральній Раді С. Гольдельман на засіданні Малої ради 1 серпня 1917 р. наголосив: „Ми прийшли сюди з тою думкою і переконанням, що ми будемо працювати там, де твориться крайовий орган демократії для будівництва автономної України. Ми не дивимось на стремління зволікти з українською демократією як на захист інтересів національних меншостей”².

Вже на перших спільних засіданнях Центральної Ради і Малої ради за участю представників неукраїнської революційної демократії всі представлені у Центральній Раді єврейські партії визнали право України на територіально-автономний державний лад. На засіданні Центральної Ради 5 серпня 1917 р., наприклад, представник Бунду О. Золотарьов заявив: „...Наше перше завдання лежить в тім, щоб добитися національного самовизначення, яке охопито би народ всієї території і яке включало би туди ті елементи, що будуть боронити права національностей. Тому також, коли ми говоримо про автономію, то ми думаємо перевести в життя завдання не лише ті, що стоять перед українським народом, але також ми маємо на увазі і інтереси других народів, що живуть на території України, в тім числі і єврейський народ”³.

Слід звернути увагу на резолюцію від 12 липня 1917 р. Бюро Окружного Південно-Західного комітету Єврейської соціал-демократичної робітничої партії, в якій підкреслювалося: „Виходячи з погляду, що всі нації Росії мають безумовне право на політичне й культурне самовизначення, Окружний Комітет вітає тривале змагання українського народу до самоорганізації на автономно-демократичних основах. Для оборони інтересів національних меншин, які живуть на Україні (руських, євреїв, поляків і ін.), повинні мати право автономно управляти національними справами, відокремленими від компетенції загальнодержавного парламенту... й органів місцевого самоврядування. Тому нації меншостей утворюють місцеві органи національного самовря-

¹ Винниченко В.К. Відродження нації.- Ч.1.-С. 287-289.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С.211.

³ Вісті з Української Центральної Ради.- 1917.- №15/16.- Вересень.

дування, окружні, всеукраїнські органи й загальноросійські на персональних основах”¹.

До речі, представники всіх єврейських організацій і партій в Центральній Раді підтримали таку ідею Окружного Бюро, спрямовану на розвиток місцевого самоврядування національних меншин. З цією метою у жовтні 1917 р. при Центральній Раді була створена Єврейська національна рада, до складу якої входили на пропорційній основі представники п’яти єврейських політичних партій, кооптованих до УЦР - Бунду, „Поалей-Ціону”, об’єднаних єврейських соціалістів, народної партії і сіоністів.

Спочатку Рада діяла як дорадчий орган при секретарстві єврейських справ, а згодом перетворилася в настановчий орган, рішеннями якого мав керуватись секретар в єврейських справах. З цього приводу В. Винниченко зазначав: „Вони (євреї - *авт.*) вже прийняли в свою свідомість Центральну Раду, як свій орган, і виступили в ньому, як рівні члени його, рівними правами політичними й національними...”².

Результатом активної діяльності представників єврейської національної меншини став ухвалений Центральною Радою на засіданні 2 грудня 1917 р. законопроект „Про утворення єврейських громадських рад” „для завідування всіма єврейськими національними справами та установами” і проведення виборів до цих рад. Право участі у виборах до них мали всі громадяни єврейської національності, котрим на день виборів виповнялось 20 років³.

Загони самооборони були організовані явочним порядком в Одесі і нараховували до 600 постійних бійців. Ці воєнізовані дружини не лише оберігали від погромів Одесу, але й висилали кращих бійців по районах – в Дубоссари, Криве Озеро, Рудницю, Кадиму та інші населені пункти. Досить організовані і добре озброєні загони самооборони були створені у Києві, Димері (Київська губернія), Могилеві-Подільському (Волинська губернія).

На початок 1918 р. загальнополітичні події в країні відсунули надії на отримання офіційної санкції на створення єврейської самооборони, а без неї не було можливим розпочати планомірну організацію загонів. Однак ті загони, що були створені в окремих містах, зіграли безсумнівно важливу роль при захисті місцевого населення. Але, позбавлені організаційного центру і існуючі, як додаток політичних партій, вони були безсилі попередити чи зупинити погромні процеси, що відбувалися в країні. Характерно, що через декілька днів після прийняття закону про національно-персональну автономію, саме існування Ради опинилося у небезпеці.

Український уряд, не знайшовши підтримки і опори у своєї регулярної армії, вимушений був доручити захист республіки і всю повноту влади „Вільному козацтву” на чолі з М. Ковенком. За законом „Вільне козацтво” повинно було стати народною міліцією, відкритою для всіх національностей, але фактично воно перетворилося на ізольовану касту з виразним

¹ ЦДАГО України.-Ф.41.- Оп.1.- Спр.47.- Арк.11 зв.

² Винниченко В.К. Відродження нації.- Ч.1.- С. 297.

³ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 496,578; Робітнича газета.– 1917.- 5 грудня; Нова Рада.– 1917.- 5 грудня.

антисемітським присмаком. У деяких містах євреїв зовсім не приймали до загонів козацтва, а в інших за відсотковою квотою.

Безперервна хвиля погромів в кінці 1917 початку 1918 рр., проти яких уряд не вживав ніяких активних заходів, сприяли зародженню в єврейських масах нестримно зростаючого почуття сумніву, тривоги, розчарування і недовіри, що межували з ворожістю до цієї влади. М. Зільберфарб згадував, що під час і після проголошення самостійності, спостерігалось значне загострення взаємовідносин між українськими і неукраїнськими партіями. Однак це загострення не переросло у відкритий українсько-єврейський антагонізм. Після оприлюднення IV Універсалу багато єврейських громад і політичних груп виступили з лояльними щодо незалежної України заявами.

Саме безсилля української влади і недостатність урядових заходів у боротьбі з погромами сприяли усвідомленню необхідності озброєної самооборони. На першій конференції Союзу євреїв-воїнів у Києві 10-13 жовтня 1917 року доповідач по питанню боротьби з погромами вимагав організації єврейської самооборони у найширших масштабах. Це питання було поставлене перед Малою радою.

На засіданні останньої у своїй доповіді С. Петлюра висловив принципову згоду, але вона викликала низку сумнівів у представників єврейських соціалістичних партій. Зважаючи на таку опозицію Рада і Генеральний секретаріат у військових справах утримались від будь-яких конкретних дій. У Центральній Раді при єврейському міністерстві ті ж партії засудили ідею озброєної самооборони і проголосували за резолюцію, котра проголошувала, що формування особливих єврейських частин шкідливе як з політичної точки зору, так і в інтересах фронту.

Що ж стосується росіян як представників національної меншини - то особливість полягала в тому, що вести мову про якусь „великоруську” народність, яка б проживала на Україні окремими колоніями неможливо. Як зазначалось, росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо як німці, євреї, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося з зрусифікованих українців і більшого проценту росіян.

В Україні у великих містах, за винятком Полтави і Чернігова, відсоток українців не був переважаючим. Так, скажімо, у 1917 р. в Києві з 467.400 душ населення українці становили 76.600 чоловік, євреї - 87.200, всі інші національності - 72.200, а росіяни - 231.400 чоловік¹. Така тенденція спостерігалася в Одесі, Харкові, Катеринославі, містах Донбасу та інших промислових центрах.

З іншого ж боку - за росіян вважала себе значна частина українців, які були членами різних російських політичних партій та організацій. Певна частина їх представників як членів загальноросійських партій та організацій була делегована до Центральної Ради. „Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, - писав Д. Дорошенко, - виховувалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загально-

¹ Короткі підсумки перепису населення України.- Харків, 1928.- С. 2.

російські ідейні стремління”¹. Тому, цілком зрозуміло, що вони обережно, а іноді і упереджено ставилися до проблем національно державного будівництва, національних меншин.

Представники російської партії соціалістів-революціонерів, наприклад, вважали, що ніколи і ніде кордони націй і держав не збігаються. Тому вони виступали проти надання культурно-національної автономії національним меншинам. Але при цьому зазначили, що є нації, які мають територію, і нації, які втратили її. А відтак, наголошували, право на національне самовизначення безумовно признавалось за першими і ставилось під сумнів других.

З цієї позиції російські есери провадили активну агітаційну роботу серед населення. Показовою щодо цього була Катеринославська губернія. Недарма на одному з засідань Центральної Ради зазначалось, що „там сильні російські соціалістичні організації, котрі... користуючись у населення довір'ям як соціалісти, псують роботу”. Тут весною-влітку 1917 р. російські есери та кадети провели широкомасштабну пропагандистську кампанію серед інтелігенції і особливо серед селян. Це дало свої результати. Губернський селянський з'їзд, що відбувся у червні, відхилив резолюцію про підтримку Центральної Ради в її домаганнях національно-територіальної автономії. Таку ж позицію зайняв і Катеринославський повітовий з'їзд вчителів².

Подібна ситуація спостерігалась і в Одесі. Тут активно діяв обласний комітет Всеросійського селянського союзу на чолі з російськими есерами. Осередки комітету підтримували політику Тимчасового уряду, виступали проти надання Україні прав автономії.

Схвалена 1903 р. програма РСДРП(б) взагалі виключала федерацію, бо унітарна централізована держава вважалась найкращою для класової боротьби пролетаріату. Але, як і годиться соціалістам, їх програма теж декларувала „право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави”³. Воно трактувалось як абстрактне „право” народів на відокремлення, вихід з держави, а надання їм політичної автономії у складі Росії не допускалось. У програмі було сказано лише про „широке” місцеве самоврядування для областей, які відрізняються „особливими умовами побуту і складом населення”. Як і в програмі партії народної свободи („кадетів”), йшлося про звичайне адміністративно-господарське самоврядування в унітарній російській державі.

У зв'язку з масовим національним рухом та загрозою розпаду унітарної російської держави у квітні 1917 р. на VII конференції РСДРП(б) її делегати після доповіді Й. Сталіна вимагали виключити з партійної програми тезу про право націй Росії на самовизначення та відокремлення. Але В. Ленін наполягав залишити її як гасло для того, щоб уникнути звинувачень у шовінізмі. Ленінсько-сталінську резолюцію про „право” націй на самовизначення аж до відокремлення було схвалено, але здійснення його проголошувалося не доцільним „з погляду класової боротьби пролетаріату”. На конференції Ленін

¹ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923.- Т.1.- Доба Центральної Ради.- Ужгород,1932 - Нью-Йорк, 1954.- С. 271.

² Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 129; Вісті з Української Центральної Ради. - 1917.- 315/16.- Вересень.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- К.,1978.- Т.1.- С. 62.

пропонував таку тактику: у Великоросії декларувати право націй на самовизначення і свободу відокремлення, а в національних регіонах виступати проти його здійснення, за збереження єдиної унітарної держави, що й було ухвалено конференцією після гострих дискусій¹.

Національно-визвольні рухи, які розгорнулися в Росії після повалення царизму, болісно сприйняли члени Конституційно-демократичної партії (кадети). Проте партія не була єдина у своїх поглядах відносно проблем етносоціальних процесів в Україні, в тому числі й щодо українського руху. Російські кадети, як правило, були проти ідеї автономії України. Так, на VIII з'їзді партії (травень 1917 р.) член ЦК Ф. Кокоскін у доповіді „Автономія та національне питання” наголосив, що децентралізація Росії не повинна відбуватися за національною ознакою, оскільки це може призвести до створення держав, у яких будуть порушуватися права національних меншин. Дебати по доповіді показали, що більшість підтримала основні її положення. Зокрема, представник Харківського губернського комітету партії О. Меклецов повідомив, що харківські кадети вважають автономію України передчасною і небажаною².

Але зміна політичної ситуації влітку 1917 року як в Росії, так і в Україні призвела до корегування позиції з національного питання українських кадетів. На початку липня 1917 року у Києві відбувся обласний з'їзд партії, який визнав право українського народу на самовизначення й широку автономію³.

Проте в цілому визнання автономії України йшло врозріз з ідеологією кадетської партії. Рішення цього питання блокувалось кадетами на рівні загальноросійського уряду і було перенесене до скликання Установчих зборів.

Представники партії російських меншовиків дотримувалися думки, що права національних меншин повинні гарантуватись тільки Всеросійськими Установчими зборами. При цьому вони виступали за обмеження прав національних меншин. Представники РСДРП (більшовиків) в цей час виступали за те, щоб надати права автономії національним меншинам тільки на період революції, і що вони можуть бути гарантовані тільки владою диктатури пролетаріату⁴. Отже, всі російські партії з більшою чи меншою відвертістю виступали за збереження унітарної російської держави, проти перетворення її на федерацію рівноправних народів, а тим більше, відокремлення їх від Росії.

Чисельною групою представників національних меншин були поляки. Але, скажімо, на відміну від євреїв, які довгий час осіло проживали на Україні, вона мала суттєву особливість. Кількість поляків в Україні значно зросла в період Першої світової війни за рахунок біженців з Королівства Польського і Галичини, де проходили головні бойові дії Західного фронту царської армії. За неповними даними в середині 1917 р. в Київській, Катеринославській, Харківській, Чернігівській, Полтавській, Волинській, Херсонській та Подільській губерніях проживало понад 250 тис. поляків-біженців. Найчисельніша польська

¹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- Т.1.- С. 433-434.

² Вестник партии народной свободы.- 1917.- 31 августа.

³ Речь.- 1917.- 26 июля.

⁴ Див.: Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке.- Т.III.- С. 138,139,155.

колонія була у Києві. Влітку 1917 р. вона становила майже 150 тис. чоловік. Кількість цих колоній зростає також за рахунок робітників, які прибули з Королівства Польського в Україну разом з 31 евакуйованим промисловим підприємством. У Харківській губернії налічувалося 12 таких підприємств, у Катеринославській - 8, Херсонській, Чернігівській - по одному, у містах Полтаві, Бердянську, Одесі - також по одному. Найбільшими з них були заводи „Герлях і Пульст” у Харкові, „Берман і Шведе” в Олександрівську, „Рудського і К^о” в Катеринославі, „Прушковського” в Ново-Слов’янську, „Борковського” в Чугуєві, Варшавська суднобудівна верф у Києві. Там працювали великі групи польських робітників. Значна кількість польських робітників була зайнята на чотирьох скловарних заводах Одеси, в залізничних майстернях. На суднобудівних заводах та інших підприємствах Миколаєва працювали понад 1 тис. поляків¹.

Поляки й українці зустріли ХХ ст. розділеними поміж чужими державами, пригнічені ними, але нескорені духом, сповнені віри на відновлення власної державності. З дитинства полякам у сім’ї, костьолі, школі прищеплювалося почуття „польськості”. Поляки, на відміну від зрусифікованих українців повніше виявляли не так класову, як національну солідарність, що дозволило їм пізніше не лише відновити національну державу, але й захистити її. Ця солідарність базувалася на твердому фундаменті ідентичності, національної ідеї та патріотизму, на любові до вітчизни, на збережених рисах традиційної народної культури, мови, національного характеру.

В умовах бездержавності, національного пригноблення, що його зазнавали українці і поляки в Російській імперії, сформувалось розуміння необхідності спільних дій за національне визволення. Попри певні розбіжності в поглядах та орієнтаціях, поляки, як і українці, мали однакову ключову мету – скористатися умовами і наслідками Першої світової війни та наростанням загальної політичної кризи в обох імперіях для національного визволення і відновлення Польщі та України як самостійних держав. Лише це змогло стати гарантом національного відродження й утвердження ідентичності обох народів, захисту їх прав і свобод. Однак шляхи та методи досягнення цієї мети, модель майбутніх держав, їх кородони і характер уявлялися по-різному. Водночас інтереси поляків і українців збігалися в головному, у ставленні до імперій, в розумінні тієї істини, що лише їх розпад відкриє можливості для національного визволення та державотворення.

В середовищі полонії український визвольний рух мав численних і щирих прихильників. Л. Василевський, один із відомих польських діячів і засновників Польської партії соціалістичної (ППС), один з розділів своєї праці „Україна і українська справа” (1911 р.) розпочинає словами, які чи не найкраще ілюструють його позицію: „З того, що російські українці репрезентують сьогодні ще дуже слабкий рух – слабкіший не лише від польського руху, але навіть вірменського, грузинського чи латвійського, з того, що ще досить довго вони будуть займатися закладанням фундаментів своєї майбутньої національної

¹ Білякевич І.І. Польські інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад на Україні // Український історичний журнал. -1985.- №11.- С. 53-54.

політики – не впливає, принаймні, що українським рухом можна нехтувати”¹. Л. Василевський так бачить концепцію відродження української державності: „Ідеал, до якого мусить прагнути кожний нормальний народ – ідеал національної незалежності, може бути реалізований тільки через унезалежнення російської України. І, рано чи пізно, цей ідеал мусить стати суто практичним гаслом українського національного руху... Життєва практика вкаже на яловість тупого опортунізму, вже шириться й не перестане ширитися переконання про необхідність політичної боротьби, а неминуче банкрутство ілюзій щодо безхмарного майбутнього народів Росії зробить решту. З хвилиною коли прагнення України до незалежності стане програмою широкої української демократії, надійде й момент, який полегшить врегулювання польсько-українського питання”². Отже, Л. Василевський займав цілком чітку позицію щодо українського національного руху, підтримував ідею українського державотворення, яке бачив в „унезалежності російської України”. Більш того, навіть можливість врегулювання тяглого історичного протиборства між поляками й українцями вбачав в умові існування незалежної України. І, зрозуміло, й Польщі. Останнє дозволяє сформулювати важливу тезу, прийнятну не тільки в контексті українсько-польських стосунків: безконфліктне співіснування народів можливе лише за паритетних базових передумов. Перш за все – власної державності.

Поляки, як і українці з піднесенням сприйняли Лютневу революцію в Росії, проголошення Тимчасовим урядом демократичного ладу, а от ставлення до утворення Української Центральної Ради та її політичної програми суттєво відрізнялося. Хоча її лідер М. Грушевський однозначно висловлювався за широку національно-територіальну автономію України в межах українських земель федеративної Російської республіки та за повне задоволення прав та інтересів національних меншостей, рішуче засуджував будь-які прояви українського шовінізму, певна частина поляків із недовір’ям ставилася до цих заяв, не сприйняла протест Всеукраїнського національного конгресу щодо претензій Тимчасової Польської державної ради на непольські землі, заселені українцями. Та переважна частина польської людності, яка була глибше закорінена в українське суспільство та негативно сприймала його проросійщення, позитивно поставилася до українського автономістичного руху, утворення Української Центральної Ради, проголошення УНР, сподіваючись, що полякам будуть забезпечені широкі національні права. Загалом, більшість лідерів польського руху в Україні, відстоюючи ідею відродження Польщі, підтримували національно-визвольні змагання українського народу. Про це було заявлено на Всеукраїнському національному конгресі від імені Польського Виконавчого Комітету³.

Зразу ж після лютневих подій у Петрограді газета „Нова Рада” опублікувала привітання Центральній Раді, яке надійшло від Польського Виконавчого Комітету. В привітанні висловлювалась думка про необхідність

¹ Цит. за: Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті.- С. 92.

² Цит. за: Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті.- С. 93.

³ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 62.

порозуміння українців і поляків як двох рівних і близьких народів, „яких тісно пов'язала історія”¹. Про підтримку національно-визвольних змагань українського народу лідерами польських організацій на Україні засвідчують їх виступи та привітання на адресу Центральної Ради, Всеукраїнського національного конгресу.

Керівники польського руху на Україні, вболіваючи за відродження Польської держави, солідаризувалися з українським визвольним рухом, вбачали у ньому могутній фактор повалення централізованої Російської імперії. Про підтримку вільного вибору українського народу заявив представник Київського виконавчого комітету польських організацій в Україні І. Волошиновський, виступаючи на Всеукраїнському національному конгресі².

Найбільшу одностайність продемонстрували поляки України у ставленні до повалення царизму й обіцянок Тимчасового уряду, зокрема до його постанови „Про відміну віросповідальних та національних обмежень” (20 березня 1917 р.). Однак його реальна політика успадкувала від імперського режиму комплекс великодержавності. Користування польською мовою, наприклад, припускалося лише в діловодстві приватних товариств і в приватних школах. Під впливом демократичних зрушень, руху „національних окраїн” Росії за автономію, пожвавилася політичне та національно-культурне життя поляків України. У Києві був створений міський комітет об'єднаних громадських організацій, що, репрезентуючи підтримкою поляків, яких налічувалося понад 80 тис., запросив до свого складу представників польських організацій – Ф. Кржижановського та С. Зелінського.

У Києві розгорнув також діяльність Польський національний клуб, згуртовуючи польське населення під гаслом незалежності Царства Польського. Поляки, котрі перебували на службі в російській армії, заснували Союз поляків-військовиків Київського військового округу. Його діяльність спрямовувалася на формування польської національної армії та відновлення польської державності. 23 квітня 1917 р. було приведено до присяги перший польський полк у Києві. На початку травня в Києві проходив з'їзд польських жінок, у якому взяли участь активісти жіночого руху з Вінниці, Бердичева, Умані, Харкова та інших міст. З'їзд висловився за незалежність Польщі та рівність прав жінок. Різноманітні маніфестації на підтримку відновлення незалежної Польщі пройшли в багатьох містах України, зокрема в Житомирі польська молодь, солідаризуючись з українцями, вийшла з плакатами „За нашу і вашу свободу”³.

І все ж, головну роль у пробудженні польського життя на теренах України відігравали політичні об'єднання. До Лютневої революції політичне середовище поляків не було однорідним. В ньому впродовж тривалого часу діяли легальні, напівлегальні або нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій різного напрямку - від народових демократів (ендеків)

¹ Нова Рада.-1917.- 30 березня.

² Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 62-63.

³ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень-травень 1917 р.) // Наукові записки ІПіЕНД.- Вип.8.- К.,1999.- С. 27.

до заснованої Ю. Пілсудським Польської Організації Військової, двох соціалістичних партій - ППС та СДПіЛ. Слід зазначити, ППС - одна з найстаріших партій, що діяли на території Російської імперії. У 1906 р. розкололася на ППС (фракція революційна) та ППС (лівиця). Основні програмні вимоги останньої: соціалістичні перетворення суспільства та створення незалежної Польської держави. Всього в Україні було створено 6 секцій ППС (лівиці).

За політичними орієнтаціями в польській громаді проглядалося дві основні течії: націонал-демократична та соціал-демократична. Попри істотні розбіжності їх лідери Р. Дмовський і Ю. Пілсудський були єдині в головному – у відстоюванні незалежності Польщі і в цьому питанні йшли на компроміс, щоб заручитися підтримкою політичних сил в Україні. Ще 19 березня 1917 р. лідери польських організацій з ініціативи ендеків скликали в Києві Перший польський з'їзд, на якому було представлено 36 польських громадських організацій з різних теренів України, створено Польський Виконавчий Комітет як загальнонаціональне представництво поляків Русі. В ухваленій резолюції наголошувалося: „Польський з'їзд гаряче вітає прагнення українського народу до політичного визволення і засвідчує, що поляки, які є споконвічними мешканцями цього краю, готові співпрацювати в створенні незалежного життя українського народу”. ПВК надіслав листа до Української Центральної Ради, який починався звертанням: „Чим зможемо допоможемо Вам у Вашому національному розвитку для добра України”. Були налагоджені консультації, а відтак розпочалася співпраця з УЦР через представників польської громади. Наступний з'їзд ПВК, що проходив 18-24 червня 1917 р., ухвалив спеціальну Декларацію на підтримку українських визвольних змагань. У ній говорилось, що поляки, почуваячись споконвічними громадянами цього краю, готові співпрацювати у творенні основи власного буття українського народу із забезпеченням прав польської меншості в Україні. До Центральної Ради було надіслано повідомлення про цей з'їзд, де висловлювалося вітання братньому українському народу, прагнення до порозуміння і співпраці, водночас зазначалося, що ПВК не віддзеркалює поглядів усієї польської громади¹.

В травні 1917 р. секція ППС (лівиця) була створена у Києві. Наприкінці літа оформилася секція ППС (лівиця) в Харкові, яка розгорнула свою діяльність на деяких підприємствах міста. Зокрема, на заводі „Герлях і Пульст”, на паровозобудівному заводі і заводі Шпотанського. Секції ППС (лівиці) існували також у Катеринославі, Одесі, Бердянську, Олександрівську, Єлисаветграді. В Центральній Раді було представлено сім членів цієї організації.

Їхня позиція в діяльності Центральної Ради будувалась відповідно до програмних вимог цієї партії. Так, скажімо, ліве крило польських соціалістів, вважаючи себе громадянами України, пов'язувало свої інтереси, в тому числі і національні, з Україною.

¹ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. - С. 120-121.

Значний політичний вплив на польське населення в Україні справляла ППС (революційна фракція). Її секції були створені у великих промислових центрах України: Харкові, Луганську, Катеринославі, Одесі, Києві. До Центральної Ради було кооптовано чотири представники цієї партії.

Представники революційної фракції, пропагуючи загальнопольські інтереси - інтереси відбудови польської держави, підтримували положення етнопольської політики Української Центральної Ради стосовно національних меншин. Основні вимоги щодо цього були викладені в декларації, оголошеній на одному з засідань Центральної Ради: „...Бранцям всіх націй повинно бути забезпечено всі права, і в першу чергу особисту вільність та право вільного замешкання, а також повинно бути їм забезпечено утримання та способи знайти працю... Всі польські культурно-просвітні товариства та організації, які обслуговують інтереси широких польських мас... і які удержувалися в значній мірі коштами польської буржуазії, - повинні надалі удержуватись коштами Української Народної Республіки та органів місцевого самоуправління. Національно-культурні інтереси польської людності на Україні повинно бути забезпечено на правах автономії для справ внутрішніх, як польської людності, так і інших національних меншостей на Україні. В цій справі ППС вимагає негайного вироблення і переведення в життя окремого законопроекту”¹.

На основі об'єднання цих партій у червні 1917 р. було створено Польський демократичний централ (ПДЦ), від якого до Центральної Ради були кооптовані представники польської національної меншини.

Доцільно зауважити, що в ході дискусії навколо представництва поляків у Центральній Раді В. Рудницький (від Польського демократичного централу) відстоював ідею репрезентації в Центральній Раді лише місцевих польських організацій, включаючи і представників більш правих польських партій². Але обмеживши представництво польських організацій лише лівими елементами, Центральна Рада, звузила свій вплив на польську людність, як і, до речі, на українство загалом, ухилившись від співпраці з рядом українських партій.

Залучення поляків, їх організацій до участі у представницьких та виконавчих структурах влади, стало важливим фактором посилення впливу польського елемента на революційний та державотворчий процес в Україні. У засіданні Малої ради вперше представники польської національної меншини взяли участь 11 липня 1917 р. До листопада 1917 р. в ній працювали В. Рудницький (ПДЦ), В. Матушевський (ППС-лівиця), а пізніше Почентовський (ПДЦ) і Корсак (ППС-лівиця). З принципових питань, що зачіпали інтереси поляків, вони досить часто ставали в опозицію до рішень Малої ради. Так було при обговоренні питань організації польської армії, тимчасових правил допомоги переселенцям та земельного закону. Однак сам факт участі представників польських організацій у діяльності Центральної Ради, підтримка українського руху в головному - державотворчому процесі відіграв позитивну роль.

¹ Нова Рада.- 1917.- 28 листопада.

² Нова Рада.- 1917.- 3 серпня.

Важливим етапом участі поляків у виконавчих структурах влади, самоорганізації польської меншини на шляху національно-культурного відродження стало реформування Генерального секретаріату міжнародних справ. Як вже зазначалось, 15 липня 1917 р. у відповідності до резолюції Малої ради, запропонованої В. Рудницьким, були створені три секретарства: російське, єврейське та польське. Товаришем Генерального секретаря міжнародних справ і керівником польського секретарства було затверджено М. Міцкевича. Дещо пізніше (у грудні) було створене Генеральне секретарство, перейменоване згодом у Міністерство польських справ. При ньому діяла Рада з представників польських партій, що координувала діяльність польських політичних та культурно-просвітницьких організацій в Україні. Сформований у структурі Генерального секретарства національних справ польський віце-секретаріат у складі 80 співробітників у січні 1918 р. був реорганізований на Міністерство польських справ, яке також очолив М. Міцкевич. Міністерство ставило за мету представляти інтереси та захищати права польської людності в Українській Народній Республіці. У його структурі були виділені канцелярія з відділами для опіки над поляками-біженцями та безробітними, для організації правової й інформаційної роботи, а також департамент нагляду за культурними, господарськими та національними потребами польського населення. Було розроблено широку програму національно-культурного відродження поляків, визначено пріоритети розвитку польської освіти та культури, доручення до політичного життя.

Найбільш продуктивно працював департамент освіти, який опікувався початковими та середніми школами, технічною та позашкільною освітою, надавав допомогу приватним школам. За його участю відкривалися нові школи, гімназії, 718 поляків стали слухачами Київського університетського колегіуму, загалом в межах УНР діяло 1265 польських початкових шкіл. Школою було охоплено 78 тис. польських дітей, яких навчали понад 2 тис. учителів¹. Відомство брало активну участь у створенні системи освіти польською мовою, відкритті польського університетського колегіуму, школи мистецтв, сприяло відродженню римо-католицької церкви. З його ініціативи багато офіційних документів і законів Центральної Ради оприлюднювались і польською мовою. Загалом в Україні у 1917-1918 рр. існувало понад 1300 польських шкіл з 84 тис. учнями і 800 вчителями (у Києві діяло 13 шкіл, Житомирі – 2, Одесі – 2).

Осінні події у Києві 1917 р., пов'язані з проведенням З'їзду народів Росії, більшовицьким переворотом в Петрограді, проголошенням III Універсалом утворення УНР, стали своєрідним іспитом для польської, як і для інших впливових у політичному житті країни етнонаціональних груп, у ставленні до української державності. На відкритті З'їзду народів Росії Р. Кноль від імені ПДЦ заявив, що поляки, як прихильники самостійної польської держави, участі у з'їзді не візьмуть. Він підкреслив, що польський народ ніколи не піде зі зброєю в руках проти свободи народів федеративної Росії, а в Україні, де

¹ ЦДАВО України.- Ф.166.- Оп.3.- Спр.995.- Арк.93.

поляки є в меншості, вони підтримуватимуть прагнення до автономії українського народу¹.

Певною віхою у вирішенні національного питання в Україні став III Універсал Центральної Ради. По-перше, в ньому окреслювалась територія Української Народної Республіки. Це, в свою чергу, знімало з порядку денного відому проблему населення України. А, по-друге, - Центральна Рада зробила ще один крок до розв'язання питання національних меншин. З цього приводу в Універсалі зазначалось: „Український народ, сам довгі роки боровшись за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя, та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію”².

Представник ППС (лівиці) К. Лукашевич у заяві від своєї партії повідомив, що вона приєднується до революційного руху української демократії, оскільки остання майбутній федеративний зв'язок з Росією ґрунтує на державності України³. Отже представники лівих, уособлювали польський революційний рух, підтримували ідею проголошення державності України, а тому схвально сприйняли III Універсал у тих частинах, що стосувалися проголошення УНР та надання польському народу в Україні національно-персональної автономії для забезпечення прав і свобод у справах національного життя. Разом з тим, негативною була реакція польських партій на задекларовану Універсалом ліквідацію права власності на землю, передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу. При голосуванні Універсалу на Малій раді В. Рудницький утримався, мотивуючи це своєю незгодою з вирішенням аграрного питання, і склав повноваження члена Центральної Ради. Подібну позицію зайняли М. Міцкевич, І. Волошиновський – член губернської земської управи, ряд інших представників польської громади, що працювали в низових структурах влади. Протест проти відокремлення землі від рук власників підписали всі польські організації, наголошуючи на тому, що це матиме фатальні наслідки для України, зачіпає інтереси тисяч людей, пов'язаних з хліборобством. У заяві-протесті підкреслювалось, що така аграрна реформа нанесе шкоду порозумінню з найближчим сусідом. В ній, зокрема підкреслювалось: „З огляду на те, що земельна реформа на Україні, касуючи приватну власність на землю тим самим руйнує економічні підвалини життя великого числа поляків, здавна осілих на Україні, існування котрих через особливий склад польського громадянства на Україні економічно було тісно зв'язане з польською буржуазією ППС домагається: а) щоб при вирішенні земельної справи було взято на увагу ці особливі обставини польської людності на Україні та щоби було забезпечено існування і можливість найти працю всім,

¹ Див.: Реснт О.П., Андрусішин Б.І. З'їзд поневолених народів.- К., 1994.- С. 19.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 401.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 312.

хто матиме шкоду від земельної реформи; б) щоби в рівній мірі наділено було землею як місцеву польську трудову людину на Україні, так само і тих поляків-виселенців, що забажають лишитись громадянами України¹. Натомість ППС (л) на засіданні 12 листопада 1917 р., підтримавши Універсал в цілому, зажадала від Центральної Ради матеріальної допомоги польським культурно-освітнім товариствам, утримання польських біженців, надання землі всім полякам, які виявлять бажання залишитись громадянами України². Негативна реакція поляків на аграрну частину Універсалу переносилась на оцінку акту в цілому і позначалась на їх ставленні до УНР, що зумовлювалось, насамперед, їх економічними інтересами. Тут варто нагадати, що в руках польських великих і середніх землевласників Київщини, Волині та Поділля знаходилась половина усіх земель³.

Але разом з тим, очевидно, слід погодитися з думкою Д. Дорошенка, що „поляки в 1917 р. були властиво одинокою національною групою в Україні, яка вповні усвідомила своє меншинове становище і старалася шляхом співпраці з українськими політичними чинниками - Центральною Радою й Генеральним Секретаріатом - захистити свої національні й соціальні інтереси, як окрема національна меншість”⁴. Так, незважаючи на критичне ставлення до аграрної частини III Універсалу, представники лівих польських організацій продовжили співпрацю з Центральною Радою та Генеральним секретаріатом. Зокрема М. Міцкевич повернувся на посаду Генерального секретаря польських справ, а В. Рудницький 28 листопада 1917 р. був призначений його заступником. Членом Малої ради від ПДЦ став Почентовський. Водночас польські організації продовжували наполягати, щоб Центральна Рада негайно виробила і реалізувала на практиці спеціальний закон про забезпечення національно-культурних інтересів польської людності на правах автономії. На засіданнях Малої ради протягом грудня декілька разів розглядався проект закону „Про національно-персональну автономію”.

Особливо ця тенденція проявилася після збройного повстання в Петрограді у жовтні 1917 р., коли польські політичні сили в Україні повинні були визначитися у своєму ставленні до більшовицького перевороту, зокрема, і до Центральної Ради та її політики, взагалі. Так, друга конференція секцій ППС (революційна фракція) в Україні, яка відбулася з 28 жовтня по 2 листопада у Києві і на якій були представлені Київська, Харківська, Катеринославська, Одеська, Вінницька, Миколаївська, Козятинська, Костянтинівська організації висловилися за те, щоб Центральна Рада взяла всю повноту влади в Україні⁵.

Наведені вище напрями національної політики Центральної Ради відповідним чином відбилися не тільки в її організаційних й правових формах, що втілювалося, зокрема, у створенні міністерств у справах „великоросів”, євреїв

¹ Нова Рада.- 1917.- 28 листопада.

² Див.: Нова Рада.- 1917.- 15 листопада.

³ Див.: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння.- Львів, 1997.- С. 7; Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні.- С. 46.

⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923.- Т.1.- Доба Центральної Ради.- Т.1.- С.273.

⁵ Манусевич А.Я. Польские социал-демократические и другие революционные группы в России в борьбе за победу и укрепление Советской власти.- М., 1979.- С.141.

і поляків, а також у деяких законодавчих актах і найперше в підписаному 9 січня 1918 р. законі „Про національно-персональну автономію”. На засіданні Малої ради, де відбувалася ця історична подія, головуєчий М. Грушевський висловив задоволення з того, що Центральна Рада в надзвичайно складних політичних умовах видала цей документ. Він порівняв прийнятий закон з проголошеною у 1791 р. у Франції Декларацією прав людини і громадянина.

Через декілька днів (11 січня) на засіданні Малої ради було прийнято IV Універсал, яким Центральна Рада підтверджувала всі демократичні свободи, оголошені раніше, і заявляла, що в „самостійній Народній Українській Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії”¹.

Прийняття IV Універсалу стало визначною подією в житті українського народу. Тривалий шлях боротьби завершився логічним результатом – проголошенням незалежності. Універсал підтвердив право всіх націй на самостійний розвиток. У ньому констатовалося, що „в УНР будуть забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, недоторканість особи і її житла, право і можливість користуватися рідною мовою у відносинах з усіма установами”².

Ще до прийняття Універсалу, в підтвердження проголошених намірів 9 січня 1918 р. УЦР прийняла закон „Про національно-персональну автономію”. У законі зазначалося, що право національно-персональної автономії – це право на самостійне влаштування свого національного життя, здійснюване через органи Національного союзу, влада якого поширюється на всіх його членів незалежно від місця їх проживання у межах УНР. Це є невід’ємне право нації, і жодна з них не може бути позбавлена цього права або обмеження у ньому³. Право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами – росіянами, євреями і поляками. Білоруси, чехи, молдаване, німці, татари, греки і болгары могли одержати це право за умови, якщо їхні петиції у цій справі зберуть щонайменше 10 тис. голосів. На Генеральний Суд покладался розгляд поданих заяв на публічному засіданні не пізніше шести місяців з моменту надходження відповідних заяв. За кожним громадянином зберігалося право як включення до кадастру, так і виключення з нього на основі заяви про неналежність до даної нації.

Варто зазначити, згідно закону, громадяни України відповідної нації на основі іменних списків об’єднувалися у Національний Союз, що мав право законодавчої діяльності і управління в межах своєї компетенції. І тільки Національному Союзу належало виняткове право представляти дану націю перед державними і громадськими установами.

Цей закон викликав неоднозначну реакцію тодішнього суспільства. Безсумнівно, Центральна Рада в цей критичний для неї період таким кроком вирішувала по-перше, свої стратегічні політичні цілі. „...Лозунг „національно-персональної автономії”, - зазначав О. Гольденвейзер, - став дуже вигідною

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.–Т.2.- К., 1997.- С. 104.

² Права национальных меньшинств и граждан УНР.- К.,1918.- С. 1.

³ Права национальных меньшинств и граждан УНР.- С. 3.

захисною позицією проти агресивної національної політики пануючої більшості. Українська влада сама народилася з національного руху, вона ще не встигала зарізатися звичками „державності”. Тому їй не є притаманним пригноблювати чисто національні спрямування інших народів¹.

По-друге, з одного боку, як свідчення волі українських лідерів закріпити на законодавчому рівні статус національних меншин, цей закон проголошував, що „кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, тобто право на самостійне влаштування свого національного життя... незалежно від місця їх поселення в межах Української Народної Республіки. Це є невід’ємним правом націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або обмежена в ньому”².

З іншої сторони, окремі його положення важко назвати демократичними. Стаття друга, наприклад, фактично розділила всі національні меншини в Україні на дві категорії: нації, так би мовити, першого і другого сорту. „Населяючим територію УНР націям, - зазначалось в ній, - великоруській, єврейській і польській - право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10 тис. громадян УНР”³.

Однак основна проблема полягала у самому принципі, відповідно якого розроблявся закон. Як зазначив Д. Дорошенко, з усіх „запланованих” національних меншин тільки поляки прагнули організуватися на ґрунті захисту своїх національних інтересів. А найбільш складною виявилася ситуація з російськомовним населенням, яке зовсім не хотіло визнавати себе за національну меншість. У результаті, робить підсумок Д. Дорошенко, „Закон про національно-персональну автономію”, що ним так пишалися лідери Центральної Ради, вважаючи його зразком того, як треба будувати міжнаціональні відносини, в дійсності не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ушасливити - з боку національних меншостей”⁴.

Наступними нормативно-правовими актами, що закріплювали права громадян УНР були закони „Про громадянство УНР” та „Про реєстрацію громадян УНР”, прийняті на початку березня 1918 р. Щодо стосунків громадянина і держави, то ідеологи УНР виходили з того, що демократична держава повинна бути представником народу і виразником його волі, а відносини між державною владою і громадянами встановлюються добровільним договором, який передбачає взаємні юридичні права і обов’язки. Такий договір, на їх думку, міг укладатися як за ініціативою особи, що вступала в громадянство УНР, так і автоматично, коли людина просто не покидала межі УНР і, таким чином ставала її громадянином. Така концептуальна платформа загалом і була

¹ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 г.г.) // Революция на Украине. По мемуарам белых.- М.,- Л.,1930.- С. 20.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.2.- С. 99-100.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.- Т.2.- С. 100.

⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923.- Т.1.- Доба Центральної Ради.- Т.1.- С. 270.

відображена у названих вище законах. Відповідно до закону „Про громадянство УНР”, громадянином вважався кожний, хто народився на території України і пов’язаний з нею постійним перебуванням і на такій підставі отримує для себе свідотство про свою приналежність до громадян УНР¹. Жінки, як правило, слідували громадянству чоловіків, а діти – громадянству батька. Стаття третя закону гарантувала громадянам України всю повноту громадянських і політичних прав, право участі в управлінні державним і місцевим життям через пасивну і активну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоуправління, а також право служби в державних установах².

Відповідно до закону, подвійне громадянство не допускалося. Іноземці від місцевих органів влади отримували дозвіл на проживання терміном не більше, як шість місяців. Усі ті, хто не бажав бути громадянином УНР, у тримісячний строк повинні були подати про це заяву за місцем проживання з зазначенням, до якого громадянства якої держави вони належатимуть. Реєстрація громадянства відбувалась за місцем постійного проживання громадянина³. Процедура позбавлення громадянства оформлялася лише у формі акту реєстрації. Всі акти реєстрації оплачувалися гербовим збором. Обов’язковою була умова наявності двох свідків або інших доказів того, що особа дійсно народилася на території України і пов’язана з нею постійним перебуванням. Такий підхід не сприяв активній масовій реєстрації громадян.

Зазначені недоліки при розробці цих нормативно-правових актів викликали невдоволення серед населення та відомих правознавців. Зокрема, у газеті „Киевская мысль” від 9 квітня 1918 р. було опубліковано звіт про підсумки обговорення закону „Про громадянство УНР” у Київському юридичному товаристві. На цьому зібранні професор Б. Кістяківський зазначив, що багато положень цього закону є юридично не прийнятними та суперечать основним правовим началам: „Цей закон порушує загальнокультурні принципи, іде всупереч передових здобутків права, робить крок назад, відкидаючи правовий розвиток до 18 сторіччя”. Б. Кістяківський наголошував на неможливості практичної реалізації положень закону у період війни з Великою Росією. Наводячи ряд історичних прикладів, він наголошував на тому, що термін три місяці для прийняття підданства суперечить практиці. Цей термін не може бути меншим року. Всупереч діючому праву та прогресивному правопорядку, закон ставив у досить скрутне становище іноземців, забороняючи їм перебувати на державній службі⁴. Спроба реалізації закону на практиці підтвердила фактичну неможливість обов’язкової реєстрації громадянства більшості населення. Це призвело до того, що приблизно за два тижні до кінця свого існування УЦР припинила чинність цих законів, що потребували серйозного доопрацювання.

Крім розглянутих вище декларативних актів та законів залишилися чинними і деякі постанови Тимчасового уряду, зокрема „Постанова про

¹ Права национальных меньшинств и граждан УНР.- С. 5.

² Права национальных меньшинств и граждан УНР.- С. 5.

³ Права национальных меньшинств и граждан УНР.- С. 7.

⁴ Копиленко О. З історії законодавства про громадянство України.- К.,2001.- С. 28.

зібрання і союзи”, „Постанова про свободу друку”, „Постанова про свободу совісті”, „Постанова про відміну віросповідальних та національних обмежень”. У них, зокрема, зазначалось, що „у вільній країні всі громадяни повинні бути рівними перед законом і що совість народу не може миритися з обмеженнями прав окремих громадян в залежності від їх віри і походження”¹.

У тогочасному суспільстві, розколотому політичними і міжетнічними внутрішніми чварами, в умовах постійних зовнішніх агресій, навіть на підставі такого прогресивного закону унормувати правовий статус національних меншин за короткий термін у Центральній Раді реальних шансів не існувало.

Інколи в історичній літературі звучать закиди на „нездатність Центральної Ради усвідомити глибоку соціальну диференціацію українського суспільства”. Це, на наш погляд, несправедливе звинувачення. Лідери Центральної Ради бачили і розуміли класові і соціальні протиріччя, про що переконливо свідчать протоколи пленарних засідань Центральної Ради, Малої ради, Генерального секретаріату, де, зокрема, йшлося про „неукраїнські людності міста (переважно російські, польські і єврейські), і про „зрусифікований” пролетаріат, але все-таки мріяли про „національну злагоду” і „гармонію”. І в цьому полягає, на нашу думку, основне значення етнонаціональної політики Центральної Ради.

Однак, у житті все виявилось набагато складнішим, а ідилічні картини міжнаціональних взаємин, котрі хотіла бачити перед собою Центральна Рада, як виявилось, не мали жодних шансів у тодішньому розколотому суспільстві. Як зазначав О. Гольденвейзер, „...ні рада в цілому, ні окремі представництва національних меншин у раді і національних радах не відповідали началам загального виборчого права і парламентаризму. І тут і там були представлені революційні організації і партії, помірковані ж праві або усувалися самі, або не були допущені. Між тим, серед населення ці елементи були сильними і ставали все сильнішими і сильнішими”².

У фондах ЦДАВО України зберігається, наприклад, маса документів з палкими привітаннями Центральній Раді й позитивними відгуками на її діяльність у вирішенні національного питання. Водночас можна навести не меншу кількість матеріалів, які переконливо свідчать про протилежне.

Дійсно, на початок 1918 р. ситуація для Центральної Ради складалась не на її користь. Як відверто визнавав В. Винниченко, більшість українського населення була проти Ради. Територія, на яку поширювалася влада Центральної Ради, швидко скорочувалась в міру того, як військові формування її самоліквідувались або переходили на бік більшовиків. Через 10 днів після проголошення IV Універсалу незалежність України була визнана Німеччиною. Але поки йшов обмін офіційними нотами, Червона армія в кінці січня зайняла Київ. Центральна Рада вимушена була покинути столицю. Через декілька днів там була встановлена влада Рад.

¹ Права национальных меньшинств и граждан УНР.- С. 24.

² Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 г.г.) // Революция на Украине. По мемуарам белых.- С. 20.

Відстоюючи історичний прорив українців до розбудови власної держави, Українська Центральна Рада проголосила широкі національно-персональні та національно-культурні права народів, які мешкали в Україні і, насамперед, найбільших громад – росіян, євреїв, поляків.

Центральна Рада не обмежилася лише політичним представництвом національних меншин у своєму складі, а й подбала, щоб їхні інтереси належно відстоювалися в органах виконавчої влади. Створюючи Генеральний секретаріат, вона передбачила у його структурі окремий підрозділ – секретарство з національних справ. Напрямок його діяльності було визначено в Деклараціях, де йшлося про об'єднання національностей для боротьби за автономно-федералістський лад Росії, скликання з'їзду представників Росії, захист національних меншин від юридичних і фактичних обмежень у громадянських і політичних правах, сприяння у функціонуванні національних організацій.

Центральна Рада розуміла значення правового регулювання етнонаціональних відносин та статусу громадян УНР у поліетнічній державі, провадила наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Універсалах, Конституції УНР та ряду законів. Однак із урахуванням численних об'єктивних і суб'єктивних факторів (до них належить і пріоритет прав націй над пріоритетом прав людини) УНР не вдалося ефективно застосувати ці правові акти.

3. Національні меншини в контексті більшовицької концепції національно-державного будівництва.

Більшовики ніколи не заперечували сильної централізованої держави. В їх ідейних положеннях, на думку М. Бердяєва, відбулося поєднання волі до соціальної справедливості народництва з волею до державної могутності – і друга виявилася сильнішою. Більшовизм увійшов в історію як найвищою мірою мілітаризована сила, але й стара російська держава завжди була мілітаризованою. Проблема влади завжди була центральною у більшовиків. „І вони, - як зазначав М. Бердяєв, - створили поліцейську державу, яка за способом управління була дуже схожа на стару російську державу. Але організувати маси, підпорядкувати собі... неможливо однією силою зброї, чистим насильством. Потрібна цілісна доктрина, цілісний світогляд, потрібні символи, які б скріплювали... Нова єдина віра для народних мас мала бути виражена в елементарних символах. Трансформований на російський зразок марксизм виявився для цього вповні придатним”¹.

На теоретика більшовизму і його ідейного натхненника В. Леніна великий вплив мав один із постулатів марксової теорії держави, суть якої полягала в тому, що держава розділялась на два протидіючі класи – керівників і виконавців. Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про державу підкреслювало, що остання сама по собі є зло, результат протиріч, знаряддя придушення, якому немає місця в майбутньому комуністичному суспільстві.

¹ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма.- М.,1990.- С. 99-100.

Відстоюючи історичний прорив українців до розбудови власної держави, Українська Центральна Рада проголосила широкі національно-персональні та національно-культурні права народів, які мешкали в Україні і, насамперед, найбільших громад – росіян, євреїв, поляків.

Центральна Рада не обмежилася лише політичним представництвом національних меншин у своєму складі, а й подбала, щоб їхні інтереси належно відстоювалися в органах виконавчої влади. Створюючи Генеральний секретаріат, вона передбачила у його структурі окремий підрозділ – секретарство з національних справ. Напрямок його діяльності було визначено в Деклараціях, де йшлося про об'єднання національностей для боротьби за автономно-федералістський лад Росії, скликання з'їзду представників Росії, захист національних меншин від юридичних і фактичних обмежень у громадянських і політичних правах, сприяння у функціонуванні національних організацій.

Центральна Рада розуміла значення правового регулювання етнонаціональних відносин та статусу громадян УНР у поліетнічній державі, провадила наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Універсалах, Конституції УНР та ряду законів. Однак із урахуванням численних об'єктивних і суб'єктивних факторів (до них належить і пріоритет прав націй над пріоритетом прав людини) УНР не вдалося ефективно застосувати ці правові акти.

3. Національні меншини в контексті більшовицької концепції національно-державного будівництва.

Більшовики ніколи не заперечували сильної централізованої держави. В їх ідейних положеннях, на думку М. Бердяєва, відбулося поєднання волі до соціальної справедливості народництва з волею до державної могутності – і друга виявилася сильнішою. Більшовизм увійшов в історію як найвищою мірою мілітаризована сила, але й стара російська держава завжди була мілітаризованою. Проблема влади завжди була центральною у більшовиків. „І вони, - як зазначав М. Бердяєв, - створили поліцейську державу, яка за способом управління була дуже схожа на стару російську державу. Але організувати маси, підпорядкувати собі... неможливо однією силою зброї, чистим насильством. Потрібна цілісна доктрина, цілісний світогляд, потрібні символи, які б скріплювали... Нова єдина віра для народних мас мала бути виражена в елементарних символах. Трансформований на російський зразок марксизм виявився для цього вповні придатним”¹.

На теоретика більшовизму і його ідейного натхненника В. Леніна великий вплив мав один із постулатів марксової теорії держави, суть якої полягала в тому, що держава розділялась на два протидіючі класи – керівників і виконавців. Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про державу підкреслювало, що остання сама по собі є зло, результат протиріч, знаряддя придушення, якому немає місця в майбутньому комуністичному суспільстві.

¹ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма.- М.,1990.- С. 99-100.

Але одночасно і стверджувалося, що зруйнувавши революційними засобами буржуазну державну машину, пролетаріат буде вимушений створити свою власну державу – диктатуру пролетаріату, до того часу, доки не будуть знищені залишки буржуазного суспільства.

Завдання побудови держави на основі диктатури пролетаріату виходило за рамки національно-державного будівництва і своєю кінцевою метою було спрямоване на побудову комунізму у всьому світі. Тим то в основі своєї марксизм, а отже і його течія – більшовизм, були ідеологією опертою на засади інтернаціоналізму, тобто світогляду, державницькі ідеали якого стоять над національно-політичними завданнями, відводячи останнім другорядну роль. Для марксистсько-більшовицького інтернаціоналізму домінантою були інтереси робітничого класу, єдині і однакові для пролетаріату всіх націй. Національні цілі і інтереси в деяких випадках або відкидалися, як історично реакційні, або визнавалися і підносилися як допоміжні чинники в ході боротьби у виконанні і досягненні класових цілей і завдань. В інтересах якнайповнішого забезпечення цих умов більшовики відстоювали як доцільну політичну форму „єдину централізовану державу”, що могла якнайкращим способом забезпечити перехід до соціалізму.

За визначенням В. Леніна більшовики завжди були „централістами в переконаннях”. Йому належало також теоретичне висунення і практичне здійснення принципу демократичного централізму як головної і непохитної засади всієї державної і громадської організації. Природно, що в цьому випадку ідея нації, як органічно поєднаного, самобутнього не тільки у своїх зовнішніх виявах, а й у внутрішній суті, була інтернаціоналістично скерованому марксистові не тільки чужа, але й ворожа, а засади національної держави, що ставала на перешкоді утворенню нових національних держав, розглядалась як чинник історично шкідливий.

В марксистській теорії національного питання була ще й інша сторона, яку взяли на озброєння лєнінці. Йдеться про розуміння засновниками теорії комунізму перспектив розвитку націй. Відносячи слов'янські народи до розряду неперспективних націй, як ніби контрреволюційних, Ф. Енгельс припускав можливість їх повного знищення. К. Маркс вважав, що жоден слов'янський народ не має майбутнього з тої простої причини, що в них усіх, крім поляків та росіян, відсутні необхідні історичні, географічні, політичні і економічні умови самостійності і життєздатності¹.

Стратегія більшовиків щодо теорії національного питання виходила з визначення національних моментів у суспільно-політичному житті й національних рухів недержавних народів як історичної реальності, що, по-перше, не може бути просто залишена без уваги, а, по-друге, - може бути використана як допоміжний чинник у пролетарській революції. Подолання національних моментів, які стоять на перешкоді останній, може бути успішно проведене не самою боротьбою з ними, а через їх розклад зсередини при тактиці визначення їх певної доцільності й виправданості.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.- Т.6.- С. 186,294.

На думку більшовиків, в ході світової пролетарської революції національні революції колоніальних народів, а також національні рухи етнонаціональних груп в середині останніх можуть бути використані як допоміжна сила. Більшовики розуміли безперспективність силового розв'язання проблем, пов'язаних з національно-визвольним рухом пригноблених народів колишньої імперії. Вони не бажали виглядати окупантами. Якщо монархісти прагнули відновити дореволюційний губернський поділ, то більшовики висловлювали готовність декларувати навіть незалежність нових держав. Але ці держави повинні були стати радянськими. Росія брала на себе турботу створювати такі держави, посилаючи у відповідні регіони свої війська і загони.

Відповідно до цього В. Ленін у своїй концепції національно-державного будівництва максимально використовує гасло „права націй на самовизначення” як програмну засаду російської соціал-демократії, проголошуючи раз-у-раз на її крайньому формулюванні: „аж до відокремлення”, розрізняючи постановку від її здійснення.

Постановкою у такий кардинальний спосіб розв'язання національного питання в конкретних умовах передреволюційної Росії більшовики прагнули знайти підтримку національних рухів недержавних народів імперії, будучи впевненими, що більшість з національностей Росії після падіння царизму не побажають відокремлення, а етнонаціональні групи займуть принаймі, нейтральну позицію. Більшовики виходили з переконання, що національні рухи давно приєднаних до Росії народів є слабкими для здійснення своїх державницьких цілей. Одночасно їх настанови щодо самовизначення підкреслювали їх більш декларативний, а не обов'язковий характер. Інтерпретуючи гасло „повного самовизначення”, висунуте напередодні 1917 року, Й. Сталін у 1923 р. нагадував, що крім права „народів на самовизначення, було ще право робітничого класу на зміцнення своєї влади, й цьому останньому праву підпорядковувалось право на самовизначення... Право на самовизначення не може й не повинно бути перешкодою справі здійснення права робітничого класу на свою диктатуру. Перше повинно поступитися перед другим”¹.

Цілком точно, на наш погляд, дав характеристику стратегії більшовиків в здійсненні етнонаціональної політики В. Винниченко: „У всій більшовицькій літературі, - зазначав він, - як до революції, так і під час неї, національне питання трактувалось або з нехиттю, з деякою зневажливою вибачливістю, а то й гидливістю, або ж немов і прихильно й справедливо, але сухо, холодно, казенне. Під час революції з'явилась ніби деяка гарячість тактичного характеру, гарячість полеміки. Більшовикам треба було схилити до себе симпатії національних груп. Отже, як тактичний хід проти своїх ворогів, меньшевиків, есерів, Тимчасового Правительства, вони вживали гострої критики позицій цих течій у національному питанні й тим самим підпиляли дуже вліво „вплоть до отделения”².

¹ Сталин И.В. XII съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г. Заключительное слово по докладу о национальных моментах в партии и государстве 25 апреля // Сочинения.- Т.5.- М.,1947.- С. 265.

² Винниченко В.К. Відродження нації.- Ч.2.- С. 263-264.

Відстоюючи право націй на самовизначення, В. Ленін та його прихильники вбачали в майбутній соціалістичній Росії унітарну централізовану республіку. Вони вважали, що унітарність, централізація насамперед гарантуватимуть вирішення загальнодержавних і національних, загальноекономічних, політичних та духовних проблем суспільства. Зокрема, вона сприятиме зміцненню національно-державної єдності та територіальної цілісності Росії.

В духовному житті унітарність створюватиме умови для зміцнення інтернаціональної єдності трудящих. В цьому випадку заперечення ними культурно-національної автономії виглядало цілком природнім. Так, в резолюції з національного питання, прийнятій на VII (квітневій) Всеросійській конференції партії більшовиків підкреслювалося: „Партія пролетаріату рішуче відкидає так звану „культурно-національну” автономію, тобто вилучення з відання держави шкільної справи і т.п. і передачу її в руки свого роду національних сеймів. Робітників, які живуть в одній місцевості і навіть працюють у тих самих підприємствах, культурно-національна автономія штучно розмежовує за належністю до тієї чи іншої „національної культури”, тобто посилює зв’язок робітників з буржуазною культурою окремих націй, тим часом як завдання соціал-демократії полягає в посиленні інтернаціональної культури всесвітнього пролетаріату”¹.

В практичній програмі розв’язання національної проблеми в Росії більшовики не тільки серйозно не припускали відокремлення національних регіонів, але були навіть проти федерації. Скажімо, на тій же квітневій конференції питання про федеративний устрій навіть не розглядалося. Натомість на ній недвозначно було заявлено: „Питання про право націй на вільне відокремлення не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації в той чи інший момент. Це останнє питання партія пролетаріату повинна розв’язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно, з точки зору інтересів всього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм”². Конкретно, для кращого задоволення інтересів окремих національностей, які населяли Росію, більшовицька партія пропонувала надавати автономію областям, що відрізнялись особливими господарчими й побутовими умовами й національним складом населення. Характерна в цьому відношенні резолюція з національного питання Всеросійської конференції фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б), яка відбулася 16-23 червня 1917 р. В ній, зокрема, підкреслювалося: „Конференція заявляє, що народи Росії мають повне право на самовизначення і самостійне вирішення своєї долі аж до відокремлення, що зокрема Україна має повне право здійснити свою автономію...”³.

В цьому випадку перевага віддавалась автономії в рамках унітарної держави. В. Ленін у своїх виступах та статтях „Україна”, „Україна і поразка правлячих партій в Росії”, „Не демократично, громадянин Керенський!”, „Куди

¹ КПРС в резолюціях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК.- Т.1.- С. 434.

² КПРС в резолюціях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК.- Т.1.- С. 434.

³ КПРС в резолюціях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК.- Т.1.- С.457.

привели революцію есери і меншовики?”, „Фінляндія і Росія” підкреслював право недержавних народів, в т.ч. і українського народу на самовизначення аж до відокремлення, але водночас і наголошував, що визнання цього права більшовиками не повинно призвести до фактичного відокремлення. „Ні один демократ,- писав він,- не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: як раз беззастережне визначення цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів за добровільне з'єднання в одну державу двох народів”¹.

З іншого боку, більшовики розуміли, що всіляке нав'язування національним меншинам „механічної унітарності” змушених зв'язків викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або й дасть ґрунт для нових усобиць. Тому в період боротьби з Тимчасовим урядом, на їх думку, головним напрямом етнополітики повинна стати тактика домагання сприятливих умов представниками різних національностей Росії, які проживають як компактно, так і дисперсно.

Це, в свою чергу, повинно було забезпечити підтримку політичної лінії РСДРП(б) з боку етнопонаціональних груп. З цієї точки зору цілком послідовною є більшовицька резолюція з національного питання I Всеросійського з'їзду Рад, в якій зазначались пропозиції Тимчасовому уряду негайно розпочати здійснення ряду заходів: видання декларації Тимчасового уряду про визнання за всіма народами права самовизначення аж до відокремлення; видання декрету про рівноправність мов і збереження за російською мовою права загальнодержавної та про надання громадянам всіх народностей права і можливості користуватися своєю мовою „при здійсненні громадянських і політичних прав”, в школі, суді, органах самоврядування, а також у зносинах з державною владою; створення при Тимчасовому уряді рад з національних справ, куди увійшли б представники всіх національностей Росії².

В площині цих настанов формувалося ставлення більшовиків і до українського питання. В цей час В. Ленін, часто згадуючи Польщу або Фінляндію, говорив про Україну як національний регіон, вимоги якого щодо незалежності більшовики безумовно визнавали. В червні 1917 р. у своїй статті він засудив Тимчасовий уряд за те, що він не виконав свого „елементарного демократичного обов'язку”, оскільки не оголосив, що він „за автономію і за повну свободу відокремлення України”³. Але, по-перше, треба було ще визначити значення права націй на самовизначення при соціалізмі. На цьому етапі в етнополітичній тактиці партії більшовиків ще не виникла необхідність зв'язку з національним самовизначенням здійснювати які-небудь практичні дії, крім засудження Тимчасового уряду за його повільність у відношенні виконання вимог України та розповсюдження різного роду резолюцій з національного питання. А, по-друге, проведена В. Леніним паралель була далека від досконалості. Особлива національна структура населення України –

¹ Ленін В.І. Україна // Повне зібрання творів.- Т.32.- С. 333-334.

² Див.: Известия Петроградского Совета.- 1917.- 23 июня; Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке.- Т. III.- С.115.

³ Ленін В.І. Україна і поразка правлячих партій в Росії // Повне зібрання творів.- Т.32.- С. 342.

селян, пролетаріату та інтелігенції спричинялася до певної невизначеності національного руху і розвитку в ньому протилежних течій. Польському та фінському рухам це не було притаманним.

Українське селянство становило не тільки більшість населення, але і ту його частину, за якою стояли давні традиції. Його соціальна і економічна ворожість - постійна основа селянського націоналізму – була націлена на поміщиків (польських та російських), торговців та лихварів (в більшості своїй представники єврейського населення).

На іншому рівні ситуація ускладнювалась відсутністю місцевого пролетаріату. Нові індустріальні центри, значення яких дедалі зростало на початку ХХ ст., були переважно заселені переселенцями з Росії. Така ситуація повною мірою відбилася і на політичній обстановці в Україні у 1917 р.

По всій Росії більшовики спирались у здійсненні своєї етнополітики на міське населення і промислових робітників. В Україні ці групи були не тільки нечисленними – вибори до Установчих зборів у листопаді 1917 р. принесли більшовикам тільки 750 тис. голосів по Україні – але склалися переважно з великоросів. Це зумовлювало подвійні труднощі для більшовицького руху в Україні загалом і впровадження тут своєї етнополітики зокрема. Тому напередодні жовтневого збройного повстання цілком логічним в тактиці більшовиків стало те, що об'єктом їх етнополітики, в т.ч. і в Україні, мали бути як національні меншини, так і корінна нація як етнос, що реалізація потреб національних меншин не повинна була здійснюватись за рахунок зменшення уваги до проблем тієї чи іншої корінної нації.

Однією з характерних рис діяльності більшовицьких організацій в Україні по впровадженню в життя концепції етнополітики було те, що вона практично не відхилялась від основної стратегічної лінії в цьому питанні російської партії більшовиків. В періодичних виданнях більшовицьких організацій в Україні публікувались статті В. Леніна і резолюції ЦК РСДРП(б) з національного питання, а також статті місцевих партійних працівників. Так, відстоюючи ленінську позицію з національного питання, друкований орган катеринославських більшовиків газета „Звезда” в редакційній статті „К українському вопросу” писала: „Тільки наша партія, партія робітників і біднішого селянства чесно і відкрито пішла назустріч українському народу. Признання справедливості вимог українців – найкращий спосіб пробудити в них довіру і симпатію до великоруської демократії”¹.

Деякі більшовицькі організації України займали і більш рішучу позицію ніж їхні російські колеги. Наприклад, пленарне засідання 16-17 листопада 1917 р. обласного виконавчого комітету Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну прийняло більшовицьку резолюцію з українського питання. В ній підкреслювалося, що визнаючи право націй на самовизначення аж до відокремлення, обласний комітет Рад визнає найбільш доцільною формою самовизначення України не її відокремлення, а широку автономію. Резолюція вимагала також проведення референдуму на всій

¹ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы.- К.,1969.- С. 158.

території Донецько-Криворізького басейну і здійснення широкої агітації за приєднання цієї території до Росії¹.

Тут необхідно зауважити, що ще для Тимчасового уряду, партій і організацій, які його підтримували, Україна існувала в основному і навіть виключно як географічне, а не політико-адміністративне, тим більше – державне поняття. Тому вони з легкістю виокремили з регіону України губернії, які мали змішане населення, в тому числі Донецький і Криворізький басейни, коли Центральна Рада вимагала автономії і стала на шлях створення інститутів, зокрема, Генерального секретаріату.

По суті, таким же був загальний підхід і радянських центрів, наприклад Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих і солдатських депутатів, які для зручності ведення роботи, зносин з периферією поділили Україну на три області: Донецько-Криворізьку, Південно-Західну і Південь. Мало в чому відрізнялась тут і позиція місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів. Місцеві більшовицькі організації також підтримали цю ідею. Як представники загальноросійської партії у регіоні з багатонаціональним складом населення (російський елемент в багатьох населених пунктів явно переважав) вони вважали за доцільне з'ясувати питання про належність Донецько-Криворізького басейну до України чи Росії шляхом референдуму.

Траплялись випадки, коли українські більшовики не цілком поділяли позиції центру щодо національного питання. Так, один з лідерів Київської більшовицької організації Г. Пятаков на загальноміській партійній конференції проголосив свій проект резолюції з національного питання, який кардинально відрізнявся від установленого на той час курсу російських більшовиків. В ній, зокрема, вимагалось „включення в конституцію основного закону, який би оголошував недійсним які б то не були пільги однієї із націй, які б то не були порушення прав національних меншин”². По суті, така постановка питання значно корегувала загальноросійську більшовицьку концепцію державної етнополітики в бік забезпечення не на декларативному а на законодавчому рівні рівноправності всього народу, незалежно від національності.

З іншого боку, в резолюції досить чітко прозвучала теза, яку так старанно обходили російські більшовики, про те, що „завданням соціал-демократії в національному питанні є визначення тих принципів, на основі яких вона має за необхідне встановити взаємовідношення між націями, а не декларування абстрактних прав”³.

Після взяття влади перед більшовиками постало завдання пом'якшити очевидні протиріччя між тенденціями національного самовизначення, які вели до розподілу і необхідністю більш тісного сполучення. Державні діячі Тимчасового уряду, перед яким в той час стояла така ж проблема, могли лише пояснити з точки зору практичної користі, для чого слід підтримувати лозунг

¹ Известия Юга (Харьков).- 1917.- 28 ноября.

² Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке - Т. III.- С. 24.

³ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке.- Т. III.- С. 25.

„право на самовизначення” для одних націй і не слід – для інших. Але цей чисто емпіричний критерій не підходив для марксистів. Діяльність повинна була спиратись на теорію. Проблему вирішував історичний підхід, який визнавав не тільки стадії розвитку в часі, але і наявність стадій в один і той же час в різних країнах.

Таким чином, в різні періоди або в різних країнах в один і той же час могли бути виправдані необхідні різні політичні рішення. Так послідовність і гнучкість в стратегії і тактиці етнополітики більшовиків протиставлялась незрозумілій для багатьох непослідовності буржуазного підходу до вимог самовизначення.

Після жовтневого збройного повстання утворений радянський російський уряд першими своїми заходами хотів довести, що він бореться за здійснення своїх агітаційних гасел і обіцянок щодо вирішення національного питання. Перш за все йшлося про офіційне програмне гасло „право націй на самовизначення”. Нова петроградська влада була зобов’язана визначити свою позицію в цьому питанні.

Відразу після жовтневого повстання національна політика, як і вся політика нової влади, прийняла форму не стільки адміністративної діяльності, скільки публічних заяв. Як зазначав В. Винниченко – „Вся активність большевиків в національному питанні вичерпувалась винесенням резолюцій. На цьому вся гарячість і послідовність їх кінчалась”¹. Так, скажімо, в „Декларації прав народів Росії”, підписаній 2 листопада 1917 р. головою Ради Народних Комісарів В. Леніним і Наркомом в справах національностей Й. Сталіним, у етнополітиці радянського уряду висувувались такі основні засади: рівність і суверенність всіх народів; право на їх самовизначення, аж до відокремлення в самостійні держави; знищення всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв; вільний розвиток національних меншин і „етнографічних груп, які населяють територію Росії”². Засадничі принципи в питанні про національності були сформульовані 15 листопада 1917 р. в „Декларації прав народів Росії”. Документ не порушував унітарні структури імперського державного комплексу і не засвідчував намірів нової влади змінити його в майбутньому. Світоглядно більшовики не сприймали а ні „культурно-національної автономії”, а ні федеративного принципу побудови держави. Останній, з точки зору інтересів „пролетарської революції”, взагалі (а в умовах російської дійсності зокрема) вони розглядали як „абсурд” (Ленін), як „донкіхотську потугу повернути назад колесо історії” (Сталін).

Але разом з тим Декларація, складена в загальних виразах, не встановлювала будь-якого механізму використання і здійснення проголошеного права на самовизначення, не визначала жодних політичних і правових передумов, за яких це право можливо було реалізувати і, таким чином воно набрало б обов’язкового чинника для російської державної влади. Не встановлювались також і ознаки, які визначали б в межах держави ту чи іншу суспільно-територіальну одиницю, яку можна було б визнати за окремих народ,

¹ Винниченко В.К. Відродження нації. Ч.2.- С. 264.

² Див.: Декреты Советской власти.- Т.1.- М.,1957.- С. 39- 41.

а значить – за суб'єкт права самовизначення. Як показав подальший хід подій, брак цієї деталізації був широко використаний більшовиками для того, щоб надати засадам Декларації у всякій конкретній ситуації таке трактування, яке найбільш відповідало б політичним поглядам радянського уряду.

Однак, проголошення, навіть декларативно, принципу самовизначення націй на колишніх територіях Російської імперії повинно було незабаром викликати певні труднощі. До радикальнішої зміни тактики в ставленні до національних рухів, і перш за все до українського, більшовики прийшли після того, коли вони як реальна сила і політична влада на терені російської метрополії опинилися перед фактом проголошення III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки. Як зазначав пізніше В. Винниченко, „проводирі большевицького руху занадто недооцінили сили національної свідомості в українських масах... На папері й у заявах „право на самоозначення”, „вплоть до отделеия”, а в емоції – самий примітивний, брутальний, погордливий і нахабний націоналіст... Спочатку він ніби ховався... за „право самоопределения вплоть до отделеия”, він побоювався національної свідомості українців. І через те в початках було підробляння під українську державність. Харківський Совітський уряд назвався також Секретаріатом, тільки Народнім, а не Генеральним”¹.

Щоб простежити історію виникнення радянського українського уряду, доведеться повернутися у часі до тих подій, коли 127 делегатів від 49 місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів залишили засідання I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві та 7-8 грудня 1917 р. переїхали до Харкова. 9 грудня III з'їзд Рад Донецького та Криворізького басейнів, переважна більшість делегатів якого були члени РСДРП(б), 43-ма голосами проти 11 ухвалив рішення про об'єднання з київськими делегатами і проголосив себе I-им з'їздом Рад робітничих та солдатських депутатів України.

За два дні роботи – 11 та 12 грудня – делегати харківського зібрання прийняли низку документів, які вже незабаром стали визначати історичну долю народу України. Йдеться, передусім, про резолюції щодо організації радянської влади та самовизначення України, а також про проголошення України Республікою Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів федеративною частиною російської Республіки. В зв'язку з цим на територію України було негайно поширено чинність всіх декретів, ухвалених на той час російським радянським урядом. Всю повноту влади на території України з'їзд передав обраному тоді ж Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету. 17 грудня було оголошено про створення уряду Республіки Рад - Народного Секретаріату.

Після наступу збройних загонів М. Муравйова у січні 1918 р. Народний Секретаріат прибув до Києва, згодом змушений був переїхати до Полтави, потім – до Катеринослава і врешті опинився поза межами України – в Таганрозі.

¹ Винниченко В.К. Відродження нації.- Ч.2.- С. 262-263.

4. Етнополітичні аспекти в Українській Державі.

Українська Гетьманська Держава 1918 року – історичне явище, яке й досі є предметом живих наукових дискусій. Серед форм новітньої української державності 1917-1920 років вона складніше за все піддається інтерпретації та однозначній оцінці. Українська Народна Республіка часів Центральної Ради у цілому видається логічним завершенням українського демократичного руху ХІХ – початку ХХ століть. Історичні та ідейні корені гетьманату 1918 року менш очевидні. Але є фактом, що в контексті державотворення 1917-1921 років він з'явився як переконлива, підтримана значною частиною суспільства альтернатива соціалістичному курсові керівництва УНР і об'єктивно являв собою цілеспрямовану спробу втілення конкретної націотворчої та державотворчої концепції. Тому слід погодитися з точкою зору історика Р. Пирого, що „гетьманат конституювався як альтернатива правлінню поваленої соціалістичної Центральної Ради, а реалізувався як соціально-політична реставрація. До державного будівництва повернулися фундаментальні цінності дореволюційної доби: право приватної власності, старе законодавство, кадровий потенціал, колишні органи місцевого самоврядування тощо”¹. Організаційні здібності П. Скоропадського, уміння згуртувати навколо своєї адміністрації одностайних залучити до формування державного апарату висококваліфіковані, досвідчені кадри, прагнення встановити у країні громадський спокій та правопорядок сприяли відомим надбанням Гетьманату у фундації провідних засад державного ладу та управління.

Утворення Української Держави надало процесам національного державотворення початку ХХ століття нового змісту, позбавивши їх революційно-соціалістичної одномірності і збагативши досвідом державного будівництва, опертого на традиційні цінності, культурно-історичну спадкоємність, примат еволюційності, поміркованості та правопорядку. Цей період справив суттєвий вплив на подальший розвиток суспільної думки і політичної культури українців, змусив їх під новим кутом зору подивитися на свою історію та культуру. Доречно згадати, що саме події квітня-грудня 1918 року стали визначальним стимулом для кристалізації та розвитку самобутньої школи українського консерватизму, державницького напрямку в історіографії, а також широкої ідейно-політичної течії у формі гетьманського руху.

Основоположними документами, що заклали підґрунтя правотворчого процесу гетьманату стали „Грамота до всього українського народу” та „Закони про тимчасовий державний устрій”. За свідченням сучасника подій київського юриста О. Гольденвейзера, прототипом „Законів” стали „Основні закони” Російської імперії в редакції від 23 квітня 1906 р. На той час це був найбільш прогресивний правовий акт в історії Росії, в якому знайшли відбиток завоювання початкового періоду революції 1905-1907 рр. Навіть назви розділів гетьманського документа та їх послідовність нагадували аналоги з „Основних законів”.

¹ Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією.- К.,2008.- С. 6.

Те, що уряд Української Держави використовував кращі здобутки своїх попередників у галузі законодавства, підтверджує і той факт, що весь масив законів, які діяли в Україні до перевороту, не втрачав своєї чинності. Вибірково зупинялася дія тих нормативів, які йшли врозрід з політичною програмою нової влади. Гетьманат не акцентував увагу на поділі населення за етнічною ознакою, відмовився від ідеї культурно-національної автономії меншин, зосередившись на закріпленні правового статусу особи шляхом дотримання принципу єдиного громадянства.

Гетьманська Українська Держава успадкувала від УЦР багато невідкладних проблем у стосунках між етносами. Найбільш складною була справа з українізацією середніх шкіл. Проблема полягала в тому, що міське населення значною мірою складалося з росіян, іншого інонаціонального населення. Тому, щоб уникати конфліктів, гетьманське міністерство освіти, за прикладом міністерств Центральної Ради, вважало доцільним заснувати нові українські гімназії, ніж українізувати російські. Протягом літа 1918 р. було відкрито 54 українських гімназії, а наприкінці гетьманської доби їх було вже 150. У гімназіях, які залишилися з російською мовою навчання, було введено як обов'язкові предмети: українську мову, історію та географію України та історію української літератури¹. 6 жовтня 1918 р. було відкрито у Києві І-й Державний Український Університет, а 22 жовтня 2-й Український університет у Кам'янець-Подільському, у Полтаві – історично-філологічний факультет.

У цей період значним були досягнення у галузі культури. Було засновано Державний Український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Українську Академію Наук, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, симфонічний оркестр та інші.

Після гетьманського перевороту голова Ради міністрів Ф. Лизогуб 13 червня 1918 р. прийняв делегацію президії Єврейської Національної Ради у складі М. Зільберфарба, В. Лацького і Я. Соломіна. Голова Ради Міністрів заявив, що уряд скасував національно-персональну автономію і міністерства національних меншин, вважаючи, що вони можуть сприяти розпалюванню міжнаціональної ворожнечі в Україні. В. Лизогуб стверджував, що в Україні гарантовано рівноправ'я усіх громадян незалежно від їх національності та віросповідання. В свою чергу делегація звернула увагу на те, що після скасування національно-персональної автономії єврейські общини вже не можуть примусово збирати податки у своїх членів.

Влада зберегла право кожної нації у межах цілісної держави розвивати свою культуру. Освітнє відомство Української Держави лише корегувало діяльність освітніх закладів національних меншин. Активно розбудовувалася національна освіта єврейської общини в Україні як зусиллями держави, так і єврейськими організаціями, які влітку 1918 р. утворили Єврейську культурну лігу. Її засновниками були Н. Майзель, М. Зільберфарб, І. Добрушин та інші.

¹ Див.: Тюрменко І. Боротьба за утвердження української національної школи // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей.- Вип.7.- К.:Інститут історії України НАН України, 2003.- С. 271.

Єврейська культурна ліга планувала створення національної бібліотеки, художнього театру, видавництва, відкриття музеїв та освітніх закладів. Крім того передбачалось створення Єврейського культурного фонду пам'яті Менделе, Пререца і Шолом-Алейхема. До складу правління Єврейської культурної ліги увійшли Д. Бергельсон та М. Літваков. Для вступу до організації необхідні були лише згода з її засадами та сплата внесків. Ліга засновувала дитсадки, проводила музичні та літературні вечори, диспути, художні та книжкові виставки, мала свої видання. За її підтримки відкрилися єврейські гімназії в ряді населених пунктів Київщини, Переяславщини, Волині, Катеринославщини¹.

Не залишалися осторонь справи розбудови національної освіти і державні інституції. Уряд Української Держави профінансував роботу ряду єврейських гімназій, семінарій, учительських курсів, загальноосвітніх шкіл. Держава взяла на себе видання відповідної навчальної літератури, методичне забезпечення шкіл. Як результат, наприкінці 1918 р. в Україні діяло близько 2,8 тис. єврейських початкових шкіл і 700 класів в українських або російських школах, закладах освіти, декілька десятків технічних училищ, п'ять учительських семінарій. Незважаючи на надзвичайну слабку матеріальну базу навчальних закладів, важкі соціально-економічні й правові умови життя єврейської спільноти через початкові релігійні заклади – хедери, талмуд-тори, державні та приватні училища - пройшли багато дітей-євреїв, які стали рабинами, проповідниками, громадськими діячами та просто освіченими людьми. Але міністерські та земські початкові школи не стали тими навчальними закладами, які б могли задовольнити в повній мірі потреби єврейського населення в одержанні початкової освіти.

Що стосується польської меншини, то гетьманський переворот значною мірою зірвав виконання програми культурно-освітнього відродження, хоча деякі департаменти та відділи Міністерства польських справ, офіційно ліквідованого лише у липні 1918 р., за інерцією функціонували і далі. За умов, коли гетьманський уряд згорнув політичні і громадянські свободи, діяльність політичних партій і громадських об'єднань, у тому числі товариств національних меншин, скасував правові акти, ухвалені Центральною Радою, національно-культурне відродження польської меншини наштовхнулося на серйозні труднощі, насамперед фінансові. Ось чому до цієї справи долучилася громадськість, насамперед культурно-освітнє товариство „Мати Польська” з філіями у ряді міст України, очолюване Ю. Айджейовським. Підтримкою середніх шкіл у Києві опікувалося відповідне громадське об'єднання – „Польське товариство з питань середньої школи”. На початок 1918-1919 навчального року на теренах Української Держави діяло 998 польських початкових шкіл, у яких навчалось 62810 учнів і працювало 1276 учителів. Крім того, було 39 середніх шкіл, в яких навчалось 7398 учнів та працював 441 учитель².

¹ ЦДАВО України.- Ф.166.- Оп.6.- Спр.1213.- Арк.2.

² Зарецька Т. Польське населення в добу Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) // Україна-Польща: історія і сучасність. Ч.1.-К., 1994.- С. 183.

Гетьманат не чинив перешкод розгортанню польського культурно-освітнього і тим більше релігійного життя. У Києві і надалі функціонував польський департамент освіти, працювала польська жіноча гімназія, 8 середніх шкіл, Вищий університетський колегіум із гуманітарним і природничо-математичним відділенням. У деяких містах створювалися Польські народні доми (клуби), на осінь 1918 р. діяло 2 польські театри. Важливе значення мав підписаний П. Скоропадським закон „Про віру”, яким православ’я хоч і визнавалося „первенствуючою” релігією, але всім іншим конфесіям, у тому числі римо-католикам, надавалося право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами. Усе це сприяло самовизначенню та консолідації польської громади. До того ж, більша частина ображених на Центральну Раду польських землевласників активно підтримали економічну політику П. Скоропадського, його закони на захист приватної власності як „фундаменту культури і цивілізації”¹. На перших порах гетьман користувався підтримкою з боку „Землян” – об’єднання польських поміщиків, раду якого очолював колишній начальник Заамурської залізниці генерал М. Хорват, але воно негативно поставилося до задуманої гетьманським урядом аграрної реформи, що передбачала створення численного прошарку селян-середняків шляхом викупу землі у великих маєтків². Незадоволення лідерів польських товариств викликали заходи зовнішньополітичного відомства уряду П. Скоропадського щодо включення на основі Берестейського договору Холмщини та Підляшшя до складу України.

Що ж стосується відновлення незалежності Польщі, то гетьманат з розумінням ставився до цього процесу та намагався будувати відносини добросусідства. У Києві розгорнув роботу Надзвичайний Посланник Польщі С. Ванькович, а у Лодзі діяло українське консульство³.

У місцевостях найбільшої концентрації поляків, зокрема на Поділлі та Волині, вони створювали польські національні легіони самооборони і долучалися за їх допомогою до придушення селянських повстань.

Гетьманський уряд та його міністерство закордонних справ з самого початку почали роботу щодо вирішення національного питання стосовно українців, які проживали в Росії (насамперед Кубань, Курська, Воронезька губернії, Крим). Вже 7 травня 1918 р. Рада Міністрів розглянула питання про необхідність приєднання Криму до Української Держави. Питання про Таврію й Крим обговорювалося також на спеціальній нараді, що відбулася 16 травня 1918 р. у Міністерстві закордонних справ. Щодо майбутніх взаємин з Кримом, то більшість учасників наради схилились до автономії і лише в крайньому випадку – до федерації. Присутні наголошували також на необхідності врахування громадської думки місцевого, зокрема мусульманського населення. Наприкінці вересня були вироблені умови, на яких Крим повинен був

¹ Див.: Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України.- К., 1992.- С. 82; Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті.- С. 130.

² Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 грудень 1918.- Київ-Філадельфія, 1995.- С. 124,286-287.

³ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті.- С. 131.

приєднатися до України: повна автономія, власний сейм, своя армія, статс-секретар у справах Криму при Раді Міністрів Української Держави.

Важливе значення для вирішення національних проблем мало врегулювання відносин з сусідніми державами. Гетьманський уряд вів дипломатичні переговори з РРФСР за повернення 10 повітів Воронежської, Курської, Орловської губерній, 4-х повітів Чернігівської губернії та третини Донської області, заселених українцями, а також з Австро-Угорщиною, Польщею, Румунією, за повернення Закарпаття, Підляшшя, Галичини, Бессарабії та Буковини.

При цьому зазначимо, що під час гетьманського режиму П. Скоропадського секретар його уряду заявив про несумісність національних міністерств з політичною ситуацією в Україні. Так, у липні 1918 р. гетьман анулював закон про національно-персональну автономію, ліквідував національні міністерства. Однак слід зауважити, що представники національних меншин, які належали до заможних верств, підтримували гетьмана. Оскільки гетьманський уряд ішов назустріч інтересам польських землевласників, поляки позитивно ставилися до уряду П. Скоропадського. Весь час існування гетьманщини діяв Польський Виконавчий Комітет.

Виходячи з „територіального”, а не „національного” розуміння держави, П. Скоропадський ліквідував закон „Про національно-персональну автономію”, прийнятий Центральною Радою. На зміну закону „Про громадянство” у трактуванні Центральної Ради з 1 липня вступив у дію новий закон, згідно з яким громадянами України визнавалися „всі російські піддані”, що перебували на її території на час виходу документа.

Діючи за принципом „все дозволено, що не заборонено”, був опублікований циркуляр „Про закони, циркуляри і розпорядження Російського уряду і Центральної Ради”, в якому повідомлялося про подовження правочинності всіх актів, якщо вони не скасовані урядом Української Держави.

29 квітня 1918 року гетьман підписав „Грамоту до всього українського народу” та „Закон про тимчасовий державний устрій України”, які визначали головний зміст політики нового режиму стосовно національних меншин. Зокрема:

- скасовувалась сама ідея і положення національно-персональної автономії;
- ліквідовувалися відповідні міністерства у справах національних меншин. Натомість всі громадяни України, незалежно від національності, визнавалися рівноправними перед законами Української Держави.

Загалом гетьманську державу підтримали ті верстви населення, інтереси яких особливо постраждали в період становлення та діяльності Української Центральної Ради і які сподівалися, що „твердою рукою” можна покласти цьому край. Такі настрої переважали перш за все серед офіцерського складу армії, великих землевласників та заможних селян, промисловців і дрібних підприємців, вищих прошарків чиновників.

Сучасники тих подій вважають. Що ці документи „були написані німецьким військовим командуванням. Проте питання про авторів гетьманської

„конституції” потребує спеціального дослідження. Хоча за цими самими законами гетьман отримав необмежену владу, тривалий час реальної влади в Україні він був позбавлений, адже значно залежав від німецького командування. Поза сумнівом, устрій нової держави та особа її голови визначалися окупаційним командуванням і погоджувалися у Берліні. За цим задумом в Україні мала постати держава монархічного типу, з головою і урядом, здатними твердо тримати владу, задовольнити економічні потреби Німеччини і ліквідувати „соціалістичні” здобутки Центральної Ради. При цьому гетьманській державі намагалися надати деяких рис, характерних для традицій козаччини.

В Українській Державі православна віра визнавалася державною релігією. Представникам інших конфесій надавалося право відправляти свої обряди. Гетьманський режим визначав поділ населення України на „громадян і козаків”, не окреслюючи точніше правового статусу цих груп у державі.

У першій половині травня 1918 року після тривалих спроб вдалося сформувати Раду Міністрів на чолі з Ф. Лизогубом. Більшість національних партій, оскільки гетьману не вдалося заручитися їх підтримкою, в уряді майже не були представлені. Не були представлені також політичні партії національних меншин (поляків та євреїв). Тому всі вони звинуватили П. Скоропадського у відновленні в Україні самодержавства. На що гетьман згодом відповів, що у його внутрішній політиці йдеться головним чином „про повернення до традицій козацької держави”.

Враховуючи все, це цілком природним було ставлення гетьмана і його уряду до національного питання взагалі і до проблем національних меншин зокрема.

Стосовно національного питання П. Скоропадський вважав, що „потрібно врятувати цей багатющий край, висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не виховуючи ненависті до Росії, а даючи вільно розвиватися здоровим починам українства”. Гетьман обурювався тими великоросами, які, „не рахуючись з життям, все твердять своє старе і дивляться на Україну як на таке, що нічим не відрізняється від Тульської губернії”. Він вважав, що „у питанні національному ми повинні йти сміливо і рішуче вперед, що коли ми не станемо на цей шлях, то ми нічого не отримаємо”¹.

Відкинувши поділ населення за етнічним принципом, було взято курс на будівництво національної Української Держави за принципом громадянства. Кожен житель Української Держави, який набував у встановленому порядку українське громадянство, мав однакові права і свободи, закріплені та гарантовані законом, і однакові обов’язки.

Вже на одному з перших засідань гетьманського уряду була зроблена заява про недоцільність національних міністерств (у справах великоросів, поляків та євреїв). Через деякий час в інтерв’ю з журналістами П. Скоропадський підтвердив позицію уряду про можливу ліквідацію цих органів державного управління. Зазначив і причину - „всі громадяни України рівноправні”.

¹ Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.- С. 132.

Проте слід зазначити, що у складі першого гетьманського уряду з 16 його членів 12 були українцями. Інші чотири посади займали представники національних меншин. Так, міністр фінансів А. Ржепецький – поляк, міністр торгівлі С. Гутник – єврей, міністр праці Й. Вагнер – німець, а державний контролер Г. Афанасьєв – росіянин. Однак це не завадило представникам соціал-демократичних течій в політичному русі того часу стверджувати, що гетьманський уряд у своєму складі неукраїнський. На наш погляд, така позиція українських соціалістів базувалась на тому, що ніхто з міністрів кабінету М. Василенка не належав до соціалістичних партій. А в Україні, не зважаючи на зміну політичної обстановки, соціалістичні гасла Центральної Ради ще не втратили своєї популярності.

У травні 1918 р. в демократичних політичних колах, в пресі, особливо в друкованих органах національних меншин (польської та єврейської) розгорнулася широка кампанія на захист національних міністерств. Але фактично це не дало ніяких результатів у вирішенні питання по суті. З цього приводу гетьманський уряд обмежився лише публікацією 10 травня „Заявою”, де, між іншим, декларував, що „в жодному випадку Український гетьманський уряд не має наміру утискати українську національність, мову, культуру і державність. Навпаки, уряд плекатиме ідею всестороннього розвитку української культури, утвердження прав української мови у школі, державі і суспільстві та енергійно берегтиме закріплення всіх форм української державності. Гетьманський уряд визнає права інших національностей, що перебувають на українській землі, і вповні шануватиме їх культуру та не буде живити утискання і нетерпимості супроти якої-небудь частини громадян”¹.

Подальший хід подій показав, що уряд виконав свої зобов’язання у питанні „всестороннього розвитку української культури”. Ним та урядами інших скликань була видана ціла низка документів, які стосувались розбудови національної науки, культури, освіти в Українській Державі. Що ж стосується інтересів національних меншин, то обіцянки так і залишились декларацією. Більш того, 8 липня 1918 р. на черговому засіданні гетьманського уряду його голова зробив заяву, що закон „Про національно-персональну автономію”, виданий Центральною Радою, припиняє свою дію, а національні міністерства скасовуються, так як національні „привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби”².

Прівнюючи Конституцію УНР, інші законодавчі акти, прийняті Центральною Радою та гетьманським урядом, слід констатувати, що гетьманські закони чітко визначали курс на побудову громадянського суспільства, де етнічне походження особи є її приватною справою. Всі люди рівні в своїх правах безвідносно до національності, мови та віросповідання, а основою держави є міцний середній клас громадян-власників, які своїми податками утримують державу як політичну організацію, що має працювати для забезпечення їх власних прав і свобод.

¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920.- Прага, 1922.- Т.2.- С.7.

² Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 г.г.) // Революция на Украине. По мемуарам белых.- С. 37.

У цей період в Україні легально діяли російські шовіністичні та монархічні організації „Союз возрождения России”, „Национальный центр”, „Монархический блок”, „Наша Родина”, „Русь”, „Русский союз”, які відстоювали ідеї єдиної і неділимій Росії. У меморандумі українських соціаластичних партій до гетьмана, німецького командування і рейхстагу від 21 травня 1918 р. наголошувалося, що „Русский союз” після державного перевороту активізував свою діяльність по мобілізації сил для відбудови „єдиної і неділимій Росії”. Автори документа вказували на те, що нинішній уряд навіть залучає членів „Русского союза” до державної роботи, що може призвести не до заведення ладу і спокою, а до діаметрально протилежних результатів¹.

За визначенням професора Р. Пирога в Україні існувала велика кількість російськомовних газет. Так, у Києві активно діяла „Киевская мысль” – друкований орган впливового Протофісу. Виходили також „Голос Киева”, „Новости дня”, „Русский голос”, „Наша Родина”. Дієву пропагандистську роботу російські газети проводили також в Одесі („Одесские новости”, „Одесский листок”, „Впередь”) і Харкові („Русская жизнь”), які мали чітке промонархічне спрямування².

Як зазначав Є. Чикаленко у своєму щоденнику - „...газет російських розплодилося в Києві маса... і всі вони ведуть інтенсивну боротьбу проти української мови, а декотрі і відверто проти Української Держави”. При цьому він підкреслює, що цензура пропускає в російських газетах майже все, що пишеться проти української держави, а в українській пресі забороняє писати про те, що уряд і німці ведуть „обрусительську політику”³.

Окремо слід зупинитися на характеристиці становища німецької національної меншини.

Перш за все необхідно підкреслити, що протягом 1918 року німецьке населення України зробило помітний крок у напрямку громадської самоорганізації. У травні 1918 р. в Одесі відбувся Всеросійський з’їзд російських німців, у роботі якого взяли участь близько двох тисяч делегатів. Він проголосив створення Всеросійського союзу російських німців. У серпні 1918 р. також в Одесі була проведена друга конференція Союзу російських німців Півдня Росії. Обидва зібрання, крім проблеми консолідації німецького населення, розглядали питання вироблення політичних підходів у ставленні німців до державного устрою Росії та державницьких перетворень в Україні.

Берестейський мирний договір 1918 р. значно підвищив роль українських німців у стратегічних планах як Німеччини, так і Української Народної Республіки. Водночас він вніс розкол у німецьке середовище за ознакою прихильності до того чи іншого варіанта існування німців на території України. Одна їх частина продовжувала підтримувати запропоновану Центральною Радою можливість національно-персональної автономії для німецького населення, інша намагалася віднайти нові, більш радикальні орієнтири.

¹ Див.: Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією.- С. 160.

² Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією.- С. 164

³ Цит. за: Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією.- С. 165.

Ще у кінці березня 1918 р. Одеський Центральний комітет Спілки німецьких колоністів України передав командуванню німецьких та австро-угорських військ свої вимоги до Центральної Ради з проханням підтримати їх. Вимоги включали:

- негайне повернення всіх ліквідованих селянським аграрним банком, згідно з законом від 2 лютого 1915 р. німецьких земельних володінь їхнім колишнім власникам;

- відшкодування за конфіскований сільськогосподарський інвентар та заподіяні збитки;

- відновлення всіх господарств, зруйнованих „революційними бандитами”;

- повернення пограбованого інвентаря та справедливе відшкодування завданих збитків з метою забезпечення негайної обробки сільськогосподарських угідь;

- скасування соціалізації німецьких маєтків та іншої німецької власності (фактичне скасування положень IV Універсалу Центральної Ради щодо земельного питання – *авт.*);

- обеззброєння всіх „ненадійних” елементів, що „тероризують” населення в німецьких колоніях;

- реалізація принципу національно-персональної автономії та поширення цього права також і на німців;

- юрисдикція існуючих земельних комітетів та сільських Рад не повинна поширюватися на німецьке населення;

- негайне створення німецького комісаріату у справах німців при надзвичайному комісарі Центральної Ради в Одесі і закріплення за органами Спілки німецьких колоністів в Україні права висунення кандидатів на посаду комісара у справах німецьких колоністів;

- переобрання губернських, окружних та волосних органів місцевого самоврядування, а також земельних комітетів, оскільки вибори до цих органів відбулися під тиском радикально налаштованих солдатів, що перебували в цих місцевостях лише короткий час і не були обізнані з місцевими особливостями та потребами.

Нові військово-політичні реалії, що виникли після приходу до влади П. Скоропадського, дали можливість німцям України висунути більш радикальні плани щодо поліпшення свого життя.

У квітні 1918 р. громадсько-політичне життя німців ознаменувалося важливими подіями. Відбулися два регіональні з'їзди німців-колоністів: в Одесі зібралося 700 делегатів із Херсонської та Бессарабської губерній та на станції Пришиб Катеринославської губернії – 600 представників від Таврійської, Катеринославської, Харківської і Воронезької губерній, а також області Війська Донського.

На обох зібраннях багатьма виступаючими висувалася вимога повернення німців до Німеччини і обговорювалися варіанти облаштування етнічної групи відповідно до регіональних особливостей її розселення.

Але деякі лідери німецьких колоністів категорично відкинули цю ідею і закликали до формування більш радикальної позиції, яка б враховувала традиції та досвід минулого. В резолюції, що підбивала підсумок роботи обох з'їздів, було записано: „Просити його Величність Німецького Імператора та уряд Німецької імперії швидше прийняти в лоно імперії німецьких колоністів та всіх інших німців цих областей і взяти їх під захист німецьких законів. Одночас звертаємося з проханням заснувати в Таврійській губернії та Криму державне утворення, яке підлягало б Німецькій імперії й було б форпостом і чатовим Німеччини. Якщо ж це буде неможливо, просимо якомога швидше повернути нас на батьківщину”¹.

Для координації дій був створений спеціальний центр – Німецький комітет. Лише протягом літа 1918 року до Берліна було відправлено кілька делегацій, які вели переговори з німецькими урядовцями. Найактивнішими поборниками ідеї створення німецького протекторату були пастор Вінклер та колишній державний секретар у справах колоній Ф. фон Ліндеквіст. На їх думку, це новоутворення могло б сконцентрувати близько 600 тис. етнічних німців України, Півдня Росії та Поволжжя.

Відповідна агітація проводилась в німецьких колоніях мала надзвичайний успіх. Колоністи вірили в те, що питання про включення регіонів їхнього компактного проживання до нового державного утворення є вирішеною справою, а тому відмовлялися делегувати свого представника до департаменту у справах німецьких колоністів при уряді гетьмана (департамент було створено на засіданні Ради Міністрів 28 травня – *авт.*).

Але німецький уряд досить обережно поставився до цієї ініціативи. 20 травня 1918 р. генерал В. Гренер, представник Німеччини в Україні, занотував у своєму щоденнику враження від зустрічі з посланцями Німецького комітету: „Вчора у мене були його екселенція фон Ліндеквіст, який щойно прибув із Ставки, та пастор Вінклер, голова довірчої ради німецьких колоністів Причорномор'я. Вони збираються розгорнути серед німецьких колоністів у Південній Росії пропаганду на користь побудови у Причорномор'ї та Криму німецького державного утворення, яке б перебувало під захистом Імперії. До його складу мали б увійти також Херсон та, можливо, навіть Одеса. У такому разі у стосунках між Німеччиною та Австро-Угорщиною дійшло б до боротьби. Окрім того, Україна повинна отримати Одесу й виходи до Чорного моря, інакше її знову підштовхнуть в обійми Великоросії”².

Після ще однієї такої зустрічі 23 травня 1918 року В. Гренер записав у своєму щоденнику: „Чи маємо ми заснувати на Чорноморському узбережжі – у Криму та частині Таврії – свого роду німецьку колонію, є питанням дуже сумнівним. Зовнішньополітичне відомство цього не бажає. Верховне головнокомандування, як здається, ще вагається. Згідно з листом Людендорфа до мене, він також проти, але в цій справі задіяні потужні сили, які наполягають

¹ Васильчук В. Німці України: суспільно-політичний та національний аспекти XX - початку XXI ст.: дис... докт. іст. наук. - К., 2006. - С. 53.

² Цит. за: Перепада В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914-1920 рр. Соціоісторичний аналіз.- Запоріжжя, 1999. - С. 124.

на створенні для німецьких колоністів у певний спосіб залежної від Німеччини та нею протегованої колонії. Крим, за всіма природними, історичними та господарськими ознаками, належить до України”¹.

Критично ставилося до ідеї створення такого протекторату і посольство Німеччини в Україні, яке мало достатньо інформації про місцеву внутрішньополітичну обстановку. Посол А. фон Мумм був переконаний, що підтримка Німеччиною цього проекту неминуче підірве довіру до П. Скоропадського. Він надіслав кілька повідомлень до міністерства іноземних та внутрішніх справ Німеччини, у яких наполягав на негайному припиненні будь-якого реагування на події у Криму.

Але, разом з цим, вимоги німецьких колоністів знайшли підтримку в деяких урядовців Німеччини. А верховне головнокомандування німецької армії в Україні, очолюване генералом Е. Людендорфом, дотримувалось ідеї створення в Криму держави колоністів. У ній вбачали важливий превентивний захід на випадок, якщо Україна в той чи інший момент у майбутньому знову опиниться в союзі з Росією. У такому разі держава колоністів повинна була б разом з антиросійським блоком козаків та північнокавказьких народів утворити стратегічну противагу українсько-російському союзові. Разом з тим не виключався й альтернативний варіант. На думку Е. Людендорфа, це могло бути лише переселення українських німців до Лотарингії, Сілезії та Балтії.

5 травня 1918 р. Е. Людендорф направив рейхсканцлеру Г. Гертлінгу меморандум, у якому містився аналіз становища німецьких колоністів України і вносилися такі пропозиції:

- об'єднати Таврію та Крим у незалежну державу;
- переселити в цю державу німців, які на даний час залишилися у Південній Росії (включаючи Бессарабію та Кавказ);
- забезпечити у цій державі економічні пільги для Німецької імперії та право використання Севастополя як бази німецьких ВМС у Чорному морі;
- прилучити цю державу до України й забезпечити між ними зв'язок на зразок, що існує між Баварією та Прусією.

Як бачимо, мета цього плану полягала винятково у забезпеченні економічних інтересів Німеччини у Чорноморському регіоні.

Розв'язання проблеми німецьких колоністів шляхом створення державності в Криму було неприйнятним для уряду Німеччини. На його думку, реалізація цього плану стала б небезпечною для держави, оскільки призвела б до протистояння з Австро-Угорщиною (за угодою зоною її впливу визнавалася саме Південна Україна – *авт.*) і відштовхне Україну назад до Росії. Крім того, враховувалося, що за всіма зв'язками Крим тяжіє до України. Німеччина ж не бажала в майбутньому поглинання Криму Україною, тому вирішення цього питання ставилося багатьма німецькими урядовцями і військовими у залежність від рівня лояльності П. Скоропадського до Німеччини.

У вересні 1918 р. П. Скоропадському під час офіційного візиту до Німеччини не вдалося переконати німецьке керівництво надати йому допомогу

¹ Цит. за: Васильчук В. Німці України: суспільно-політичний та національний аспекти XX - початку XXI ст. - С. 55.

в боротьбі за включення Криму до складу України. Він змушений був зняти економічну блокаду Криму і припинити політичний тиск на уряд М. Сулькевича. А з часом, після відречення гетьмана від влади та революції у Німеччині, це питання і зовсім втратило своє значення.

Взагалі ж, німецьке населення в Україні схвально поставилося до заходів, що проводили уряди П. Скоропадського щодо організації внутрішньополітичного і економічного життя. Ряд українських німців – С. Гербель, Ф. Штейгель, А. Лігнау – займали важливі посади в державній адміністрації.

Підсумовуючи необхідно підкреслити, що, здійснюючи програму українізації усіх галузей суспільного життя, уряд П. Скоропадського не ущемляв прав і свобод неукраїнського населення, зокрема, росіян, поляків, євреїв, німців та ін. У травні 1918 р. Рада Міністрів офіційно заявила про своє визнання прав неукраїнців, що мешкають на території держави і поважне ставлення до їх культури. Попри всі заяви уряду, на практиці, створені Центральною Радою секретарства з національних справ не тільки не були ліквідовані, а діяли як міністерства і лише в липні 1918 р. офіційно були скасовані разом із законом про національно-персональну автономію. При цьому їх культурно-просвітні функції були передані до відання міністерства народної освіти та культури і міністерства внутрішніх справ.

Як доказ поміркованої політики гетьмана щодо національних меншин можна навести серпневу ухвалу Ради міністрів про скасування на території Української Держави законів, якими в зв'язку з війною обмежувалися права підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, а також російських громадян, народжених у названих країнах, і тим, що потрапили в полон.

Але, не ідеалізуючи діяльність П. Скоропадського та його урядів, слід також зазначити, що в цілому невизначеність в сфері міжнародних відносин, загравання з російськими великодержавниками, особливо восени 1918 р., викликали незадоволення як серед української демократії, так і з боку національних меншин. Все це призвело до повстання і вимушеного зречення гетьмана від влади.

Розділ III. Формування міжнаціональної політики в період Директорії і радянської влади: 1919-1920 рр.

1. Національна політика Директорії.

Встановлення гетьманського режиму викликало в Україні широкий опозиційний рух, який восени 1918 р. переріс у загальноукраїнське повстання, очолене Директорією. Швидке зростання повстанської армії дало змогу Директорії в короткий термін встановити свою владу на більшій частині території України. У відновленій УНР встановилася нова верховна влада у формі диктатури Директорії.

Доба Директорії займала важливе місце в українській державницькій традиції, яка вмістила в собі цінний досвід державотворення, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин. На жаль, питання етнонаціональної політики різних державних утворень в Україні в період 1919-1920 рр. і досі залишається одним з найменш досліджених. Пояснюється це рядом причин, та найголовніша з них - складність і гострота етнополітичної ситуації в цей час, викликані соціальною і національною революціями, Першою світовою і громадянською війнами, іноземними інтервенціями в Україну, частою зміною на її теренах політичних режимів.

Прихід до влади Директорії внаслідок антигетьманського повстання, відновлення УНР супроводжувалося поверненням до законів УЦР щодо національних меншин. У листопаді 1918 р. Директорія звернулася з відозвою до російської, єврейської та польської демократії в Україні про створення єдиного демократичного фронту для боротьби з реакцією. У ній було підтверджено рівність усіх громадян, право використання, крім державної, мов усіх народів, які проживають в Україні. Директорія скасувала закон гетьманського уряду від 9 липня 1918 р. і відновила чинність схваленого УЦР закону „Про національно-персональну автономію”, що передбачав самоуправління національних меншин у сфері культури та захисту прав шляхом створення загальнодержавних національних союзів. Крім того 17 січня 1919 р. було ухвалено законопроект, „Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності”¹.

Директорія прагнула послабити національне протистояння, яке загострилося в період гетьманату, створити умови для позитивного ставлення національних меншин до УНР, залучити їх представників до будівництва Української держави. Не випадково в її програмних документах акцентувалося на повній національній рівноправності населення в Україні. Зокрема, в декларації Директорії, обнародованій 26 грудня 1918 р., одним з головних завдань внутрішньої політики проголошувалося досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії.

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали.- Т.1.- К., 2006.- С. 448.

У своїй національній політиці нова українська влада намагалася використати досвід Центральної Ради. 16 грудня 1918 р., ще перебуваючи у Вінниці, Директорія ухвалила відновити чинність закону „Про національно-персональну автономію”, тимчасово (до відновлення міністерств) та заснувати відділ в справах національних меншин, а виконання обов’язків завідуючого цим відділом доручити завіділом праці, колишньому членові Центральної Ради, депутату єврейського національного зібрання С. Гольдельману.

Наступним кроком була груднева декларація, в якій Директорія проголосувала „творення нових, справедливих, відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм”¹. В ній, зокрема, підкреслювалося: „Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих, неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро дружно прилучиться до всього трудового народу... Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю”².

У перші два місяці своєї діяльності Директорія уособлювала три гілки влади-виконавчу, законодавчу і судову. Але вже з середини січня 1919 року, за постановою Директорії, було утворено структуру власне виконавчої влади - Раду Народних Міністрів.

У цей період діяльність Ради Народних Міністрів, як і самої Директорії, не була визначена законодавством. Тому попри чисто виконавчі повноваження уряд мав право готувати законопроекти, які згодом затверджувалися Директорією. Остання ж, окрім законодавчих функцій, виконувала ще й функції репрезентативні. Однак відсутність чіткої регламентації повноважень цих двох органів досить часто призводила до конфліктних ситуацій.

Очевидно, вирішити ці та інші конституційно-правові проблеми покликаний був Конгрес Трудового Народу, рішення про скликання якого прийняла Директорія у грудні 1918 року. Конгрес мав продовжити парламентські традиції Центральної Ради і стати предпарламентом, чого вимагали майже всі політичні партії України.

Депутати до Трудового Конгресу обиралися за „трудовим принципом” – задля волевиявлення устремлінь трудящих селян, робітників та трудової інтелігенції. Згідно із спеціальною Інструкцією Директорії, виборче право отримували громадяни УНР 21-річного віку. Представників до Конгресу Трудового народу мали делегувати регіони та професійні об’єднання³.

Усім соціальним верствам населення, що не підпадали під категорії „трудового принципу”, було запропоновано „признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, цеб-то класам трудовим”⁴.

¹ Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України.- С. 100.

² Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України.- С. 102-103.

³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма.- С. 18.

⁴ Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України.- С. 103.

У виборах до Трудового Конгресу приймали участь також і представники національних меншин. З цього приводу М. Стахів писав: „У виборах брали участь усі українські партії та партії національних меншин - жидівської, московської і польської”¹.

Однак, розпочало і діяло в той період лише міністерство єврейських справ УНР. З січня 1919 р. його очолював А. Ревуцький, а з 9 квітня – П. Красний (обидва представляли партію „Поалей-Ціон”). Для росіян і поляків аналогічних державних органів створено не було. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися тоді, як правило, на вже існуючі сусідні держави. Вони не тільки не бажали конструктивно співпрацювати в справі розбудови української державності, але й нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи, відповідно, агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців або ж польських інтервентів.

Директорія не змогла організувати управління державним життям. Насамперед, ефективність керівництва унеможлилювалася відсутністю єдиної лінії і щодо зовнішньополітичної орієнтації, і щодо визначення пріоритетів внутрішньої політики. Після повалення гетьманського режиму почався швидкий розпад збройних сил Директорії. Селянські загони, які становили їх основу, залишали армію або перетворювалися на невіддільне командуванню партизанські загони. Реальна влада на місцях фактично належала отаманам таких загонів. Вона не змогла консолідувати українське суспільство. Невдоволення її політикою викликало опозицію в середовищі політичних партій як правого, так і лівого спрямування. В Україні панувала анархія. В цій ситуації уряд Радянської Росії визнав момент слушним, щоб вдатися до активних дій щодо відновлення в Україні радянської влади. Відповідні умови для цього склалися і на міжнародній арені. Поразка Німеччини в Першій світовій війні надала йому можливість офіційно оголосити про визнання недійсною Берестейську мирну угоду і знову висунути свої претензії на українську землю як невід’ємну складову територіального устрою Росії. Швидкий наступ радянських військ на Україну, де до них приєднувалися повстанські загони, дав змогу новоствореному радянському уряду УСРР переїхати в середині лютого 1919 р. з Харкова до Києва. За своїм складом і сутністю український радянський уряд мав цілковито російське забарвлення. Російською була адміністрація, державна мова, на російський зразок провадилася державна політика, зокрема, на селі - те, що найбільш зачіпало українське селянство: реквізиції продовольства, в першу чергу зерна, насильницьке впровадження колективних господарств. У відповідь по всій Україні розгорнулися антибільшовицькі селянські повстання.

З Дону наступала Добровольча армія, а на Правобережжі розгортала воєнні дії армія УНР. За таких умов у серпні радянський уряд змушений був залишити Київ. Більша частина України майже до кінця 1919 р. залишалася окупованою Добровольчою армією Денікіна.

¹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР.- Т.3.- С. 10.

Отже, ситуація в Україні у 1919 р. характеризувалася боротьбою за владу двох основних політично-державних структур - Директорії і радянського уряду і, крім того, ускладнювалася білогвардійською навалою. Військове протистояння витіснило на другий план багато питань внутрішньої політики. Серед тих, що вочевидь не належали до першочергових в умовах напруженої боротьби за владу, були і проблеми інонаціонального населення України.

І все ж вони віднайшли певне місце в політичній програмі Директорії. Зокрема, нею було продеклароване відновлення принципів політики Центральної Ради щодо національних меншин. Перші кроки, пов'язані з поновленням скасованого при П. Скоропадському правового статусу національних меншин, були зроблені вже в ході протигетьманського повстання. 10 грудня 1918 р. Директорія прийняла постанову наступного змісту: „1. Відновити чинність закону Центральної Ради від 9-го січня 1918 р. про національно-персональну автономію. 2. Тимчасово, до відновлення відповідних Міністерств, заснувати при Директорії відділ по справах національних меншостей”¹. Виконання обов'язків завідуючого відділом доручалося колишньому члену Центральної Ради, депутату Єврейського національного зібрання С. Гольдельману.

Проголошуючи відродження національно-персональної автономії і демонструючи цим демократичні засади на протигагу централізаторському режиму П. Скоропадського, Директорія вочевидь розраховувала на прихильність національних меншин України. Таке спрямування в політиці нової влади особливо помітно простежується на початку її діяльності. В Декларації Директорії УНР наголошувалося, що поновлення національно-персональної автономії забезпечує право кожної нації на вільне життя. Загальнополітичним кредо етнонаціональної політики Директорії - було продиктоване наступне положення Декларації: „Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружне поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють Українську Землю”².

Проте відбудувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували при Центральній Раді, Директорія не поспішала. В законі від 24 січня 1919 р. „Про відновлення національно-персональної автономії”³, який на відміну від постанови 10 грудня 1918 р., котра не мала юридичного характеру, або Декларації, що була лише проголошенням намірів, являла собою легітимний законодавчий акт діючої влади, йшлося про скасування закону гетьманського уряду від 9 липня 1918 р., але окремою статтею створення національних міністерств не виділялося.

Реально відродження інститутів національної автономії торкнулося лише єврейської меншини. Після прибуття Директорії до Києва розпочалося формування міністерства єврейських справ, а у березні 1919 р. міністр

¹ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Далі - Вістник...)- 1919.- Вип.5.- Ч.73.- С. 35.

² Державний вісник.- №84.- 31 грудня 1918 р.

³ Вістник...- 1919.- Вип.5.- Ч.70.- С. 34.

єврейських справ увійшов до складу Кабінету Міністрів. З самого початку своєї діяльності міністерство єврейських справ приступило до розробки законопроекту про єврейські органи самоврядування на підставі закону „Про національно-персональну автономію”, і вже на початок лютого 1919 р. законопроект був підготовлений¹.

Міністерства російських і польських справ, які відтворювали б відповідні установи періоду Центральної Ради, поновлені не були. Отже, російська та польська як, зрештою, і інші національні меншини, не мали в системі вищих органів державної влади та управління власних національних установ, які б опікувалися їхніми інтересами і втілювали в життя проголошене право на автономію, а до компетенції існуючих державних органів ці завдання безпосередньо не входили.

Таким чином, задекларований постановою від 10 грудня 1918 р. намір Директорії в частині відновлення ряду міністерств не був реалізований до кінця. Причини такої вибірковості згадуваний вже С. Гольдельман пояснював тим, що голова Директорії В. Винниченко „мав... великі сумніви, чи буде це відповідати реальним обставинам часу, коли б були відновлені також міністерства для російської і польської меншості, і міністри поляк або росіянин зайняли б свої місця повноправних членів уряду УНР”². За його твердженням, В. Винниченко чітко розмежував наміри щодо відновлення автономного статусу меншин та доцільність входження окремих „національних міністрів” до складу уряду.

Існування посад міністрів у справах російської і польської національних меншин бачилося голові Директорії передчасним. Адже росіяни в Україні усвідомлювали себе представниками російських державних інтересів, а не звичайними лояльними громадянами України; відносно розбудови польської автономії, то, як вважав В. Винниченко, попередньо слід було б дочекатись врегулювання прав української меншини у Польщі.

На наш погляд, зволікання Директорії відновити національно-персональну автономію для польського населення УНР можна пояснити такими основними причинами. По-перше, в цей час йшла боротьба між армією УНР та польською армією за Західну Волинь. Крім того, на теренах Галичини тривали воєнні дії між Українською Галицькою армією та збройними силами Польської держави. По-друге, частина польської спільноти Правобережної України активно включилась в процес відбудови польської державності, а дехто прямо сподівався на приєднання Поділля та Волині до Польської держави. Так, у січні 1919 р. в селах Фельштин, Куріївка Проскурівського повіту Подільської губернії озброєне місцеве польське населення виступило проти УНР. Щоправда, висланий військовий загін швидко і безкровно нейтралізував цей виступ. Було заарештовано 16 чоловік³. Польські кола ставили перед собою завдання – поставити під сумнів право українського народу на Правобережну

¹ Нова Рада.- 1919.- 4 лютого.

² Гольдельман С.І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917- 1920.- Мюнхен, 1967.- С. 98.

³ Робітничка газета.- 1919.- 2 лютого.

Україну. При цьому українці трактувалися тільки як „дикуни” та „гайдамаки”. Серед місцевого селянства безкоштовно поширювалась членами товариства література, яка „обґрунтовувала” права Польщі на Волинь та Поділля. Характерно, що подібна позиція поділялась не тільки консервативними польськими діячами, а й демократичними колами¹. Деякі з них у свій час підтримували УНР, але після відновлення польської незалежності змінили свою позицію щодо самостійної України. В цих умовах створення польського міністерства, інших органів самоврядування могло б бути легальним прикриттям для проведення агітаційної антиукраїнської роботи. По-третє, Директорія та інші українські державні інституції повинні були рахуватись із настроями українських політичних партій та громадськості, де переважали у цей час антипольські погляди.

Розглянемо матеріали лише кількох тодішніх часописів, що значною мірою віддзеркалювали тодішні суспільні настрої. У виданні Подільської губернської народної управи часописі „Село” було вміщено велику статтю „Гайдамаччина”. У ній ідеалізувались гайдамаки, а вся провина за кровопролиття повстань 1734, 1750, 1768 років покладалась виключно на польських магнатів, шляхту, католицьке духовенство². У листку інформаційного бюро армії УНР „Новини”, що виходив у Жмеринці, 14 лютого 1919 р. було надруковано допис „Поляки на Вкраїні”, що давав різко негативну оцінку польській спільноті України. Зокрема, стверджувалось, що місцеві польські поміщики вживають усіх заходів для того, щоб повернути всю страчену землю. Одні з них сподівалися на підтримку країн Антанти, десант якої в цей час висадився на Півдні України і мав свою базу в Одесі, інші – шукали допомоги в Польщі. На думку редакції часопису, більшість польських поміщиків залишалися в Україні і своєю „нечесною і підпільною роботою намагаються внести рознь в нашу народну армію та народну владу, щоб розбити нас на фронтах, а відтак загарбати знову наші землі”³. Загалом друковані часописи армії УНР відзначилися найбільш яскраво вираженим антипольським спрямуванням. Позиція військових в умовах анархії та „отаманщини”, яка розквітала в Україні за доби Директорії, мала надзвичайно велику вагу, і їй не могли не враховувати члени Директорії та уряд.

Протягом першої половини 1919 р. діяльність Директорії проходила в надзвичайно несприятливих умовах. Вона змушена була переїжджати з місця на місце, прийняті нею закони функціонували лише на обмеженій території або взагалі не виконувались.

Певна стабільність мала місце лише в часи так званої Кам’янецької доби Директорії УНР (червень-листопад 1919 р.), коли Кам’янець-Подільський на деякий час став головним державно-адміністративним центром УНР. Тоді було видано низку законів, що стосувались розвитку єврейської національно-персональної автономії, однак щодо автономії для польського населення України ніякої згадки не було. Часописи УНР і далі продовжували друкувати

¹ Гай С. Польський стан посідання // Вісник УНР.- 1919.- 7 лютого.

² Село.- 1918.- 29 листопада.

³ Поляки на Вкраїні // Новини (Жмеринка).- 1919.- 14 лютого.

антипольські матеріали. Так, в урядовому „Віснику УНР” від 17 липня 1919 р. було вміщено замітку „Польський імперіалізм і Україна”. У ній говорилось про те, що Польща ніколи не ставилася прихильно до України, стверджувалося, що польська спільнота мріє про „Велику Польщу” від „моря до моря”, а дехто з поляків виступав за необхідність приєднання Кам’янця-Подільського до Польщі¹.

Проте незабаром зміст українських часописів дещо змінився. Можна допустити, що це було пов’язано з тим, що, починаючи від серпня 1919 р., Головний отаман військ УНР і голова Директорії С. Петлюра разом зі своїми найближчими однодумцями під впливом зовнішньополітичних невдач робить спроби порозумітись з керівництвом Польщі. Він звернувся з особистим листом до Ю. Пілсудського, в якому обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму.

27 серпня 1919 р. Головний отаман УНР у виступі перед українським військом підкреслив: „Об’єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунт самостійності нашої республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого не залежного життя”². Звідси можна зробити висновок, що глава Директорії пропонував польській спільноті Правобережної України, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб.

Члени уряду почали частіше прислуховуватись до думок місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О. Безпалко під час зустрічі із представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився за необхідність розширення принципів демократії та національної автономії³. Тим самим він натякнув на можливість відновлення і польської автономії.

Ставлення тодішнього українського уряду соціал-демократа І. Мазепи до польської спільноти яскраво характеризує зміст статті „Україна і Польща”, опублікованій офіційним часописом УСДРП. У ній давалася дещо відмінна від попередніх характеристика польської спільноти України. Зокрема, повідомлялось, що „серед польського панства є прихильність до А. Денікіна, бо соціальна програма цього генерала приємніша для польських магнатів. Але маси польської демократії без сумніву ставляться вороже до єдиної Росії”. На думку проводу УСДРП, цілком можливий був союз польських політиків з поміщиками-росіянами для повалення української державності. „В цей момент,- зауважила газета,- було б повним божевіллям намагатись повернути Галичину. Це призвело б до війни на три фронти: з більшовиками, з А. Денікіним та Польщею. На наш погляд, необхідно порозумітись з Польщею. З огляду політичного моменту недопустимим є „задирання” Польщі...”, - такий висновок робить редакція урядової української партії⁴.

¹ Вісник УНР.- 1919.- 17 липня.

² Петлюра С. Статті.- К.,1993.- С. 14.

³ Робітнича газета.- 1919.- 26 серпня.

⁴ Україна і Польща // Рбітнича газета.- 1919.- 9 жовтня.

Військові та зовнішньополітичні невдачі військ УНР призвели до того, що в листопаді 1919 р. більша частина України була окупована військами армії А. Денікіна. Деякі райони Західного Поділля та Волині за погодженням з урядом УНР опинилися під контролем польської армії. В Кам'янці-Подільському головноуповноваженим уряду УНР у відносинах з польською владою залишився І. Огієнко – ректор місцевого університету, відомий український вчений, пізніше чільний діяч УАПЦ. Однак реальної влади він не мав: її здійснювала польська військова адміністрація.

У цих умовах активізувалась місцева польська громада. 3 січня 1920 р. представницька делегація поляків Кам'янець-Подільського повіту на чолі з доктором В. Зеленським від імені широких верств польського населення (поміщиків, ремісників, хліборобів) передала керівнику Польської держави Ю. Пілсудському звернення, в якому містилася щира подяка за те, що польська армія „визволила наш старий Кам'янець від большевиків та анархії”. Говорилось про те, що польська громада потерпіла багато кривд та утисків від різних урядів, тому всі поляки, багаті і бідні, поміщики, ремісники, сільські господарі прагнуть відновлення „великої могутньої Польщі”. У заяві також містилася пропозиція, щоб Кам'янець-Подільський і надалі залишався польською фортецею Речі Посполитої. Крім того представники польської громади пропонували, щоб їх включили до місцевої цивільної влади¹. Через кілька днів, йдучи назустріч цим побажанням, польською владою бургомістром Кам'янця-Подільського було призначено активного члена польської громади А. Шульмінського².

Отже, незважаючи на те, що Директорія та український уряд не заважали, а подекуди і сприяли процесу відродження польських освітніх та культурницьких закладів, вони не змогли здобути авторитет серед місцевих поляків. У першу чергу через нездатність припинити грабунки, організувати більш-менш дієву систему влади, що так було потрібно і українському і польському загалу. Польських поміщиків, зокрема, ніяк не влаштовували аграрні перетворення українських урядів та нездатність Директорії навести елементарний порядок.

Початок 1920 р. характеризувався новим загостренням відносин між польськими військовими частинами та українськими урядовцями, частину яких було звільнено з роботи. До того ж від деяких польських посадових осіб часто лунали заклики про необхідність приєднання Поділля до Польщі. У зв'язку з цим голова Директорії УНР С. Петлюра 22 січня 1920 р. надіслав Ю. Пілсудському меморандум, у якому пропонував „поправити ті помилки, які досі зроблені польськими військовими властями на Поділлі і які, коли їх не усунути надалі, а наслідків від них тепер же негайно не ліквідувати – матимуть фатальне значення для України і відбиватимуться негативно на спокої і ладу суспільного Польського Панства”³. Деякі заходи польським керівництвом було

¹ Трудова громада.- 1920.- 14 січня.

² Подольський край.- 1920.- 11 лютого.

³ Петлюра С. Статті.- С. 194-205.

вжито. Питання про приєднання Поділля до Польщі на вищому та місцевому рівні ніхто вже не висував.

25 квітня 1920 р. розпочався спільний наступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Вдалося визволити від радянської влади майже всю Правобережну Україну. Українські поляки сприйняли прихід польської армії як довготривале явище. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі і закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих ними тимчасово теренах. Тож, якщо польське населення, говорилося у наказі, хоче врятуватися від нового нашествия більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, „воно повинно щиро і у власних інтересах віддати свої сили на творення української державності і українського війська, створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд”¹.

Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція польської дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та армії. Проте вона була переконана, що існують підстави для державницького існування УНР за умови широкої опори на Польщу.

Наступні події показали, що С. Петлюра та Ю. Пілсудський так і не змогли переконати в доцільності цього союзу своїх співвітчизників і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим чинником ні в Україні, а ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових загонів більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання так і не сталось². Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну.

У жовтні 1920 р. Ю. Пілсудський змушений був відмовитись від своєї підтримки незалежної УНР, підписавши з більшовиками перемир'я. С. Петлюра деякий час ще сподівався на продовження боротьби. Українським збройним силам вдалося ненадовго повернути частину Поділля. Окремі державні інституції УНР переїхали знову до Кам'янця-Подільського.

31 жовтня 1920 р. у місті зібралися загальні збори місцевого польського населення. В. Зеленський, який свого часу домагався приєднання Поділля до Польщі, у нових умовах таким чином сформулював головні завдання польської громади: об'єднати польську громаду Кам'янця-Подільського та повіту, брати активну участь в роботі місцевих державно-адміністративних органів УНР, сприяти уряду УНР у наведенні правопорядку. Крім того, він закликав поляків взяти найактивнішу участь в організації польського товариства на всій території УНР, сприяти українській владі в боротьбі проти більшовиків,

¹ Національні меншини України у XX столітті: історико-правовий аспект.- С. 108.

² Павлюк О.В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Український історичний журнал.- 2000.- №6.- С. 8-9.

створивши польський військовий загін у Фридрівцях поблизу Волочиська¹. Проте цей заклик вже не мав великого значення. У середині листопада 1920 р. до Кам'янця-Подільського увійшли військові частини Червоної армії, а наприкінці цього ж місяця уряд УНР виїхав до Польщі.

Політика Директорії УНР щодо польської спільноти характеризувалась нечіткістю і непослідовністю, що пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. У ній можна умовно виділити два етапи. Перший тривав від листопада 1918 р. до серпня 1919 р. Для нього характерним було те, що переважна більшість представників української політичної еліти, урядовців, громадськості з підозрою ставилась до поляків, вбачаючи у них потенційних противників незалежної УНР. Про це яскраво свідчать і матеріали тогочасної української періодичної преси. Процес творення української та польської політичної нації об'єктивно супроводжувався загостренням міжетнічних взаємин та конфліктами. Другий етап (серпень 1919 р. - листопад 1920 р.) розпочався намаганням С. Петлюри та частини його прихильників заручитися підтримкою польської влади у боротьбі з більшовиками. Проводом УНР робились спроби залучити місцевих поляків до спільної боротьби за незалежну Україну. Факти свідчать, що польська спільнота мало вірила в можливість збереження незалежної УНР, більше сподіваючись на підтримку Польської держави, хоча після вказівок та рекомендацій польського уряду почала створювати підрозділи, що допомагали українській армії у боротьбі проти більшовиків. Однак ця допомога не була значною.

Єврейська ж меншина в Україні знаходилася дещо в іншому становищі: вона не перебувала під протекторатом жодної з сусідніх держав і ніяка держава не вважала за свій обов'язок виступати на захист її інтересів. Тому українським євреям залишалася єдина орієнтація - власне на Україну².

Директорія з перших днів свого існування почала активно залучати представників єврейських політичних і громадських організацій до участі в політичному житті України. Вони увійшли до складу українського уряду, стали на чолі ряду міністерств, обійняли високі посади в українській закордонній службі. Понад 200 осіб працювали у нижчих ланках державного управління³.

Відновлене міністерство єврейських справ розгорнуло активну діяльність, наскільки дозволяли умови. Одним з пріоритетних напрямів роботи міністерства була відбудова місцевих органів самоврядування. Першорядне її значення для перебігу цього процесу мав розроблений в міністерстві проект закону „Про кагальне управління”, пізніше (17 квітня 1919 р.) затверджений Директорією, що являв собою статут органів місцевого єврейського самоврядування, кагальних рад і їх управ, податковий порядок тощо⁴.

З метою втілення у життя закону „Про національно-персональну автономію” Рада Народних Міністрів УНР ухвалила 17 лютого 1919 р.

¹ Подольський край.- 1920.- 3 ноября.

² Гольдельман С.І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920.- С. 109-110.

³ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї.- К.,1993.- С. 16.

⁴ Гольдельман С.І. Зазн. праця.- С. 121.

„Положення про єврейське самоврядування”. 17 квітня Директорія затвердила його як закон. Згідно з ним повинні були обиратися єврейські громадські ради, яким надавалися широкі права. Держава, дозволяла євреям збирати податки зі спадщини, брати частину коштів із державного податку тощо.

Щоправда, внаслідок складного військово-політичного становища УНР, різкого зменшення контрольованої нею території здійснити заплановане вдалося (та й то частково) лише на заході республіки. В липні 1919 р. в Кам'янці-Подільському розпочала роботу єврейська громадська рада. Разом з представниками міністерства єврейських справ УНР вона активізувала роботу в повітах щодо скликання зборів єврейських громадських рад і організації їх діяльності. Оскільки на місцях нерідко чинився опір впровадженню закону про єврейське самоврядування, то Подільський губернський комісар у циркулярі повітовим комісарам наголошував, що в УНР „визнано рівноправність усіх національностей”, необхідно втілювати в життя закон „Про національно-персональну автономію”, щоб не було потреби притягати (представників влади УНР) до карноусудової або дисциплінарної відповідальності”¹.

Схвально зустрів прихід Директорії до влади в Україні Бунд. Його очільники підкреслювали заслуги нової влади в поваленні гетьманської влади, висловлювали упевненість, що вона буде спиратися на свідомий пролетаріат і революційне селянство і зможе задовольнити соціальні і національні інтереси трудящих класів Української Народної Республіки. Адже цим верствам населення, що, на думку бундівців, становили основу соціального життя, створювали матеріальні й духовні цінності, боролися проти руйнівних сил нинішнього ладу, гарантувалося право управляти державою.

Обов'язковою умовою успішної діяльності Директорії бундівці вважали скликання українських Установчих зборів, проведення ряду економічних реформ і політичних заходів. Серед останніх - відміна стану облоги, відновлення громадянських свобод, дозвіл агітації за радянську владу, легалізація соціалістичних партій. На їх думку, потрібно було відмовитися від підтримки військової боротьби з Росією, негайно підписати з нею мир і заснувати економічний та військово-політичний союз, урегулювати територіальні суперечки з Польщею.

На засіданні 3 січня 1919 р. Тимчасового бюро Бунду було розглянуто питання про взаємовідносини Директорії з Радянською Росією. З цього приводу була прийнята резолюція, в якій, зокрема, зазначалося: При тесной хозяйственной связи и общности революционных интересов Украины и великороссии, ликвидация гражданской войны на Украине и в великороссии, помимо прочих весьма важных условий, возможна только при скорейшем заключении честного и обоюдно-выгодного мира между этими обеими странами. К осуществлению этого должны быть направлены усилия всех социалистических партий как великороссии, так и Украины.”².

¹ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наук. конф.- Ч. 1.- К., 1997.- С. 112.

² ЦДАГО України.- Ф. 41.- Оп. 1.- Спр. 16.- Арк. 2-4.

Проблеми єврейської національної автономії стали предметом активного обговорення в єврейському середовищі. Особливо гострі суперечки викликала кандидатура на заміщення посади міністра єврейських справ. Різні політичні партії і угруповання прагнули бачити в його особі свого представника, і міжпартійна боротьба з цього приводу обіцяла стати затяжною. Призначення міністром члена партії „Поалей-Ціон” А. Ревуцького викликало досить широке невдоволення в колах політично активного єврейства, насамперед серед правих партій, що було цілком закономірним явищем. Адже політична приналежність новопризначеного міністра відповідала соціалістичному складу самої Директорії і сформованого нею кабінету.

Взагалі дії уряду, спрямовані на розбудову установ національного самоврядування, часто піддавалися гострій критиці з боку єврейських громад як недостатні або невірно спрямовані. Типовий приклад - постановка питання про стан автономії, висловлена на засіданні Кам'янець-Подільської єврейської громади (серпень 1919 р.). Засідання констатувало, що національно-персональна автономія на практиці не втілюється в життя, міністри єврейських справ неправомочні здійснювати керівництво нею, оскільки не були обрані народом, а на чолі національно-персональної автономії повинен знаходитися представник Національного секретаріату. Висловлювалася також думка, що міністр (на той час – Г. Красний), не будучи обраним всіма верствами єврейського населення, перебрав на себе ті повноваження, якими можуть бути наділені лише єврейські Установчі збори. В резолюції засідання наголошувалось на необхідності усунення зазначених недоліків в практичній діяльності уряду¹. Подібної позиції дотримувалися й інші єврейські громади.

Предметом особливої уваги міністерства була національна освіта. На пропозицію А. Ревуцького уряд видав закон, згідно з яким всі єврейські школи переходили під юрисдикцію міністерства єврейських справ, і виділив дев'яту частину загальних коштів, що призначалися для освіти, на користь єврейських шкіл та інших навчальних закладів². До затвердження бюджету на 1919-1920 навчальний рік міністерству єврейських справ мали виплачувати щомісячно три мільйони карбованців. Крім того, міністерству щомісячно надавалось 300 тис. карбованців на видання підручників єврейською мовою. Завдяки цьому міністерство мало можливість надавати школам підтримку, фінансувати ремонт зруйнованих шкільних приміщень, надавати дотації дитячим садкам та сирітським притулком тощо³.

Отже, можна констатувати, що за короткий час і за вкрай несприятливих умов міністерство єврейських справ, підтримуване Директорією, заклало правові основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні і зробило перші кроки щодо їх втілення в життя. Це визнавали, в першу чергу, самі єврейські діячі. М. Вішнітцер, дав таке визначення статусу євреїв в Україні: „Українські євреї мають широкі,

¹ Україна. - 1919 р. - 23 серпня

² Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї.- С. 16.

³ Евреи Украины (Краткий очерк истории).- Ч.2.- К.,1995.- С.22.

гарантовані законом права. Єврейська мова є однією з офіційно визнаних мов, єврейське міністерство стежить за забезпеченням їхніх прав, вільно функціонує іудаїстська церква, чим далі більше з'являється єврейських шкіл. У новоствореному Кам'янець-Подільському університеті уряд постановив утворити кафедру єврейської історії та літератури. Отже, єврейський народ дістає дедалі більше прав і можливостей для свого національного розвитку”¹.

Найчисленнішою національною меншиною в Україні, як уже зазначалося, були росіяни. Проте в етнополітичних стосунках того періоду (та й не тільки того) вони виокремлювалися не стільки своєю чисельністю, скільки особливостями суспільно-політичного статусу, що мали свою історичну обумовленість.

Становище російської національної меншини в Україні вирізнялося вже самим фактом кількасотрічного перебування України в складі Російської імперії. Багатовікова імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками пануючої, державної нації в „єдиній і неподільній”, розглядати „Малоросію” як складову частину імперії, визнаючи щонайбільше її певні етнографічні особливості. Звідси - претензії на гегемонне становище в різних сферах суспільного життя, зокрема, в сфері мови і культури, які свій національний зміст і форму зберігали лише в сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції. Тоді як наука, освіта, міська культура тощо і надалі залишалися російськомовними.

Формуванню в середовищі російської меншини менталітету національно-культурної вищості сприяла і політика царського уряду, спрямована на придушення української культури як середовища для розвитку сепаратизму, на силве насадження „єдино можливої” в „єдиній Росії” російської культури.

Тож закономірно, що і українська державність, і рішучий курс Директорії на українізацію суспільного життя сприймалися російським загалом в Україні як незаконні і небезпечні утиски. Таке імперське бачення себе як панівної нації практично унеможливило самоідентифікацію росіян в Україні як національної меншини і, відповідно, ідея національно-персональної автономії не викликала у них особливого інтересу як інституція, придатна лише для малих або підлеглих народів.

Директорія послідовно, наскільки дозволяла політична ситуація, здійснювала політику національних пріоритетів, довівши їх (хоча і на нетривалий період) до апогею, порівнюючи з попереднім періодом Української революції. Закон від 1 січня 1919 р. встановлював українську державну мову і її повсюдне запровадження тим самим витісняючи російську мову. Особливо гостре невдоволення росіян викликали відповідні заходи в галузі освіти. Саме в цій сфері, як зазначав дослідник освітнього руху в Україні періоду визвольних змагань С. Постернак, часи Директорії були періодом „особливо рішучого й твердого національного курсу, з нахилом в бік шовінізму”².

¹ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї.- С. 16.

² Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917- 1919 рр.- К.,1920.- С. 14.

Насамперед міністерство народної освіти УНР, ґрунтуючись на законі про встановлення української державної мови, запровадило у всіх школах України українську мову; інша - насамперед йшлося про російську - допускалася тимчасово і лише з дозволу органів освіти¹.

Статус російської мови кардинально змінився. Уряд відмінив закон про обов'язкове знання російської мови при вступі до середніх навчальних закладів, натомість обов'язковим стало знання української. Це ж стосувалося і приватних навчальних закладів, в них також російська мова замінялася на українську².

Дотримуючись курсу на форсовану дерусифікацію освіти, урядові структури, насамперед міністерство народної освіти, вдавалися і до „силових методів”, таких, як обумовлення державної підтримки шкіл, відкритих на місцеві і громадські кошти, переходом в них на україномовне викладання всіх предметів. Невиконання цієї умови школою загрожувало їй позбавленням утримання або субсидії від держави³. Ще один приклад - розпорядження міністерства губернським комісарам по народній освіті вжити рішучих заходів, щоб до складу педагогічних рад шкіл не потрапляли „ворожі до української національної ідеї елементи”⁴.

Зрозуміло, що така спрямованість освітньої політики уряду Директорії сприймалася росіянами як утиск російської мови і культури, а заходи Міністерства народної освіти на місцях повсюдно зустрічали пасивний бойкот або навіть відвертий опір. Втім, не можна не визнати, що намагання витіснити з вжитку російську мову підштовхнуло українську владу до вкрай радикальних заходів, таких, як звільнення високопрофесійних урядовців міністерств, які не володіли українською мовою. Хрестоматійним став приклад щодо розпорядження С. Петлюри, виданого після вступу Директорії до Києва, замінити в короткий строк (під загрозою кари) всі неукраїнські написи на столичних вивісках на українські. Тому такі заходи не додавали Директорії симпатії з боку національних меншин і особливо російської. За свідченням В. Винниченка: „В Києві неукраїнське населення просто горіло ненавистю до української влади. І не через те тільки, що вона була українська... її ненавиділи за те,...що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство”⁵.

Ще одним фактором, що аж ніяк не сприяв найкращим взаємостосункам між українцями і деякими національними групами, була діяльність націоналістичних організацій, таких, як „Братство українських самостійників”. Створене ще до революції, „Братство” негласно контролювало ряд організацій, мало легальне видавництво „Вернигора”, яке під час революції видавало значну кількість націоналістичної літератури. Особливе обурення в середовищі іноетнічного населення України викликав „Катехизм українця” (тираж близько 200 тис. примірників), який пропонував „справжнім” українцям наступні

¹ ЦДАВО України.- Ф.2582.- Оп.1.- Спр.37.- Арк.4.

² ЦДАВО України.- Ф.2582.- Оп.1.- Спр.11.- Арк.40-41.

³ ЦДАВО України.- Ф.2582.- Оп.1.- Спр.130.- Арк.56.

⁴ ЦДАВО України.- Ф.2582.- Оп.1.- Спр.130.- Арк.52.

⁵ Винниченко В.К. Відродження нації.- Ч.3.- С. 201-202.

моральні постулати та настанови до дії: „Усі люди твої брати, але москалі, ляхи та жиди - це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів!”¹. Подібні заяви давали привід представникам національних меншин звинувачувати в націоналізмі і ксенофобії українців взагалі. Тож не дивно, що і росіяни, і євреї боялися українського націоналізму. Оголошуючи всіх росіян, євреїв і поляків ворогами українського народу, націонал-самостійники давали привід тим же росіянам і євреям вважати всіх українців націоналістами в гіршому розумінні цього поняття.

Політична нестабільність, розгул бандитизму і анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади – все це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мастей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів. „Бажаючи здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, - зазначалось в зверненні уряду УНР до єврейського населення у серпні 1919 р., - більшовики викликали в народних масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотився ураган єврейських погромів”².

Це було найболючішою і найтрагічнішою проблемою того часу. Проблема антисемітизму, що почасти виливалася масові погроми проти єврейської людності, стала актуальним питанням в діяльності Директорії. Погроми коштували єврейському населенню величезних жертв і страждань, а також завдали значної шкоди українській державності, оскільки використовувались усіма опонентами з метою її дискредитації.

Загострення соціально-економічних, політичних, національних протиріч в період української революції відбилосся на єврейській національній меншині як ні на якій іншій. Проявом цього стали масові єврейські погроми. Окремі випадки погромів мали місце і в 1917-1918 рр., але саме з початку 1919 р., в зв'язку із загальним погіршенням соціально-політичної ситуації в Україні, поразками і деморалізацією військ УНР, що призвело до загострення антиєврейських настроїв серед частини українського селянства, погромні події набрали найбільшої масовості.

До міністерства єврейських справ звертались делегації з Бердичева, Житомира, Овруча та багатьох інших міст України у зв'язку з погромами проти євреїв. Було надіслане телеграфне розпорядження від імені військового, внутрішніх справ та єврейського міністерств до міст, де були погроми, про дії щодо захисту єврейського населення. Уряд асигнував мільйон карбованців для потерпілих Бердичева та два мільйони для Житомира. З ініціативи міністерства єврейських справ були підготовлені проекти постанов щодо виділення потерпілим ще 5 мільйонів карбованців, створення центрального комітету допомоги потерпілим та слідчої комісії в складі представників військового, судового та єврейського міністерств.

¹ Цит. за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини.- Вінніпег, 1961.- С. 187-188.

² Іванис В. Симон Петлюра-Президент України.- Торонто, 1952.- С. 167.

Причини погромів від самого їх початку і до нинішнього часу залишаються предметом дослідження вчених як в Україні, так і за її межами. Підсумовуючи досвід вивчення цієї проблеми українськими і зарубіжними вченими, зокрема, єврейськими науковими і політичними діячами, серед яких - А. Марголін, С. Гольдельман, І. Чериковер, О. Брик, Л. Шапіро, професор Адамс та інші, та спираючись на документальні свідчення, сучасні історики Т. Гунчак, В. Сергійчук наводять такі головні причини єврейських погромів в Україні під час революції і громадянської війни. Антисемітизм завжди являв собою характерну рису внутрішньої політики царської Росії і створював сприятливий ґрунт для погромних дій. Зміна політичної ситуації під час революції загострила протиріччя між селом і містом. „В ході боротьби за незалежність, - вказує Т. Гунчак, - особливо починаючи з осені 1918 р., українці, яких підтримувало в основному село, пересвідчилися в тому, що більшість населення міст вороже ставиться до їхньої справи. Тому коли село, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробувало взяти реванш, воно легко знайшло традиційного „винуватця” усіх бід - єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед експлуататором і ділком. За часів революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з комунізмом”¹. На підтвердження останньої думки Т. Гунчак наводить висновок дослідника історії революційних подій в Україні професора Адамса: „Самі міські євреї-комуністи роздмухували звіриний антисемітизм, який жеврів на селі і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В уявленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ кривоносого комісара, який забирав у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував вироки, винесені ЧК”². За таких умов криваві розправи над євреями стали синонімом боротьби з більшовиками.

Аналогічної думки притримується В. Сергійчук, відзначаючи також, що „однією з причин погромництва з боку українців було й несприйняття значною частиною єврейства ідеї українського державотворення”, недовіра до української справи поряд з активною участю в органах більшовицької влади³.

Антисемітизм пояснювався передусім прихильністю єврейства до більшовизму. Точка зору, що більшовицький рух є єврейським була поширена серед селянства та повстанців. Коли у 1919 р. радянська влада почала насаджувати в Україні в селах комуні, то українці піднялись на збройну боротьбу і об’єднали два лозунги: „Проти комуністів, проти жидів”⁴.

На думку дослідників, вину за погроми, які здійснювала стихійна селянська маса на чолі з діючими на власний розсуд отаманами в період Директорії, в жодному разі не можна покласти на уряд УНР. Вже після перших погромів в Бердичеві і Житомирі у січні 1919 р. уряд різко засудив їх і виділив кошти на допомогу потерпілим. З весни 1919 р., коли стало очевидним,

¹ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї.- С. 14.

² Гунчак Т. Зазн. праця.- С. 15.

³ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми.- К.,1996.- С.6,9.

⁴ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.339.- Арк.13.

що хвиля погромів неухильно зростає, уряд активізував заходи для захисту єврейського населення. Одним з перших таких заходів стала прокламація від 12 квітня 1919 р., в якій проголошувався намір уряду боротися з погромами. Урядові документи відповідного характеру з'являлися і пізніше. Більш суттєвим кроком став закон від 27 травня 1919 р. про утворення Особливої слідчої комісії, метою якої було розслідування випадків погромів і антисемітської агітації, виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності. Комісії були надані найширші повноваження¹.

Директорія та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу з цим жакливим явищем. Це питання багато разів обговорювалося на їх засіданнях. Зокрема, 4 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про становище в Рівному і про протиеврейську агітацію, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення спокою в місті та припинення погромної агітації. В постанові зазначалося: „1) Звернути через відповідну військову владу увагу командуючого Північною групою військ на необхідність забезпечення цілковитого спокою населення і припинення антиєврейської агітації серед козаків для чого призначити спеціальний догляд в місцях їх скупчення. 2) Доручити отаманові Богацькому справу забезпечення спокою в м. Рівному для чого залишити тут жандармерію. 3). Просити військового міністра і міністра внутрішніх справ перед виїздом уряду з міста зробити самі рішучі розпорядження підлеглим їм установам про необхідність вжити всіх найрішучих заходів для забезпечення спокою в м. Рівному і припинення всякої погромної агітації”².

8 травня уряд обговорив і схвалив законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів. Тоді ж була заслухана доповідь про події в Дубному в лютому-березні 1919 р. і прийнято рішення передати її на розгляд названої вище комісії. „Законопроект принципово ухвалити,- зазначалось в постанові,- і передати в фінансову комісію для висновку і юридичну, в складі міністра юстиції і єврейських справ, для остаточного зредагування. Комісіям запропонувати на чергове засідання подати до Ради Міністрів як самий законопроект так і фінансовий висновок”³. 10 травня законопроект про утворення Особливої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів був остаточно ухвалений урядом з внесеними до нього поправками⁴.

Заслухавши 14 червня 1919 р. доповідь про події, що мали місце в містах Кам'янці і Проскуріві, та про злочинну антиєврейську агітацію, Рада Народних Міністрів зобов'язала „відповідні державні органи вжити рішучих заходів з метою цілковитої ліквідації погромів, погромної агітації, забезпечення спокою і

¹ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Далі: Вістник...) – 1919.- Вип.24.- Ч.322.- С. 173-174.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 338.

³ Там само.- С. 342.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 346.

нормального життя для всього населення, винні у здійсненні погромної агітації, повинні були притягуватись до суворої кари за законами військового часу”¹.

16 червня 1919 р. уряд знову розглянув питання про погроми в деяких містах Поділля і ухвалив наступне рішення: „1. Прохати міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії, обов’язково включивши в її склад кінну частину. 2) Звернути увагу комендатури на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабіжництвом і т.і. 3) Повідомити державного інспектора Дієвої армії про необхідність з боку державного інспекторіату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в Дієвій армії. 4) Доручити міністрові юстиції переглянути закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів і проект необхідних змін в цих законах, внести якнайскорше на розгляд Кабінету Народних Міністрів. 5) Доручити міністрові преси й інформації по згоді з міністрами: внутрішніх справ розробити план боротьби з погромною агітацією як словесно, так і в пресі і негайно перевести цей план в життя....7) Вищезначені постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах”².

Продовження погромів викликало появу ряду інших урядових документів, таких як постанова Ради Міністрів УНР від 18 серпня 1919 р., телеграма С. Петлюри, розіслана по військових частинах на початку липня 1919 р., його ж відозва до українського війська та наказ головного командування військ УНР; видані у серпні. Так, у постанові Ради Міністрів від 18 серпня зазначалось:

„1) Звернутись негайно до Головного отамана С.В.Петлюри з пропозицією, щоби ним був виданий наказ, щоби командирів окремих військових частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності, або допущенні погромних ексцесів, яко зрадників батьківщини, негайно заарештовувати і віддавати під надзвичайний військовий суд з самою суворою відповідальністю включно до кари на смерть і щоби розправитись з погромними агітаторами, погромщиками і ріжними погромними бандами залізною рукою.

2) Від імені уряду і Головного отамана видати наказ до повстанців по тім боці фронту, щоби вони також рішуче боролись з погромною агітацією і підбурюванням та окремими зрадницькими погромними бандами знищуючи їх і пам’ятаючи, що армія Української Народної Республіки на своєму побідному шляхові не допустить погромів і суворо покарає всіх винуватих.

3) Скласти негайно особливу урядову комісію з найширшими уповноваженнями в справі розслідування і боротьби з погромами в складі представника Головного отамана, представника головного державного інспектора, представника міністра юстиції, представника міністра внутрішніх справ і представника міністра єврейських справ, яка негайно повинна виїхати на фронт в райони звільнених мість і містечок Української Народної

¹ ЦДАВО України.- Ф.1065.- Оп.1.- Спр.15.-Арк.3-3 а.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920.Док. і матеріали.- Т.1.- С. 367-368.

Республіки, при чому звернутись до Головного отамана, щоби їм був виданий наказ по команді про уповноваження і права цієї комісії.

4) Повідомити через інспектуру військові частини, а також комісарів Української Народної Республіки про провокаційну роботу за кордоном ворогів Української народної республіки, використовуючих погромні ексцеси в своїх цілях.

5) Особистим докладом прем'єр-міністра Директорії Української Народної Республіки довести до її відома ці постанови і зазначити про непохитну волю і стремління уряду покінчити остаточно з можливістю погромних явищ на Україні.

6) Від правительства видати до населення відповідальну відозву.

7) Управлінню преси і інформації найширше розвинути діяльність проти погромної агітації і повідомити закордонну пресу і громадянство про дійсний стан речей та спростувати ганебні наклепи на уряд Української Народної Республіки.

8) Міністрові юстиції негайно вжити заходів, щоби всіх винних в погромних вчинках, як тих, які вже заарештовані, і тих, які будуть заарештовуватись за ці вчинки, було віддано до надзвичайного військового суду...”¹.

Головний отаман С. Петлюра також видав низку наказів, у яких вимагав цілковитого знищення всякої спроби погромів та передачі погромників до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Реалізуючи їх, надзвичайний військовий суд виніс декілька смертних вироків, багато погромників було розстріляно. Зокрема, за погром, вчинений 15 лютого 1919 р. в Проскуріві отаманом Семесенком, останній був засуджений польовим судом до смертної кари. Такого ж покарання зазнали старшина Міщук і декілька козаків за участь у погромі у Райгороді. На початку липня 1919 р. С. Петлюра звернувся з телеграмою до голови уряду, командуючого армією, міністрів військових і єврейських справ, в якій закликав їх до боротьби з антиєврейською агітацією і погромами².

Велику увагу приділяв уряд організації допомоги постраждалим від погромів, неодноразово виділяючи для цього значні кошти. Зокрема, 18 січня 1919 р. ним було асигновано 3 мільйони гривень єврейському населенню Житомира та Бердичева, 9 квітня – 2 мільйона гривень жителям Проскурова.³

Спрямована на запобігання погромам тактика уряду полягала в унеможливленні в подальшому українсько-єврейських протиріч. З одного боку, проголошувалося, що євреї співчують українській державності і навіть борються за неї, що серед євреїв панують антибільшовицькі настрої - отже, національно свідомі українці не мають підстав ворогувати з ними. Відповідно, в Україні немає погромів, які здійснювалися б українцями на ґрунті національно-

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали.- Т.1.- С. 461-462.

² Див.:Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки.- Збірник.- К.- ІПІЕНД,1999.-Вип.8.- С. 114.

³ Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України.-К.,1995.- С. 196- 197.

політичної ворожнечі; винуватці погромів - російські чорносотенці і більшовики, вороги української держави, які перекладають вину на уряд УНР. В той же час визнавалося, що окремі несвідомі групи українців причетні до погромів. Тож численні накази і постанови постійно закликали протистояти антисемітській агітації і насильницьким діям, спрямованим проти єврейського населення.

На глибоке переконання В. Винниченка, головним винуватцем погромів була отаманщина, саме її природа, тобто характер режиму влади з безконтрольністю і самодержавністю влади цивільної, особливо військової, при тому що в Україні вся влада і політика в провінціях була в руках військових комендантів або отаманів, нікому фактично не підконтрольних і безвідповідальних.

Директорія вживала і більш дієвих заходів проти єврейських погромів та в напрямі подолання їх наслідків. Неодноразово уряд виділяв кількамільйонні асигнування для допомоги постраждалим. Учасники погромів передавалися до спеціально створених військових трибуналів. Існують непоодинокі свідчення про винесені ними смертні вироки. Були страчені визнані винними офіцери і козаки армії УНР, як це відбулося під Києвом, в ряді сіл і містечок - у Смотричі, Оринині, Китайгороді, Тальному, Вахівцях та інших¹.

Але уряд був не в змозі суттєво протистояти погромам. Становище Директорії, як визначає Т. Гунчак, було безнадійним. Крім подолання внутрішніх заворушень, вона мусила воювати проти трьох армій, що атакували її з різних боків, і кожна з цих армій була чисельнішою та краще озброєною, ніж військо С. Петлюри. Через постійні зміни воєнної обстановки уряд часто, пересуваючись, інколи навіть збирався на засідання у залізничних вагонах. Його влада сягала не далі кількох кілометрів від штаб-квартири війська, на решті ж території керівництво лише номінально перебувало в руках уряду². В умовах анархії і громадянської війни погроми не припинялися. Загальна кількість їх жертв за період 1917-1920 рр. за деякими даними дорівнювали 200 тис. осіб³.

Питання про загальну кількість жертв єврейських погромів залишається дискусійним і понині. Ще більш гострим від самого початку погромних подій було питання про їх основного винуватця: були це більшовики чи український національно-визвольний рух. При цьому беззаперечним є факт, що одну з найкривавіших сторінок у літопис єврейських погромів вписала Добровольча армія під командуванням А. Денікіна під час окупації нею України у 1919 р.

Формально антисемітизм не був офіційною політикою денікінського уряду. Більше того - українські євреї покладали надії на Добрармію як на силу, що зможе встановити „тверду владу” і знищити більшовицький режим. Проте дуже швидко їм довелося переконатися, що від нової влади можна очікувати лише найгіршого.

Погроми почалися відразу після вступу Добровольчої армії на території з переважаючим єврейським населенням. Після цього відбувалося не лише

¹ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї.- С. 19.

² Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї.- С. 15-16.

³ Евреи Украины (Краткий очерк истории).- Ч.2.- С. 23.

поширення ареалу погромів - по мірі того, як Добровольча армія просувалася вглиб України, але вони ставали дедалі більш жорстокими. Зокрема, дослідники погромів, що чинилися білогвардійцями, виділяють такі три періоди:

1. Період, так званих, „тихих” погромів (червень-липень 1919 р.) - Харківська, Катеринославська губернії. Характеризувався безперервними нападами з метою пограбування і насильством.

2. Період масових погромів (липень-серпень 1919 р.) - частина Полтавської, Чернігівської, Київської губерній. Поряд з грабунками відбувалися почасті підпали і окремі вбивства.

3. Період різанини і кривавих погромів (вересень-жовтень 1919 р.) - Київська, Чернігівська губернії¹.

Щодо причин, чому „шляхетне воїнство” заплямувало себе кривавою різаниною, то розглядати їх необхідно в комплексі. Насамперед, це традиційний російський великодержавний антисемітизм, який в умовах війни, що розмивала законодавчі і моральні норми цивілізованого людського співжиття, нічим не стримувався і набирив найбільш жорстоких форм.

Антисемітські настрої великою мірою живилися переконанням, що євреї підтримують більшовиків - отже, вони самі тим самим накликали на себе помсту. А ставлення білогвардійців до єврейського населення як до ворожого обумовлювало і такий закономірний крок, як відверте посягання на майно цих „ворогів”. Тим більше, що за відсутності достатнього забезпечення солдати і офіцери Добровольчої армії переходили на „самозабезпечення”, задовольняючи за рахунок євреїв жадобу наживи.

Отже, злочини білогвардійців в Україні були започатковані повсюдними грабунками. Збереглися численні документальні свідчення - скарги представників єврейського населення, поліцейські донесення, що показують як масштаб, так і форми злочинних дій. Загони вояків чинили напади на вулицях та вдиралися в будинки та магазини з метою пограбування. Особливо поширеним було вимагання, а також взяття заручників. Нерідко мали місце напади на залізницях.

Звертання єврейського населення до денікінської адміністрації та військового керівництва зі скаргами практично не мало ніяких наслідків. Слідство, якщо і не обмежувалося лише констатацією факту, велося формально, а до встановлення і покарання винних справа взагалі не доходила. Нічого не дала і апеляція єврейських общин до А. Денікіна. Вислухавши скарги депутації, головнокомандуючий поскаржився, що від непевних людей, які є в складі армії, важко чекати доброго. Щоправда, тоді ж, у серпні 1919 р., був виданий наказ головнокомандуючого, де говорилося про „окремі випадки безплатних реквізицій у населення” та було наказано складати акти про такі випадки². Цей пункт наказу справді виконувався, але далі складання актів справа не просувалася.

¹ Див.: Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинський режим і єврейське населення України: 1919-1920 гг. - Харьков, 1996. - С. 10.

² Див.: Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинський режим і єврейське населення України: 1919-1920 гг. - С. 15-17.

Подекуди єврейські громади та окремі особи вдавалися до такого способу самозахисту, як плата офіцерам „за охорону” та виплати контрибуцій на користь армії. Інколи це допомагало врятуватися від посягань на життя та майно, але часом не могло врятувати від погрому. Тож значна частина єврейського населення бачила для себе єдиний вихід - залишати свої домівки і втікати, в тому числі за кордон.

Повсюдні пограбування і підпали, що в перші місяці окупації України супроводжувалися ще нечисленними вбивствами, восени 1919 р. переросли у масове кровопролиття. У вересні білогвардійці вчинили один з найкривавіших погромів того часу - у Фастові. Він тривав 6 днів і забрав життя більш ніж 600 євреїв. Погромники розграбували велику кількість будинків і торговельних приміщень. Багато з них було спалено¹.

За фастівським погромом слідували інші, в яких також гинули десятки і сотні євреїв, а тисячі лишалися без даху над головою. Погромна хвиля охопила не лише невеликі містечка, такі як Сміла, Гостомель, Борзна і багато інших, але й не оминула і великі - Київ, Катеринослав, Черкаси. Особливо жорстокими стали погроми під час відступу Добровольчої армії. Змушені залишати Україну, білогвардійці тамували гіркоту поразки знуцанням над мирним єврейським населенням. Звинувачення євреїв у більшовизмі, активному співробітництві з більшовиками, яке завдало „удар у спину” Добрармії, висувалося як основний аргумент при масових розправах з членами єврейських общин - від немовлят до глибоких стариків. Безчинства солдат відбувалися при повному невтручанні офіцерів, що фактично було мовчазною згодою па погромні дії. Лише повернення в Україну радянської влади суттєво змінило становище єврейства.

2. Етнонаціональний фактор в політиці радянської влади.

Політика відновленої радянської влади щодо національних меншин відразу виявила принципову різницю у порівнянні з політикою Директорії. Відмінність позицій двох влад відобразилася вже в самому підході до поняття національної меншини. Уряд Директорії визначав останню як групу населення неукраїнської національності, які проживають на території незалежної держави - УНР. З більшовицького погляду в становищі національної меншини в масштабах радянської держави, до складу якої незалежно від свого формального статусу входила і радянська Україна, фактично перебували самі українці. Такий підхід до національного питання лишав поза увагою і неукраїнські етнічні групи на території самої України.

Так само різнилася і орієнтація (або відсутність такої) урядів Директорії та радянського на інонаціональне населення як потенційного союзника. Згадувані раніше документи Директорії, зокрема закон „Про відновлення національно-персональної автономії”, свідчать про її намір здобути прихильність національних меншин. Інша справа, що Директорія не мала ні

¹ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.40.- Арк.3-6.

Подекуди єврейські громади та окремі особи вдавалися до такого способу самозахисту, як плата офіцерам „за охорону” та виплати контрибуцій на користь армії. Інколи це допомагало врятуватися від посягань на життя та майно, але часом не могло врятувати від погрому. Тож значна частина єврейського населення бачила для себе єдиний вихід - залишати свої домівки і втікати, в тому числі за кордон.

Повсюдні пограбування і підпали, що в перші місяці окупації України супроводжувалися ще нечисленними вбивствами, восени 1919 р. переросли у масове кровопролиття. У вересні білогвардійці вчинили один з найкривавіших погромів того часу - у Фастові. Він тривав 6 днів і забрав життя більш ніж 600 євреїв. Погромники розграбували велику кількість будинків і торговельних приміщень. Багато з них було спалено¹.

За фастівським погромом слідували інші, в яких також гинули десятки і сотні євреїв, а тисячі лишалися без даху над головою. Погромна хвиля охопила не лише невеликі містечка, такі як Сміла, Гостомель, Борзна і багато інших, але й не оминула і великі - Київ, Катеринослав, Черкаси. Особливо жорстокими стали погроми під час відступу Добровольчої армії. Змушені залишати Україну, білогвардійці тамували гіркоту поразки знуцанням над мирним єврейським населенням. Звинувачення євреїв у більшовизмі, активному співробітництві з більшовиками, яке завдало „удар у спину” Добрармії, висувалося як основний аргумент при масових розправах з членами єврейських общин - від немовлят до глибоких стариків. Безчинства солдат відбувалися при повному невтручанні офіцерів, що фактично було мовчазною згодою па погромні дії. Лише повернення в Україну радянської влади суттєво змінило становище єврейства.

2. Етнонаціональний фактор в політиці радянської влади.

Політика відновленої радянської влади щодо національних меншин відразу виявила принципову різницю у порівнянні з політикою Директорії. Відмінність позицій двох влад відобразилася вже в самому підході до поняття національної меншини. Уряд Директорії визначав останню як групу населення неукраїнської національності, які проживають на території незалежної держави - УНР. З більшовицького погляду в становищі національної меншини в масштабах радянської держави, до складу якої незалежно від свого формального статусу входила і радянська Україна, фактично перебували самі українці. Такий підхід до національного питання лишав поза увагою і неукраїнські етнічні групи на території самої України.

Так само різнилася і орієнтація (або відсутність такої) урядів Директорії та радянського на інонаціональне населення як потенційного союзника. Згадувані раніше документи Директорії, зокрема закон „Про відновлення національно-персональної автономії”, свідчать про її намір здобути прихильність національних меншин. Інша справа, що Директорія не мала ні

¹ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.40.- Арк.3-6.

часу, ні можливості цілком втілити в життя свою програму національної автономії.

Догмати більшовицької ідеології висували на перший план пріоритети класових цінностей над національними, тож і агітація за радянську владу і пошук її союзників проводилися саме за цим принципом. До того ж військова перевага радянської влади, підтримка населення давали уряду УСРР підстави для нехтування таких „дрібних” можливих союзників, як національні меншини. Вони не становили вагомого фактору для більшовицької влади, а все, що не являло собою його і не давало миттєвого результату, в умовах боротьби за владу, відходило на другий план і здебільшого залишалося поза увагою. Вже пізніше, в середині 20-х років, коли політика щодо національних меншин стала помітним чинником суспільно-політичного життя України, на вищому державному рівні неодноразово визнавалося, що практичне вирішення національного питання не могло бути розгорнуте в перший період існування УСРР¹.

Як констатувала I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (січень 1927 р.), „тяжкі роки громадянської війни в Україні особливо відбилися на національних меншинах, які більш за всіх зазнали на собі бандитський терор, проте в той час не було можливості приділяти національному питанню достатню увагу, оскільки вся діяльність органів влади була спрямована на боротьбу за існування диктатури пролетаріату”².

Основним правовим документом, який зафіксував права національних меншин в Україні, була Конституція УСРР (1919 р.). В ній проголошувалося, „що УСРР, визнаючи рівні права за трудящими незалежно від їх расової та національної приналежності, оголошує встановлення чи допущення будь-яких привілеїв або переваг на цій підставі, а також яке б то не було гноблення національних меншин або обмеження їх рівноправності такими, що суперечать основним законам Республіки”³. Але Конституція лише декларувала права національних меншин. На цей період не було створено ні відповідних урядових установ, які спеціально опікувалися б національними меншинами і сприяли б втіленню їх прав в життя, ні законодавче закріплених форм правосуб’єктності іноетнічного населення (як це мало місце пізніше, в 20-ті роки).

Не переймався проблемами національних меншин в перші роки радянської влади і її вищий орган - Всеукраїнський з’їзд Рад. На з’їздах розглядалися основні та найбільш важливі на поточний момент для радянської влади питання. Тож цілком закономірно, що до переліку питань порядку денного III Всеукраїнського з’їзду Рад (березень 1919 р.), таких як військове, земельне, продовольче, прийняття Конституції УСРР, не потрапили проблеми національних меншин.

Практично не піднімалися вони і у виступах делегатів з’їзду. Лише представник Об’єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії Новаківсь-

¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине.- X.1927.- С. 5.

² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств.- X.1927.- С. 5.

³ Политика Советской власти по национальным делам за три года.- М.,1920.- С. 116.

кий прямо поставив питання про необхідність, враховуючи національні умови України, створити комісаріат національних справ як гарант захисту інтересів трудящих різних національностей, орган сприяння розвитку національних культур народів України¹. В заключному слові від уряду голова Ради Народних Комісарів УСРР Х. Раковський обійшов мовчанням пропозицію про створення національного комісаріату. „Ми всі робили помилки”, - визнавав він згодом, оцінюючи колишню свою (і партійну) позицію з національного питання. Але тоді, в березні 1919 р., він заявляв - „ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає у мороці минулого, тепер поділ проходить не по кордонах, а він проходить по класах”². Тож зрозуміло, що проблеми національних меншин в самій Україні видавалися занадто мізерними на фоні „глобального вирішення” національно-державного устрою цілої Європи.

Не порушувалося питання національних меншин також і на наступному IV Всеукраїнському з’їзді Рад, який відбувся у травні 1920 р.

Негативно ставився до ідеї створення комісаріату національних справ і Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Його позиція з цього приводу, висловлена в органі ВУЦВК „Известия”, полягала в наступному: діяльність комісаріату національних справ лише дублювала б роботу інших комісаріатів - освіти, соціального забезпечення, внутрішніх справ тощо, і їх паралельне функціонування створювало б зайві складнощі в управлінні та неправомірні витрати державних коштів. З цих причин ВУЦВК вважав необхідним ліквідувати вже існуючі національні комісаріати³.

Справа в тому, що в першій половині 1919 р. в практиці радянського будівництва в Україні подекуди створювалися окремі національні комісаріати місцевого значення, зокрема, при Харківському і Київському губвиконкомах були створені комісаріати єврейських справ, у цих же та ряді інших міст - польські комісаріати. У їх віданні знаходилися, головним чином, питання національної освіти, соціального забезпечення тощо. Діяльність цих комісаріатів дійсно значною мірою дублювала роботу інших місцевих органів, до того ж багато в чому носила формальний характер, не відзначалася особливою активністю. Влітку 1919 р. вони припинили своє існування.

За умов, коли правляча партія перебирала на себе керівництво всіма сферами суспільного життя в республіці, ті чи інші проблеми національних меншин знаходили своє відображення в діяльності відповідних партійних структур. Так, протягом 1919 р. в системі партійного будівництва в Україні поступово поширювалася практика створення національних партійних осередків.

¹ Третий Всеукраинский съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6 -10 марта 1919 г.).- К.,1919.- С. 35.

² Мельниченко В.Е. Был ли Х. Раковский конфедералистом // Вопросы истории КПСС.- 1989.- N7.- С. 113.

³ Известия ВУЦИК.- 1919.- 1 апреля.

Національні секції більшовицької партії діяли ще до революції 1917 р. В Україні їх організаційне становлення припадає на початок 1919 р. В складі міських і губернських організацій КП(б)У створювалися секції для роботи серед національних меншин. Цей процес був наслідком місцевої ініціативи, і ЦК КП(б)У постав вже перед фактом їх існування: на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 3 квітня 1919 р. було розглянуто питання про ставлення до організацій „так званих національних секцій” і ухвалено виробити відповідне положення¹. У 1919 р. таких секцій в Україні налічувалося біля 30, головним чином - єврейські, латиські, литовські, польські. Проте навіть однонаціональні секції часто були не пов'язані між собою.

У своїй діяльності, орієнтованій насамперед на агітаційно-пропагандистську роботу, національні секції стикалися з численними проблемами етнічних груп - культурного, соціального, політичного характеру. Це спонукало національні секції, насамперед єврейські та латиські, порушити питання про створення Народного комісаріату національних справ². ЦК КП(б)У відхилив цю ідею, висловившись за створення національних секцій при ряді наркоматів³.

Бундівські організації України, як і по всій Росії, негативно зустріли жовтневий збройний переворот в Петрограді, встановлення диктатури пролетаріату в країні і разом з меншовиками і есерами виступили за утворення однорідного соціалістичного уряду від народних соціалістів до більшовиків. Центральна Рада оцінювалася ними як орган законної влади в краю, а її практичні кроки по налагодженню нормального життя як шлях до створення української державності, а також до здійснення національно-персональної автономії, зокрема для єврейського населення. Вони різко засудили прихід німецьких військ і гетьманський уряд і, як зазначалось вище, підтримали Директорію УНР, висловлюючи разом з тим, як і її попередниці, незгоду з ряду принципових положень їх внутрішньої і зовнішньої політики⁴.

Листопадова 1918 року революція в Німеччині, особливості політичного розвитку в Україні того періоду послужили поштовхом до перегляду орієнтації Бунду - від Директорії і її партій - до більшовиків і Рад⁵. Складно і суперечливо проходив даний процес, в результаті якого довелося відмовитися від власної національної програми, неодноразово підкреслювати вимушений характер визнання нової влади, одночасно шукати шляхи тісної співпраці з нею і вислуховувати її критику в непослідовних діях. Необхідно було також відповідати на численні звинувачення з боку єврейських соціалістичних партій в забутті старих бундівських принципів і засад національного питання.

¹ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.7.- Спр.1.- Арк.3.

² ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.96.- Арк.8; Спр.90.- Арк.12.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.91.- Арк. 18.

⁴ ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.15.- Арк.2.

⁵ Рафес М.Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол „Бунда”).- М.,1921.- С. 5.

Важливим етапом в діяльності Бунду стало утворення у травні 1919 р. Єврейського Комуністичного Союзу України (Комфарбанду), куди вступили і більшість об'єднаних єврейських соціалістів, а також рішення про початок переговорів з КП(б) У про злиття з нею¹. Була чітко визначена організаційна форма спільної роботи. В той же час частина бундівців, що заявили про незгоду із створенням нової, комуністичної організації і що залишилися на старих, соціал-демократичних позиціях, продовжували підтримувати Директорію².

Негативну роль в процесі зближення КП(б)У і Комфарбанду зіграло прагнення деяких його активістів зберегти свою колишню назву, добитися організаційної самостійності у складі єдиних партійних колективів. Не сприяла прискоренню злиття і резолюція III з'їзду Компартії України „Про відношення до дрібнобуржуазних партій”, згідно якої визнавалися невідгідними будь-які кроки до об'єднання з подібним політичним угрупованням.

Особливу напруженість у відносинах комуністів з колишніми бундівцями вніс лист ЦК КП(б)У від 5 червня 1919 р., в якому було запропоновано останнім індивідуально вступати в ряди комуністичної партії. Знадобилося два місяці для з'ясування своїх позицій з даного питання, а також втручання ЦК РКП (б), перш ніж 18 серпня 1919 р. на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У було ухвалено рішення „Про злиття Комфарбанду з КПУ”. У ньому наголошувалося про його розпуск і створення при ЦК і губпарткомах бюро єврейських секцій на Україні. У циркулярному листі №1, випущеному Голоvbюро, завданням цих секцій визначалося „посилення впливу комуністичних ідей і комуністичної партії між єврейськими робочими і бідним населенням, що повинно привести єврейські маси до творчої соціалістичної роботи”³.

Рішення Оргбюро ЦК КП(б)У від 18 серпня 1919 р., що у той час не дійшло до багатьох партійних організацій, довелося практично здійснювати в період наступу Добровольчої армії А. Денікіна. В умовах фізичного і політичного терору проти єврейського населення, члени Комфарбанду, що залишилися в Україні, брали участь в нелегальній роботі разом з комуністами різних національностей, займалися пропагандою, випуском газет, розповсюдженням листівок серед місцевих жителів, направляли, як і інші єврейські соціалістичні партії, своїх представників до Червоної армії⁴.

Перспективи діяльності єврейських секцій при комітетах КП(б)У, що визначилися в ході звільнення України від денікінців, були визначені в прийнятому на початку грудня 1919 р. спільному меморандумі Центрального бюро при ЦК РКП(б) і Голоvbюро при ЦК КП(б)У „Про завдання і постановку єврейської роботи в партії”, В ньому акцентувалася увага на необхідності посилення комуністичної пропаганди серед цієї частини населення, проведення політичних і культурно-виховних заходів, залучення євреїв до продуктивної праці по відновленню народного господарства республіки

¹ ЦДАГО України.- Ф.41.- Оп.1.- Спр.29.- Арк.3; Спр.14.- Арк.213.

² Євреї та Українська республіка. Єврейська делегація у головного отамана 17 липня 1818 р. в Кам'янці на Поділлі. Видання преси і інформації.-Кам'янець на Поділлі,1919.- С. 7.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.59.- Арк.11.

⁴ Рубинштейн Н. В петлюровско-польском подполье // Летопись революции.- 1926.- №5 (20).- С. 52.

З кінця 1919 р. у внутрішній політиці радянської влади в Україні намітилися видимі зміни, спрямовані насамперед на перегляд тих її сторін, які викликали вкрай негативне ставлення українського селянства.

Більшовицькі гасла конфіскації поміщицьких, державних і церковних земель, права націй на самовизначення підтримувалися селянами, але практичне здійснення цих гасел не відповідало їх сподіванням. Відрив партійних організацій, які спиралися в своїй діяльності в основному на неукраїнський за своїм національним складом міський пролетаріат, від переважної більшості українського населення - селянства, ігнорування його основних прагнень і специфіки українського національного руху неминуче породжувало протистояння, що і проявилось в селянських повстаннях.

Тож по мірі визволення України від денікінської окупації з усією очевидністю поставало питання про вироблення, з врахуванням досвіду 1919 р. і „української специфіки”, такої програми практичних дій радянської влади, яка б знайшла підтримку в українському середовищі.

Це питання стало предметом серйозного аналізу ЦК РКП(б). Зокрема, принципові засади політики партії в Україні були розглянуті 20-21 листопада 1919 р. на спільному засіданні Політбюро та Оргбюро ЦК РКП(б) за участю значної групи керівних працівників КП(б)У. А прийнята VIII Всеросійською конференцією РКП(б) у грудні 1919 р. Резолюція „Про Радянську владу на Україні” стала основним викладом програми дій партії. В ній проголошувалось визнання самостійності УСРР і права українських трудящих самим визначити форму союзу між УСРР і РСФРР, Документ зобов’язував членів партії всіма засобами сприяти вільному розвитку української мови і культури. Положення резолюції пом’якшували засади земельної і продовольчої політики¹.

Протягом 1920 р. відбувалися зміни і в політиці щодо національних меншин. Створення певних структурних одиниць для роботи серед некорінних націй відбувалося насамперед в галузі партійного будівництва. Новий Статут РКП(б), прийнятий VIII Всеросійською конференцією РКП(б), передбачав виокремлення національних відділів для особливих форм партійної роботи². Ця статутна норма дала поштовх керованому ЦК КП(б)У організаційному оформленню національних секцій при партійних комітетах. Вона лягла в основу відповідного положення, яке передбачало створення секцій національних меншин при організаціях КП(б)У для проведення агітації і пропаганди серед іноетнічних груп населення, розробки завдань партійного і державного будівництва, що впливали з їх культурних та побутових особливостей³.

Безпосередньо на місцях організація секцій визначалася циркулярним листом ЦК КП(б)У від 28 січня 1920 р. „До всіх парткомів КП(б)У”, згідно з яким в місцевостях з більш-менш значним відсотком населення інших

¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.- Т.2.- М.,1983.- С. 199-201.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.- Т.2.- С. 202.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр. 131.- Арк.37.

національностей, крім російської і української, дозволялося створення при партійних комітетах національних секцій на чолі з бюро при губкомах партії¹.

Окрім організаційної роботи, що полягала головним чином в прийомі до партії, мобілізації в діючу армію, залученні до радянського будівництва представників етнічних меншин, а також агітаційно-пропагандистської діяльності, видання газет, листівок, інших періодичних і неперіодичних видань мовами некорінних національних груп, національні секції, завдяки можливості самостійно обирати форми роботи в національному середовищі, опікувалися певною мірою і культурним життям некорінного населення, сприяючи відкриттю національних шкіл, клубів, різних культурно-просвітніх установ.

Але вже навесні 1920 р. розпочалася ініційована ЦК РКП(б) реорганізація національних секцій КП(б)У. На квітневому 1920 р. пленумі ЦК КП(б)У було прийняте рішення про розпуск бюро національних секцій при губкомах і ЦК КП(б)У і організацію натомість національних відділів агітації і пропаганди. На відділи покладалися обов'язки головним чином слідкувати за партійною роботою серед робітників даної національності та подавати на розгляд партійному комітету відповідні рекомендації².

Нова інструкція, порівняно з попередніми документами ЦК КП(б)У, не тільки суттєво міняла (в бік звуження) структуру національних відділів в партійних органах, а й значно обмежувала їх функції. Що й стало причиною її негативного сприйняття окремими місцевими національними секціями. Особливо різкою була реакція латиських секцій. За їх оцінкою, інструкція зводила нанівещь діяльність секцій, перетворюючи їх лише в інформаційні органи при губпарткомах; навіть саме існування цих органів подекуди на місцях вважалось шкідливим, і це при тому, що через відсутність нацвідділів при урядових установах основна культурна та інша робота зосереджувалася в партійних організаціях. В ЦК КП(б)У була передана відповідним чином складена резолюція Всеукраїнської конференції латиських секцій (червень 1920 р.). Відповідно стала заява секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про те, що становище „змінене бути не може”³.

Протягом весни-літа 1920 р. поступово була утворена широка мережа національних відділів (бюро) агітації і пропаганди при губкомах, а подекуди і при волосних та районних комітетах КП(б)У, які підпорядковувались відповідним відділам при ЦК КП(б)У. При ЦК першими почали діяти єврейський та естонський відділи (з квітня 1920 р.), латиський (з травня 1920 р.), литовсько-білоруський, пізніше перейменований в литовське бюро (з червня 1920 р.). Загалом у 1920 р. в складі КП(б)У діяло біля 100 національних відділів агітації і пропаганди⁴.

У 1920 р. агітаційно-пропагандистська робота зазнала деяких змін. Раніше вона значною мірою була спрямована на військовослужбовців

¹ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр. 131.- Арк.14.

² ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп 1.- Спр. 51.- Арк.3.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр.341.- Арк.9.

⁴ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття) - К.,1995.- С. 22.

іноземних держав, які в ході Першої світової і громадянської воєн опинилися в Україні. Але на цей час вони вже в основному повернулися на батьківщину. Тому діяльність національних відділів активізувалася в напрямі роботи серед іноетнічних колоністів, які проживали в Україні.

На кінець 1920 р. відбулася зміна в ставленні ЦК КП(б)У до ідеї створення національного комісаріату, зніщійована насамперед урядом Російської Федерації. Через відсутність в Україні власного комісаріату національних справ численні звертання від представників національних меншин, які проживали в Україні, надходили до Народного комісаріату у справах національностей РСФРР. Останній довів до відома ВУЦВК ситуацію, що склалася, зазначивши, що з боку Наркомнацу РСФРР неконституційне і просто неможливо охопити всю роботу серед національних меншин на території УСРР. Наркомнац РСФРР висловлювався за необхідність створення відділу у справах національностей при ВУЦВК або РНК УСРР і брав на себе його організацію, внаслідок відсутності з боку керівних органів УСРР як ініціативи, так і відповідного досвіду. Наркомнац РСФРР делегував в Україну свого представника в ролі уповноваженого при РНК УСРР для ведення переговорів з цього питання¹.

За вирішення проблеми активно взявся ЦК КП(б)У. На нараді завідуючих національними відділами при ЦК 12 листопада 1920 р. було визнано необхідним створення Наркомнацу в Україні². В грудні питання двічі було порушене на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, яке, зрештою, висловилося принципово за створення Наркомнацу на Україні і передало його практичне виконання до відання ВУЦВК нового скликання³. Проте реалізація цієї ідеї відкладалася на невизначений час, а згодом від неї взагалі відмовилися.

Встановлення в Україні радянської влади зміцнило позиції російської меншини. Окрім фактора усвідомлення себе як домінуючої нації на теренах України, про що вже йшлося вище, росіяни реально відігравали провідну роль в партійній структурі. КП(б)У як формально самостійна і рівноправна з РКП(б) партія проіснувала лише перші три місяці після свого створення в квітні 1918 р. Але вже постановою I з'їзду (липень 1918 р.), що відбувся в Москві, КП(б)У фактично перетворювалася в обласну організацію РКП(б)⁴, таку її складову частину, яка репрезентувала українців як меншину в складі РКП(б). Втім, українці становили меншість - лише близько 20% - і в самій КП(б)У, більше половини якої складали росіяни. Тож РКП(б) провадила політику щодо українців як до національної меншини.

Процес утвердження в Україні радянської форми державності, з її повним підпорядкуванням РКП(б), супроводжувався тотальним російським мовно-культурним засиллям. Ось як про це свідчить орган Української Комуністичної Партії „Червоний Прапор” (від 9 березня 1919 р.): „Такої шаленої і ганебної

¹ ЦДАГО України.-Ф.1.- Оп.20.- Спр. 334.- Арк.11.

² ЦДАГО України.-Ф.1.- Оп.20.- Спр. 334.- Арк.14.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.6.- Спр.7.- Арк.114, 122.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- Т.1.- С. 23.

русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Українська мова виганяється звідусюди, де б вона тільки не була. Ціла низка наказів про вживання „общепонятного” - це ознака часу. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити і йому також приналежні національні і культурні права, які мають представники „братнього” народу на Україні, є лише одна відповідь: „шовінізм, буржуазність, контрреволюція”.

Офіційно це мало вигляд проголошення рівноправності російської і української мов і культур в Україні, при тому, що українська не мала статусу державної. Більше того, деколи вона взагалі ставилася в ряд з мовами національних меншин України. Наприклад, в постанові Народного комісаріату освіти УСРР (березень 1919 р.) хоча і йшлося про завдання „активно працювати в бік розвитку української мови”, та при цьому вимагалось в школах з російською мовою викладання вводити вивчення „однієї з місцевих мов” - української, польської, єврейської, німецької, чеської та інш.¹ Проте рішення вищих органів влади і управління України про запровадження української мови в школах і радянських установах² на практиці майже не втілювалися в життя.

Отже, в політичній, державній, культурній та інших сферах життя прихід радянської влади в Україну в 1919-1920 рр. був сполучений з тотальною русифікацією, непомірно гіпертрофованим як для національної меншини вивченням російського елемента в українському суспільстві та підпорядкуванням вищої державної влади в УСРР Російській комуністичній партії (більшовиків).

Радянське керівництво, як і уряд Директорії, вирізняло своєю увагою єврейську національних меншину - одну з найчисленніших і найпомітніших в суспільно-політичному житті України. Загальний перегляд національної політики радянської влади, посилення комуністичного руху серед єврейства спричинили на кінець 1919 р. нову постанову питання про роль і місце відповідної роботи в середовищі єврейського населення України. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У проголосили „загальнопартійне і загальнополітичне значення єврейської комуністичної роботи”, необхідність створення для неї умов найбільшого сприяння і боротьбу з антисемітизмом³. В цей же час активізувалося політичне життя єврейства, стало помітним певне полівіння деяких єврейських партій. Зокрема, в березні 1919 р. з середовища Бунду (Єврейського Комуністичного Робітничого Союзу) та Об'єднаної єврейської соціалістичної партії виділилися значні за чисельністю комуністичні угруповання, які в травні об'єдналися в Єврейський Комуністичний Союз України (Фарбанд). І хоча за рішенням ЦК РКП(б) вже в серпні того ж року Фарбанд злився з КП(б)У⁴, реально це злиття відбулося не відразу і Фарбанд відіграв помітну роль серед єврейського населення.

¹ Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины.- 1919.- №23.- Ст.260.- С. 347.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів.- К., 1957.- С. 150.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.-Оп.20.- Спр.89.- Арк.66 зв.

⁴ ЦДАГО України.- Ф.1.-Оп.20.- Спр.89.- Арк.66.

Втім, єврейські партії далеко не завжди мали можливості для вільного самовиявлення. Звичайним явищем було негативне ставлення до них з боку радянських органів та більшовиків: прояви недовір'я, перешкоди в роботі, недопущення представників єврейських партій в радянські та профспілкові установи, навіть вороже відношення до них. Причому таке ставлення відчували на собі не лише „Поалей-Ціон”, Бунд, а й Фарбанд.

Що стосувалося широких верств загалом аполітичного єврейського населення, то життя змушувало його, особливо дрібну буржуазію, шукати шляхи пристосування до радянської влади. Прикладом цього можна назвати створення в 1919 р. Союзу Єврейських трудящих мас (Сетмас). Раніше існуючі єврейські організації в основному визначалися радянською владою як реакційні та буржуазні, і залежно від напрямку їх діяльності - клерикальні або націоналістичні і підлягали безумовному розпуску. Сетмас став спробою масштабного організаційного налагодження традиційної єврейської взаємодопомоги і взаємооб'єднання в умовах ідеологічних рамок радянської влади.

Найгострішою проблемою українського єврейства, що стояла перед радянською владою на той момент, залишалися погроми. Вина за них більшовиками цілком покладалася на Директорію, яка звинувачувалася в „підтримці зв'язків з погромними елементами” та „антисемітському цькуванні серед селян і солдат в районах радянської влади”. Отже, погроми проголошувалися знаряддям боротьби контрреволюції проти радянської влади¹.

В той же час керівництво УСРР визнавало й інші фактори, які сприяли виникненню погромів, зокрема той, що високий відсоток євреїв серед міського населення робив неминучими націоналістичні настрої в середовищі українського селянства. Тож, як зазначалося в спільному документі ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У „Про завдання і постановку єврейської роботи партії”, коли радянська влада постала перед селянством як комуністична, тобто як така, що запроваджувала комуну негайно, селянство піднялося і проти неї, і проти євреїв, яких справді було багато в її органах та серед комісарів². Щодо цього останнього фактора, то були спроби його скоригувати. Після дискусії в партійних верхах з проблеми погромів Політбюро ЦК КП(б)У ще на засіданні 30 травня 1919 р. ухвалило, враховуючи надзвичайне загострення антисемітських настроїв, провести часткову заміну єврейських партійних працівників українцями і росіянами; було вирішено також з метою послаблення ворожнечі між селянством та єврейськими містечками залучати на місцях селянство в керівні органи радянської влади для спільної роботи з єврейськими робітниками і ремісниками та одночасно делегувати для роботи на селі найбільш пристосованих щодо цього партійних працівників-євреїв³. Щоправда, такі постанови більшою мірою залишалися на папері, ніж втілювалися в життя, тим більше, що рішення на зразок заміни єврейських працівників не належало

¹ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.89.- Арк. 1-1 зв.

² ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.89.- Арк.66 зв.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.6.- Спр.1.- Арк.21.

до таких, що користувалися одностайною підтримкою, в тому числі і в партійному керівництві.

Масштаби погромів і кількість постраждалих в них вимагали, проте, і більш реальних дій, ніж рішення про співпрацю українських селян і єврейських трудящих. На початку літа 1919 р. було вжито заходів для надання реальної допомоги єврейському населенню, хоча в баченні організаційних форм цієї допомоги в партійно-урядових верхах республіки не було цілковитої одностайності. Так, Політбюро ЦК КП(б)У відхилило організацію особливої комісії (єврейського відділу) з надання допомоги потерпілим від погромів при Наркоматі соціального забезпечення¹. Постановою Центральної Комісії допомоги жертвам контрреволюції Народного Комісаріату соціального забезпечення від 7 червня 1919 р. на основі декрету РНК УСРР створювалася при Комісії особлива секція - для організації і надання допомоги постраждалим від погромів громадянам УСРР². Центральна секція допомоги жертвам погромів мала організаційно-керівні функції, а основна практична робота припадала на відповідні місцеві секції, які займалися розміщенням постраждалих, що залишилися без даху над головою, та забезпечували їм медичну, продовольчу, речову і грошову допомогу, у разі можливості працевлаштовували тощо³.

Надаючи допомогу постраждалим від погромів, радянська влада в той же час мала цілком однозначну і непохитну позицію щодо того, яким повинно бути ставлення до неї єврейства. Суть цієї позиції була такою: в зв'язку із зростанням антисемітизму захист радянської влади для євреїв - це захист самих себе від фізичного винищення. Таким чином, українське єврейство, стаючи на цю позицію, потрапляло в замкнуте коло: підтримувати радянську владу, щоб захиститися від фізичного винищення, і в той же час підлягати ризику бути знищеними загонами повстанських отаманів і білогвардійцями саме за підтримку радянської влади.

Роки громадянської війни стали однією з найтрагічніших і найкривавіших сторінок в історії українських німців. Вкрай загострені нестабільним політичним становищем і іноземним військовим втручанням соціально-економічні протиріччя в українському суспільстві, різке зростання міжнаціональної ворожнечі, анархістські настрої, які сприяли прояву негативних рис людської натури, зокрема, зростанню ксенофобії, знищували усталене благополуччя німецьких колоній і становили повсякчасну загрозу життю їх мешканців.

Події воєнних часів, часті зміни влади далися взнаки на економічному благополуччі німецьких колоній, що вже не були, як раніше, багатими. Та здебільшого німецькі колоністи залишалися досить заможними. Що і визначало їх взаємовідносини з радянською владою. Політика „воєнного комунізму”, відверта недовіра з боку місцевих органів радянської влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації та інші подібні заходи сформували у колоністів

¹ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.6.- Спр.1.- Арк.28.

² ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.126.- Арк.3.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.126.- Арк.67.

стійке вороже ставлення до радянської влади. Повсюдні зловживання її представників, одні з яких проводили безсистемні контрибуції від надміру старанності, інші задовольняли особисті інтереси шляхом поборів, загроз і вимагань, самочинні реквізиції і відверті грабунки червоноармійців ще більше загострювали ситуацію. Не можна сказати, що в більшовицькому партійному керівництві, особливо серед німецьких колоністів, не було розуміння її вибухонебезпечності. Німецькі комуністи зверталися до іноземної Колегії з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань¹.

Як вже зазначалося, німецька національна група в Україні відзначалася як значною чисельністю, так і виразними національними особливостями. Загалом німецьке населення концентрувалося на півдні України². Традиційно багаті німецькі колонії з високорозвинутим господарством, притаманним їм життєвим укладом, високим рівнем культури (значно вищим, ніж в середовищі оточуючого українського і російського населення) існували, так би мовити, значною мірою у „власному просторі”, майже не піддаючись асиміляції. Між ними і навколишніми українсько-російськими селами існував певний національний антагонізм, що виростав на ґрунті економічних відносин між німцями-землевласниками та незаможними прошарками зазначених сіл, які постачали найману робочу силу в німецькі фермерські господарства та орендували землю.

Об'єднавчі тенденції в середовищі колоністів мали наслідком створення незабаром після повалення царизму спілки німців-колоністів Чорномор'я, яка входила до складу Всеросійської організації німців. Провідну роль в цьому об'єднанні відігравали німецькі колонії Одещини. Центральний Комітет спілки колоністів Чорномор'я наголошував на аполітичності організації і виключно національному характері її завдань³. ЦК підлягали і загони самооборони, до створення яких в німецьких колоніях спонукали сповнені погромів, грабунків та спустошень умови громадянської війни. У створенні загонів, їх озброєнні та військовому навчанні діяльну участь ще у 1918 р. брали австро-німецькі війська, що окупували Україну.

Співробітництво німецьких колоній з окупаційними військами призвело до подальшого загострення міжетнічних відносин, і національна ворожнеча, що накопичилася за період окупації, спалахнула з новою силою. Німецькі колонії стали об'єктом нападів і грабунків з боку загонів українських селян. Вороже ставлення Директорії і тих суспільних сил, які вона уособлювала, до гетьманського режиму та його опори - німецьких військ, відбилося і на опікуваних цими військами колоніях, яким довелося пережити в січні 1919 р. тяжку реквізицію⁴.

Події воєнних років, часті зміни влади суттєво далися взнаки на економічному благополуччі колоній, та в основній кількості німецькі колоністи

¹ ЦДАГО України.- Ф1.- Оп.20.- Спр.99.- Арк.4.

² Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України // Український історичний журнал.- 1991.- №2.- С. 46.

³ Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції.- 1929.- №2.- С. 141.

⁴ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр.99.- Арк.7.

залишалися заможними. Політика „воєнного комунізму”, відверта недовіра з боку місцевих органів влади і пов’язані з цим продрозкладки, конфіскації, арешти сформували у німців почуття ворожості до радянської влади, а повсюдні зловживання її представників, самочинні реквізиції і відверті грабунки, до яких нерідко вдавалися загони червоноармійців, ще більше загострювали ситуацію.

Не можна сказати, що в керівництві КП(б)У, особливо серед німецьких комуністів, не було розуміння вибухонебезпечності ситуації. Німецька група КП(б)У зверталася в іноземну колегію з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань¹. Подекуди становище розуміли і на місцях. Так, німецька група КП(б)У в Миколаєві, почавши свою діяльність з агітаційної роботи, пересвідчилася, що першочерговим є все ж вирішення нагальних практичних завдань і переорієнтувалася головним чином на розв’язання таких питань, як незаконні контрибуції, реквізиції, арешти колоністів тощо².

Проте окремі намагання поліпшити становище не могли реально змінити його на краще. Німецькі комуністи активно провадили агітаційну діяльність, намагалися створювати в колоніях Ради, комбіді. Особливо відзначалася діяльністю в цьому напрямі одеська група. Нею був ліквідований Центральний Комітет спілки німецьких колоністів і закрита їх газета. Члени групи постійно виїжджали в колонії з агітаційними заходами та з метою створення Рад.

Але комбіді в німецьких колоніях практично не було з кого створювати через малочисельність німців-бідняків; Ради, там, де їх і вдавалося організувати, ледь трималися; комуну німецькі колоністи не сприймали. Між ними і радянськими військами постійно відбувалися конфлікти і збройні сутички, поки, нарешті, влітку 1919 р. німецькі колонії на півдні України не охопило повстання.

Повстання тривало впродовж липня-серпня 1919 р. Воно відбувалося під гаслом захисту національних інтересів. Завдяки завчасно проведеній організації та зв’язку між колоніями повстання швидко, в лічені дні охопило німецькі поселення Одещини. У ньому взяло участь близько 20 тис. добре озброєних повстанців. Всім повстанням керувала так звана „Рада десяти”, у колоніях були утворені ради оборони, які проголошували мобілізацію і здійснювали керівництво на місцях.

Поштовхом до повстання став не лише конфлікт німців-колоністів з радянською владою, а й їх намір підтримати наступ армії А. Денікіна. Дослідники тих подій, С. Коган і Н. Межберг, писали з цього приводу: „Керівники повстання гадали, що їм пощастить з’єднатися з тими частинами Добрармії, які наступали на Одесу. Ось чому вони й вибрали для повстання кінець липня, коли денікінська армія була вже під Херсоном”³. Залишилися свідчення того, що офіцери Добровольчої армії безпосередньо брали участь у керівництві повстанням. Про необхідність „всєбічно підтримувати

¹ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр.99.- Арк.4.

² ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр.99.- Арк.7.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр.99.- Арк. 149.

Добровольчу армію” заявляв і керівник ЦК союзу колоністів (діяльність якого була відновлена під час денікінської окупації) Флелляр¹.

Повстання німців-колоністів проти радянської влади відбувалися не лише на Одещині. В своїх спогадах „Революційна боротьба в Миколаєві” Я. Ряппо описує повстанський рух на Миколаївщині, що особливо пожвавився під час наступу А. Денікіна. За його свідченням, на чолі численних повстанців, в рядах яких спільно діяли як німецькі, так і місцеві українські та російські селяни, стояли німці-колоністи. Саме вони чинили найбільш упертий опір радянським військам, а під час денікінської окупації активно співробітничали з білогвардійцями².

Окрім запеклих ворогів, радянська влада мала і діяльних прибічників серед українських німців - насамперед в лавах міського пролетаріату. Серед національних груп в КП(б)У німецька була однією з найбільш активних і організованих. Вже невдовзі після утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України при ньому організувався німецький відділ, при ЦК КП(б)У - німецька група. Німецькі групи комуністів діяли, практично, у всіх великих містах України. Основними напрямками їх діяльності було видання і розповсюдження комуністичної літератури, агітаційна і пропагандистська робота серед військовополонених, формування інтернаціональних загонів.

Діяльність німецьких комуністів не обмежувалася рамками суто партійної роботи. Наприклад, Харківська група 16 січня 1919 р. ліквідувала німецьке генеральне консульство (пізніше - австро-угорське) і створила натомість Революційний комітет німецьких та австро-угорських робітників і селян, що перебрав на себе функції консульств. Німецька комуністична група в Києві створила свою робітничо-селянську раду³.

У 1920 р. становище німецьких колоній не зазнало суттєвих змін. Не вщухали грабіжницькі напади на них повстанських загонів українських селян, серед яких особливою масовістю і жорстокістю вирізнялися махновці. Удар по економічній силі німецьких колоній нанесли також розкуркулення, яке в 1920-1921 рр. проходило на півдні України. Внаслідок аграрних перетворень, орієнтованих на зрівняльний поділ землі, у так званих куркульських господарствах у німецьких селах було відібрано в середньому близько 40-45% землі, до того ж кращої⁴. Перерозподіл земель на користь українських селян вніс додаткове напруження в міжнаціональні взаємини.

Зростаюче напруження у стосунках німецьких колоній з радянської владою призвело до нового повстання у червні 1920 р., яке охопило колонії Одеської губернії, насамперед Тираспільського повіту. Розвиток події загалом повторював минулорічний, але масштаб повстання був значно меншим. Повстанці взаємодіяли з армією П. Врангеля, в складі якої були їх спеціальні батальйони і загони самооборони⁵.

¹ Там само.- Арк.150, 163.

² Див.: Ряппо Я. Революційна боротьба в Николаеве // Летопись революции.- 1924.- №4.- С. 26-29, 38.

³ Кулинич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки.- С. 67,68, 82.

⁴ Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні.- К., 1995.- С. 213.

⁵ Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ.- 1993.- №3/12.- С. 60.

Придушення повстанських виступів спонукали німецьких колоністів до встановлення лояльних стосунків з радянською владою. Наприклад, як свідчить політзведення 12-ї армії, страх покарання за минулорічний виступ змушував жителів колонії села Страсбург Одеського повіту вітати радянську владу і не виявляти „холодного ставлення до Червоної армії”¹.

Очевидно, що досвід подій 1919 р. і початку 1920 р. був врахований обома сторонами, і в другій половині літа 1920 р. можна було говорити про „умиротворення” німецьких колоній на Одещині. Як свідчить звіт про діяльність Одеського губкому за цей період, німецька секція „досягла того що ставлення колоністів до радянської влади стало доброзичливим”². Зрозуміло, наскільки вимушеною була така „доброзичливість”, тож закономірно, що серед німецького населення дедалі більше поширювались емігрантські настрої.

У 1920 р. національні комуністичні групи в складі КП(б)У з новими силами взялися до агітаційно-пропагандистської роботи. Діяльність німецьких відділів проходила за такими основними напрямками: агітаційна, організаційна та культпросвітня робота. Наприклад, німецький відділ при Одеському губкомі КП(б)У, як доповідалося у його зведенні за друге півріччя 1920 р., відряджав у колонії інструкторів, які використовували кожну можливість для влаштування мітингів та лекцій на політичні, господарські та культурно-просвітні теми. Зокрема, за вказаний період було проведено 120 мітингів, 60 жіночих зібрань, 30 зібрань молоді, 25 лекцій. Агітація велася також через газети та інші видання. В Одеському і Тираспільському повітах було створено 19 комуністичних осередків³.

Культпросвітня робота, яка не викликала такого несприйняття серед колоністів, як політична, просувалася значно жвавіше. У всіх великих колоніях були організовані культпросвітні гуртки, клуби, бібліотеки, народні будинки, а подекуди - навіть самодіяльні театри.

Роки громадянської війни стали для німецьких колоністів в Україні важким випробуванням. Це був час, коли їх майновий стан, класова та навіть національна приналежність часто бували причиною негативного до них ставлення. Але якщо в умовах війни не завжди вдавалося утримати власні статки, то ставлення українських німців до своєї культури дозволяло їм зберегти національну самобутність за будь-яких умов.

Польське населення України являло собою численну іноетнічну групу, неоднорідну за соціальним складом, рівнем національної самосвідомості, політичними орієнтаціями тощо. Більшість поляків належала до селян і проживала у Волинській, Подільській, Київській губерніях. Внаслідок природно-географічних умов цих регіонів тут практично були відсутні т. зв. куркульські господарства. В умовах війни, розрухи, „воєнного комунізму” економічне становище і без того небагатих польських сіл дедалі більше погіршувалося, зростало їх невдоволення політикою радянської влади, яке подекуди спонукало до участі в антибільшовицьких повстаннях.

¹ ЦДАГО України.- Ф.- 1.- Оп.- 20.- Спр.321.- Арк.6.

² ЦДАГО України.- Ф.- 1.- Оп.- 20.- Спр.321.- Спр.196.- Арк.49.

³ ЦДАГО України.- Ф.- 1.- Оп.- 20.- Спр. 253.- Арк. 176-176 зв.

Такі притаманні жителям польських етнічних поселень Волині та Поділля риси, як високий рівень національної самосвідомості, збереження рідної мови, культури, традицій, велика роль релігії і духовенства, неминуче розвивалися в умовах великих міст. Тож польське робітниче населення промислових центрів Південно-Східної України якоюсь мірою втрачало свою національну ідентичність. В той же час в середовищі польського пролетаріату набували популярності комуністичні ідеї.

Порівняно активна участь представників польської меншини в революційних подіях на боці радянської влади обумовлювала їх переконання у своєму праві добиватися задоволення власних національних інтересів. Помітним був їх потяг до виокремлення своїх національних справ і вирішення через власні установи. Свідченням цьому стала енергійна розбудова у великих містах України місцевих комісаріатів у польських справах. В Харкові такий комісаріат був створений невдовзі після встановлення радянської влади - у січні 1919 р. Він мав ряд відділів - соціального забезпечення, культосвітній, еміграційно-статистичний. Наприкінці лютого у Харкові був створений Республіканський комісаріат у польських справах, який поряд з іншим розгорнув активну освітню діяльність. На освітню програму Комісаріату вже на початку його діяльності радянський український уряд асигнував близько 200 тис. карбованців¹.

Місцеві польські комісаріати були також створені в Києві (березень 1919 р.), Катеринославі (травень 1919 р.). В квітні при Комісаріаті в справах національностей в Одесі організувався польський секретаріат з секціями культосвітньою, в справах полонених та біженців і соціальної допомоги. Колегія в польських справах була створена також в Миколаєві. Процес розбудови місцевих польських комісаріатів та подібних інституцій був перерваний в червні 1919 р. за вказівкою з Москви. Наркомнац РСФРР ухвалив ліквідувати польські комісаріати, обґрунтовуючи своє рішення тим, що їх діяльність або вичерпалася, або дублює діяльність інших установ². Після ліквідації комісаріатів основна робота серед польського населення зосередилася головним чином у місцевих партійних організаціях - польських бюро при губкомах КП(б)У. Партійні і державні органи мали неухильно керуватися настановами ЦК, який визначав напрям роботи з поляками.

На пріоритет тактики більшовиків щодо польського населення впливав цілий ряд чинників, серед яких визначальними були ситуація в самій Польщі, російсько-польські та українсько-польські відносини. Стратегія в польському питанні впливала з доктрини світової пролетарської революції і була націлена на її експорт в Польщу. При цьому польське населення в Україні, Білорусії, Росії розглядалось як потенційна сила для революційної армії майбутньої соціалістичної Польщі.

Події 1920 р. - підписання у квітні політичного договору і військової конвенції між УНР і Польщею, радянсько-польська війна - загострили стосунки між польською меншиною в Україні і радянською владою. Польське населення,

¹ Див.: Калиниченко П.М. Брати по класу – брати по зброї.- К., 1973.- С. 86.

² Калиниченко П.М. Зазн.праця.- С.89.

яке страждало від націоналізації землі, експропріації власності, стягування продподатку, радо зустрічало польські війська. Як свідчать документи головного командування польської армії, командування Волинського фронту, польської контррозвідки в Україні, українська полонія на окупованій території сприймала прихід польської армії як довготривале явище. Так, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих українських територіях. Тож якщо польське населення, говорилося в наказі, хоче врятуватись від нового нашестя більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, „воно повинно щиро і у власних інтересах віддати свої сили на створення української державності і українського війська, лише створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд”¹.

Про ставлення місцевого польського населення до ідеї українського державотворення секція дифензиви (польської контррозвідки) в Україні доповідала на початку червня 1920 р.: „Польська інтелігенція не вірить в реальність самостійного існування України, оскільки не вірить в можливості української адміністрації і армії, проте переконана, що існують підстави для її державного існування за умови широкої опори на Польщу. Аналогічно характеризувалася і позиція селянства”².

За цих умов більшовицьке керівництво визнало за потрібне посилити ідеологічний фронт шляхом активізації комуністичної роботи серед проживаючих в Україні поляків. Польбюро, що діяло на Лівобережній Україні, не могло справитися з цим завданням. Тому рішенням Політбюро ЦК РКП(б), ухваленим 22 липня 1920 р., в Києві створювалося Польське бюро агітації і пропаганди на Правобережній Україні для роботи у вказаному регіоні. Основними напрямками діяльності новоствореного Польбюро була агітаційно-пропагандистська робота серед польських колоністів в Україні і особливо серед військовополонених поляків та мобілізація комуністів, що володіли польською мовою, для політичної роботи³.

В липні 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про мобілізацію комуністів-поляків, і на його основі ЦК КП(б)У прийняв постанову, якою зобов’язував партійні організації протягом двох днів провести загальну мобілізацію комуністів-поляків на польський фронт⁴. В ряді міст України відкривалися вербувальні пункти і формувалися військові польські частини, зокрема, в Києві, Одесі, Херсоні, Чернігові. Агітація польського населення за вступ до Червоної армії була суттєвою складовою політичної роботи більшовиків. Як свідчать деякі документи, в роки громадянської війни в лавах Червоної армії воювало близько 18 тис. поляків⁵.

¹ ЦДАГО України.- Ф.57.- Оп.2.- Спр.424.- Арк.76.

² ЦДАГО України.- Ф.57.- Оп.2.- Спр.424.- Арк. 88,89,90.

³ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.342.- Арк.110,113,115.

⁴ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.132.- Арк.96-97.

⁵ Голуб П.А. Польские революционные войска в России в 1917-1920 годах // Вопросы истории.- 1958.- №3.- С. 62.

Польбюро на Правобережній Україні діяло до 19 жовтня 1920 р. і припинило своє існування в зв'язку зі зміною військової обстановки - підписання 12 жовтня перемир'я між РСФРР та УСРР, з одного боку, і Польщею - з другого.

Радянське керівництво розглядало можливу перемогу над Польщею як важливий етап перенесення революції в Європу. Провал планів „експорту революції” сформував вороже ставлення до польської меншини і викликав масові арешти поляків, запідозрених в участі у повстанському русі, поході військ Ю. Пилсудського на Київ, співробітництві з „білополяками”. Тавро „білополяк” стало приводом для недовіри, переслідувань, арештів, ув'язнень і розстрілів. З 1920 р. розгорнулася кампанія проти католицької церкви, що проявилася в каральних акціях щодо духовенства, закриттю й руйнуванню молитовних установ, конфіскації їх цінностей. Атеїстична пропаганда була спрямована насамперед проти римо-католицької церкви.

Таким чином, офіційна національна політика УНР доби Директорії в цілому була толерантною, демократчною і справедливою. Досвід її вчить, що вільна українська держава повинна створити сприятливі умови для позитивного ставлення до себе з боку національних меншин, активно залучаючи їх до державного будівництва. Водночас він свідчить, що й вони, в свою чергу, теж зобов'язані з розумінням ставитись до корінних інтересів українського народу, який здійснює своє законне право на суверенне державне життя, не перешкоджати, а всіляко сприяти йому в реалізації цього права.

Завершуючи розгляд цієї проблеми, можна зробити такі підсумки. Період Директорії приніс національним меншинам відновлення закону „Про національно-персопальну автономію”, який хоча й не встиг здобути широкого застосування на практиці, проте становив визнання і законодавче закріплення в політико-правовому аспекті автономного статусу національних меншин. Створення міністерства єврейських справ стало першим кроком на шляху реалізації цього статусу. В той же час в умовах громадянської війни національні меншини, насамперед єврейська, зазнавали переслідувань за національною ознакою, найбільш масовим і трагічним виявом яких стали єврейські погроми.

Радянська влада скасуванням законодавчих актів Директорії позбавила національні меншини їх особливого статусу. Конституцією УСРР 1919 р. була проголошена рівність всіх громадян України незалежно від національної ознаки. В 1919-1920 рр. питання про становище національних меншин в Україні взагалі не стояло на порядку денному - боротьба за встановлення радянської влади, громадянська війна відсували його далеко з числа першочергових. Цьому відповідала і інтернаціоналістська суть більшовицької ідеології. Прагнення деяких національних меншин до створення національних урядових органів відхилялися радянською владою. Були створені лише національні секції в деяких народних комісаріатах.

Висновки

На початку ХХ ст. більша частина українських земель входила до складу Російської імперії. Національний гніт, русифікація, які були наслідком такого статусу Малоросії, посилювалися під час Першої світової війни. Така політика царського уряду стосувалась не тільки українців, але й представників інших етносів, мешканців України.

Період української національної революції 1917-1921 рр. був часом великих надій і сподівань. Перемога Лютневої 1917 р. революції в Росії відкрила широкі можливості до національно-демократичного будівництва в Україні. Цей процес знайшов своє відображення в чисельних законах, законодавчих актах, універсалах, відозвах, Конституції Української Народної Республіки.

Революція дала можливість приступити до вирішення національного питання в Україні. Із створенням та діяльністю Української Центральної Ради пов'язано відновлення української державності. Ставши основним політичним чинником, Центральна Рада започаткувала процес формування в Україні державної етнополітики. Важливе значення цієї діяльності полягає в тому, що вона визнавала факт поліетнічності українського суспільства і намагалася виробити чітку політику щодо врегулювання етнопонаціональних процесів. Суть її полягала в тому, щоб виробити право на суверенний розвиток не тільки українського народу але й інших національних меншин, що проживали на території України.

Зміна політичного ладу, яка відбувалась на теренах колишньої Російської імперії вимагала юридичного формування нового становища українців і національних меншин. Першим кроком до формування політико-правових засад етнотриваєтворення були рішення, постанови і резолюції Всеукраїнського національного конгресу (Київ, 6-8 квітня 1917 р.).

Нормативно-правове забезпечення суверенних і демократичних прагнень українського народу та нацменшин почало складатися з I Універсалу. Одразу ж після його оприлюднення було скликано спеціальну комісію для розробки „Статуту про державний устрій”. Розширення політичного і правового статусу національних меншин акцентував II Універсал Центральної Ради.

Велику активну роботу з розробки законопроектів, які сприяли розширенню прав національних меншин, проводило Генеральне секретарство міжнаціональних справ при якому було три заступника з російських, єврейських і польських справ. У III Універсалі Центральна Рада проголосила про створення Української Народної Республіки, прийняла пакет політичних та соціально-економічних перетворень та визнала за народом великоруським, єврейським, польським та іншими національностями, які мешкають в Україні, право національно-персональної автономії. А сам закон знайшов своє подальше відображення у IV Універсалі Центральної Ради, який проголосив повну державну незалежність України.

Вперше ідея національно-персональної автономії одержала детальну розробку в працях австрійських демократів К. Ренера і О. Бауера. Але політичні

системи тогочасних європейських країн не сприйняли її здійсненню. Україна стала першою європейською державою, яка на практиці поставила за мету реалізувати цей проект.

Фінальним кроком етнодержавного будівництва Центральної Ради стала розробка і прийняття Конституції УНР, де, зокрема, проголошувалося, що суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України. Крім того, в Конституції зазначалось, що націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах. Одним із перших актів Директорії УНР стало відновлення в листопаді 1918 р. закону „Про національно-персональну автономію” який було скасовано за часів П. Скоропадського. Трудовий Конгрес, скликаний у січні 1919 р. на чверть складався із представників національних меншин. Тоді ж Директорією було видано закон „Про карну відповідальність за образу честі і національної гідності”.

Національно-державне будівництво в Україні відбувалося в умовах громадянської війни. В силу обставин багато питань відійшло на другий план. Усі учасники громадянського протистояння мали свої погляди на розвиток міжнаціональних відносин. Більшовики стояли на класових позиціях у національному питанні, тому здійснювали репресії щодо представників заможних верств суспільства та інтелігенції, не звертаючи уваги на їхню етнічну належність. Денікінці відверто закликали розправитись з українцями та євреями. Білий рух відзначився тут масовим терором. На думку історика О. Субтельного, ще задовго до Голокосту перші етнічні чистки євреїв проводила армія А. Денікіна. В умовах постійної зміни лінії фронту та політичної влади, оточена з усіх боків ворогами, Директорія не мала можливості захистити ні українців, ні іноетнічне населення.

Ситуація ускладнювалася також тим, що отаманщина охопила всю Україну. Повсюди громили євреїв, на Правобережжі – поляків, на Південному Сході – німецьких та болгарських колоністів. Здійснювались напади на українські урядові установи, приватні підприємства та кооперативи. Всю країну заповнив один-єдиний погром. Різноманітні „батьки” і отамани підривали довіру до української державності, дискредитували її в очах цивілізованого світу. Українська влада приймала десятки законів проти погромників, намагаючись зупинити анархію.

Польсько-український наступ проти більшовиків 1920 року став останнім акордом громадянської війни. І навіть перебуваючи за кордоном, Директорія шукала порозуміння з національними меншинами.

Героїчне і трагічне минуле залишило нащадкам один із важливих уроків історії – боротьба з національними меншинами завжди була боротьбою проти України.

Серед сучасних досліджень української історії ХХ століття важливе місце займають питання етнонаціональної самоідентифікації українського народу та етнічних груп, їх еволюція, участь у політичному, економічному та культурному житті країни, що обумовлено не лише збереженням історичної пам'яті, зростанням національної самосвідомості, але й змінами в політико-

правовій системі суспільства, відновленням державності України, розробленням законодавчої та нормативної бази національних відносин. Політико-правовий аналіз становища національних меншин в Україні протягом ХХ століття дозволив зробити низку висновків, узагальнень та пропозицій щодо вдосконалення моделі етнонаціональних відносин.

Українська революція 1917-1920 рр., чільним званням якої було відновлення державності України, супроводжувалася демократичним розв'язанням національного питання та виробленням реалістичної моделі захисту прав національних меншин. Отримали практичну апробацію теоретичні засади європейської соціал-демократії, ідеї національно-персональної автономії національних меншин, обґрунтовані австрійським соціалістом К. Реннером. Лідер Української Центральної Ради М. Грушевський, її провідні сили – Товариство українських поступовців, трансформоване у Спілку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 р. – в Українську партію соціалістів-федералістів, Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська соціал-демократична робітничая партія були єдині в тому, що Україна має здобути широку національно-територіальну автономію у складі федеративної республіки, а національні меншини одержати національно-персональну автономію. У такий спосіб закладалися правові засади державної етнополітики на принципах гуманізму та рівноправності націй і народностей.

Питання визначення національної більшості, національних меншин, титульного етносу, етнічних груп, стосунків між ними, що набули актуальності та гостроти на початку ХХ століття, залишались однією з ключових проблем українського життя впродовж наступних десятиріч.

Національна політика царизму як складова його внутрішньої політики була спрямована на зміцнення цілісності імперії шляхом денационалізації і насильницької русифікації „іногородців”, які становили 57% населення імперії, а на українських її теренах – 91%. Адже сам термін „іногородці” на початку ХХ століття з суто правового отримує політичний зміст щодо усіх народів, окрім росіян. По відношенню до кожної етнічної групи єврейська меншина передбачала значні обмеження прав. Це, в першу чергу, зона осілості – обмеження у виборі місця проживання для представників єврейського етносу. По-друге, заборона вивчення і користування рідною мовою. По-третє, обмеження у виборі професії. По-четверте, ліквідація традиційного ведення господарства і етнокультурної самоідентифікації. Звичайно, національна політика царського уряду була диференційованою в підходах до різних народів. Найбільших обмежень у правах поряд з українцями зазнали єврейський і польський етноси. Політичне безправ'я євреїв особливо виявилось у період чорносотенних погромів. Серйозних обмежень у соціально-економічній сфері зазнали поляки.

Перемога Лютневої революції 1917 р., падіння російського самодержавства і спроби демократизації суспільства дали поштовх для розгортання Української революції. На арену політичної боротьби вийшли нові українські сили - Українська Центральна Рада, оформились політичні партії національних меншин. Прагнучи широкої національно-територіальної автономії України в

федерації народів Росії, українці за висловом М. Грушевського, сподівались на зустрічні кроки представників національних меншин, що скріпили б позицію оборонців їх прав. Всеукраїнський національний конгрес вже у квітні 1917 р. запропонував представникам усіх національностей, які проживали в Україні, увійти до складу Центральної Ради. Це принципове рішення було підтверджене її I Універсалом. Представництво в Центральній Раді отримали „органи революційної демократії”, тобто соціалістичні партії, а також Ради робітничих та солдатських депутатів. Забезпечивши репрезентацію національних спілок лише лівим організаціями, Центральна Рада обмежила свій зв'язок із значною і впливовою частиною більшості людності краю.

Створення Генерального секретарства міжнаціональних справ, його реформування у три окремих – великоруське (Д. Одинець), єврейське (М. Зібельфарб) та польське (М. Міцкевич), прийняття закону „Про національно-персональну автономію” підкреслювало як бажання лідерів Української революції досягти реального рівноправ'я, так і очікування лояльного ставлення представників національних меншин до визвольних змагань українського народу. Генеральний секретаріат, Центральна Рада, в міру можливостей, опікувались розвитком освіти національних меншин. Уряд УНР рішуче виступив проти єврейських погромів та розпалювання національної ворожнечі. Доба Центральної Ради – це не тільки час відновлення української державності, але й початок духовного розкріпачення етнічних груп України, усвідомлення своєї національної належності, законодавчого закріплення рівноправного статусу всіх громадян, незалежно від їхнього етнічного походження.

Припинення чинності законів УНР правлінням гетьмана П. Скоропадського спричинило до реального обмеження прав національних меншин. Гетьман залучав до управління країною представників старої бюрократії, головним чином росіян. Це стало, за висловом відомого українського дослідника Гетьманату професора Р. Пирого важливим гальмівним політичним чинником будівництва національної за змістом держави. „Їхня діяльність,- підкреслює вчений,- мала антиукраїнський характер, підривала основи державної незалежності, негативно впливала на самостійницьку орієнтацію українських урядовців. В інформаційному просторі безроздільно домінувала російськомовна преса, формуючи проросійські настрої, агітуючи, за відновлення Великої Росії”¹.

Натомість Директорія УНР поновила закон „Про національно-персональну автономію”, що підкреслювало її демократичні засади, бажання бачити в національних меншинах союзника Української держави. Однак реально відновили діяльність лише єврейські інституції – міністерство єврейських справ, кафедра єврейської історії та літератури у Кам'янці-Подільському університеті, десятки шкіл. Водночас ознакою хаосу стали єврейські погроми, які були обумовлені в тому числі і пошуком винних у

¹ Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією.- С.207.

ситуації соціального вибуху, непропорційною кількістю євреїв в структурах влади більшовиків, їх каральних органах.

Пріоритетність класових, соціальних, соціальних інтересів над національними в стратегії і тактиці більшовиків зробили національну політику ідеологічним напрямом діяльності перших радянських урядів. Створення національних партійних організацій (єврейських, польських, німецьких) мало на меті експорт революції. Місцеві етнічні групи, їх настрої в період боротьби за владу випали з поля зору РКП(б). Експорт громадянської війни, спротив населення більшовиками примусив внести певні корективи в реалізацію національної програми партії. Конституція УСРР 1919 р. декларувала рівні права всім трудящим, незалежно від расової та національної приналежності. Реалії життя, національний склад КП(б)У обумовили піднесення статус російського населення як в керівництві республікою, так і в побуті. Асиміляція національного елемента, в тому числі й українського, започаткована царатом, продовжувалась в більш або менш замаскованій формі.

ЗМІСТ

Вступ	3
--------------------	---

Розділ I

Етнодемографічні процеси та політико-правове становище інонаціональних груп в Україні напередодні Лютневої революції

1. Демографічне становище національних меншин	12
2. Політичний та правовий статус інонаціонального населення	16

Розділ II

Етнополітичні процеси на початку Української революції

1. Національні питання в програмах політичних партій і рухів національних меншин	24
2. Ідеї державотворення Української Центральної Ради і національні меншини	36
3. Національні меншини в контексті більшовицької концепції національно-державного будівництва	77
4. Етнополітичні аспекти в Українській Державі	86

Розділ III

Формування міжнаціональної політики в період Директорії і радянської влади: 1919–1920 рр.

1. Національна політика Директорії	98
2. Етнонаціональний фактор в політиці радянської влади	119

Висновки	138
-----------------------	-----

Наукове видання

Володимир УСТИМЕНКО

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ФАКТОР
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ (1917–1920 рр.)**

МОНОГРАФІЯ

Верстка і оригінал-макет: *Л. Г. Мигаль*

Підписано до друку 15.05.2010 р. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 11,5. Обл. вид. арк. 9,5.
Наклад 300 прим. Зам. 5. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.